

Մ. Ա. ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ

ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԻԱՅՈՒՄԸ
ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻՆ
19-ՐԴ ԴԱՐԻ ՌՈՒՍԱԿԱՆ
ՊԱՏՄԱԳԻՏԱԿԱՆ ԵՎ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ
ՄՏՔԻ ԳՆԱՀԱՏՄԱՄԲ

ԵՐԵՎԱՆ—1985

Դրախոս՝ պատմ. գիտ. դոկտ. պրոֆ. Ն. Ա. ԹԱՎԱԲԱՆՅԱՆ

Մուրադյան, Մ. Ա.

Մ992 Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին XIX դարի ուսական պատմագիտական և հասարակական մտքի զնահատմամբ:— Եր.: Երևանի համալս. հրատ., 1985.—148 էջ.

Վերնախորհրդի՝ Երևանի պետ. համալս.

Մենագրությունում լուսաբանվում են XIX դարի ուսական պատմագիտության և հասարակական մտքի, դեմոկրատական և հեղափոխական գործիչների զնահատականները հայ-ուսական քաղաքական ու տնտեսական հարաբերությունների, հայ ժողովրդի ուսական կողմնորոշման, Ռուսաստանի հետ Արևելյան Հայաստանի միավորման վերաբերյալ:

ԳՄԴ 63.3 (22) 43

Մ 050100000—03
704(02)—85 59—84

МУРАДЯН МИКАЭЛ АЗАТОВИЧ

Присоединение Восточной Армении к России
в оценке русской историографии и
общественной мысли XIX века

(На армянском языке)

Издательство Ереванского университета
Ереван—1985

© Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, 1985

ՆԵՐԱՄՈՒԹՅՈՒՆ

Հայ ժողովուրդը իր հազարամյա պատմության ընթացքում հարկադրված է եղել հաղթահարել բազմաբնույթ դժվարություններ:

Հայաստանի քաղաքական, տնտեսական և սոցիալական վիճակը հատկապես վատացավ այն բանից հետո, երբ նա կորցրեց իր պետականությունը և բռնություններ անդամահատվեց բռնատիրական պետությունների՝ Պարսկաստանի և Թուրքիայի միջև: «Բազում դարերի ընթացքում Հայաստանը մըշտապես ենթարկվում է օտարերկրյա նվաճողների արշավանքներին,— մատնանշված է «Ռուսաստանի հետ Հայաստանի միավորման 150-ամյակի տոնակատարության մասին» որոշման մեջ,— կորցնում իր պետականությունը, իր վրա կրում սոցիալական և ազգային դաժան ճեշումը»¹:

Քաղաքական անկախության կորուստը, այն վերականգնելու անկասելի ձգտումը, հայրենիքի բռնի բաժանումը և, վերջապես, հայ ժողովրդի համար ստեղծված ուժացման լուրջ վտանգը ունի նախադրյալներ էին ստեղծում ու անխուսափելի դարձնում ազգային-ազատագրական շարժումը:

Հայ ժողովրդի լավագույն զավակները դարեր շարունակ փնտրում էին հայրենիքն ազատագրելու և պետականությունը վերականգնելու ուղիներ: Պատմական փորձը հուշեց և հրամայաբար պահանջեց հայացքն ուղղել դեպի հյուսիս, այնտեղից հուսալ փրկություն: «Հայ ժողովրդի ծանր փորձությունները, իր ազատության և անկախության համար նրա պայքարը որոշեցին նրա հակումը դեպի իր հյուսիսային մեծ հարևանը՝ Ռուսաստանը: Հայ ժողովրդի ուսական կողմնորոշման կրողները եղան ժողովրդական լայն զանգված-

ները, նրա ազատագրական շարժման ականախոր գործիչները, որոնք Ռուսաստանի, ուստի ժողովրդի հետ էին կապում պարսկական և թուրքական լծից ազատագրվելու իրենց հույսերը»²։ Այդ հույսերն իրականություն դարձան նոր մաքառումների, բազում զոհերի գնով, որ տվեց 19-րդ դ. առաջին 30-ամյակին Անդրկովկասում ծավալված ռազմաքաղաքական գործողություններին ակտիվորեն մասնակցած բազմաշարժար հայ ժողովուրդը։ «Հայաստանի ազատագրության համար մղված պայքարում ռուսական հաղթական զորքերի հետ ուսուցիչ տված հերոսաբար կռվում էին նաև հայ ժողովրդական կամավորական ջոկատները...»³, որոնց համատեղ գործողությունների շնորհիվ եկավ այն ժամը, երբ, ինչպես նշում էր հայ մեծ լուսավորիչ և աշխատուր Աբովյանը, ուստի «որհնած ոտը հայոց լույս աշխարհ» մտավ։ Սակայն ֆիզիկական բնաջնջման վտանգից փրկվեց միայն հայ ժողովրդի մի հատվածը՝ Արևելյան Հայաստանի բնակչությունը, իսկ Արևմտյան Հայաստանի հայությունը հետագայում նոր արհավիրքներ ու կոտորածներ վիճակվեցին։

Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին ողջունեցին ռուսական պատմագիտական և հասարակական, հատկապես նրա առաջադիմական և հեղափոխական մտքի ներկայացուցիչները։ Հետևաբար, միանգամայն օրինաչափ էր, որ հայ ժողովրդի նախահեղափոխական ողջ պատմության համար կարևոր նշանակություն ունեցող քաղաքական իրադարձությունից հետո զգալիորեն ուժեղացավ ռուսական պատմագիտական ու հասարակական մտքի հետաքրքրությունը Հայաստանի քաղաքական պատմության, հարուստ անցյալի ու մշակույթի, հայ-ռուսական տնտեսական ու քաղաքական հարաբերությունների, հայերի ռուսական կողմնորոշման և, վերջապես, Արևելյան Հայաստանի Ռուսաստանին միանալու հարցերի նկատմամբ։ Ազնվական և բուրժուական պատմաբանների աշխատությունները սկզբունքորեն զրկած են Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականությունը հիմնավորելու և արդարացնելու նկատառումով, որի համար էլ անհրաժեշտ է այդ հեղինակների տեսակետների ու գնահատականների նկատմամբ ցուցաբերել մի կողմից խիստ քննադատական, իսկ մյուս կողմից՝ պատմական մոտեցում։

Վերջիններիս ներկայացուցիչները ցարիզմի արտաքին քա-

ղաքականությունը Անդրկովկասում, նրա ռազմական գործողությունները դիտում է, մեկնաբանում և ներկայացնում որպես «ազատագրական առաքելություն», փորձում հիմնավորել, թե ցարիզմն, իբր, Անդրկովկասի քրիստոնյա ժողովուրդներին մահմեդական տերություններից ազատագրելու նպատակով էր հիմնականում պատերազմներ մղում ինչպես Պարսկաստանի, այնպես էլ Թուրքիայի դեմ։ Այս տեսակետը իրականում չի համապատասխանում պատմական ճշմարտությանը և հիմնականում այն պատճառով, որ սքոզում է ցարիզմի գլխավոր՝ Անդրկովկասում վերջնականապես ամրանալու, իր տարածքը ընդլայնելու նպատակը։ Պատմական ճշմարտությունն այն է, որ այդ քաղաքականությունը որոշակիորեն համընկնում էր Անդրկովկասի ժողովուրդների ձգտումներին, որոնք, դարեր շարունակ պայքարելով բռնատիրական տերությունների դեմ, փորձում էին թոթափել նրանց ծանր լուծը հյուսիսային հզոր քրիստոնեական պետության անմիջական մասնակցությամբ և օգնությամբ։

19-րդ դ. ռուսական պատմագրությունը մեկնաբանեց հայ ժողովրդի ռուսական կողմնորոշումը, փաստերով ցույց տվեց նրա ակտիվ մասնակցությունը Անդրկովկասում տեղի ունեցած կարևորագույն քաղաքական ու ռազմական իրադարձություններին, և, ելնելով այս ամենից, դրականորեն գնահատեց Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին։

Ռուս պատմագրության ներկայացուցիչները փորձում էին առաջին հերթին ցույց տալ Ռուսաստանի խաղաղած պատմականորեն առաջադիմական դերը Անդրկովկասի ժողովուրդների քաղաքական կյանքում և, հետևաբար, վեր հանել այն դրականը, որ իսկապես առկա էր ռուսական պետության արտաքին քաղաքականության մեջ։ Ուստի ոչ միայն որոշակի հետաքրքրություն էր ցուցաբերվում հայ ժողովրդի պատմության, հայ-ռուսական քաղաքական հարաբերությունների նկատմամբ, այլև փորձեր էին արվում պրոբլեմները քննարկելիս հիմնականում դրսևորել օբյեկտիվություն։ Եվ պետք է ասել, որ ընդհանուր առմամբ ընկալվեց հայերի համար միավորման ողջ քաղաքական կարևորությունը, այն, որ այդ միացումը հայ ժողովրդի հատվածին փրկեց ֆիզիկական բնաջնջման վտանգից։

Անդրկովկասի միացումը Ռուսաստանին տեղի էր ունենում

քաղաքական սուր պայքարի պայմաններում, սրվել էին հակասությունները Ռուսաստանի և Անգլիայի ու Ֆրանսիայի միջև, որոնց կառավարող շրջանները ձգտում էին իրենց գերիշխանությունը հաստատել այդ տարածքում, ձախողել Ռուսաստանի հետպնդած քաղաքական նպատակները: Քաղաքական այդ հակամարտությունները չէին կարող շրջանցվել, դրանք օրինաչափորեն պետք է իրենց կնիքը դնեին պատմագիտական և հասարակական մտքի վրա: Անհրաժեշտ էր ոչ միայն հիմնավորել Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության խնդիրները, այլև ցույց տալ Անդրկովկասի ժողովուրդների համակրանքը Ռուսաստանի նկատմամբ, պարսկա-թուրքական բռնությունները և կամայականությունները, հատուկ ուշադրություն դարձնել քրիստոնյա ժողովուրդների պատմությանը, ռուսական պետության հետ ունեցած քաղաքական և տնտեսական հարաբերություններին, հիմնավորել Ռուսաստանի հետ միավորվելու ողջ առաջադիմական նշանակությունը: Այդ նպատակաուղղվածությամբ ռուսական պատմագրությունը, բնականաբար, անդադադում էր հայ ժողովրդի հնագույն պատմությանն ու բարձր մշակույթին, հայկական պետության գոյության, կործանման պատճառներին, օտարերկրյա գավթիչների դեմ մղված պայքարին, նրանց տիրակալության կործանարար հետևանքներին:

* * *

Հայ-ռուսական քաղաքական, տնտեսական ու մշակութային հարաբերությունների պատմության ուսումնասիրությունը զբաղեցրել ու շարունակում է զբաղեցնել սովետահայ պատմաբաններին, որովհետև Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին նշանավորեց նոր փուլի սկիզբ, ինչպես հայ ժողովրդի բազմադարյան տարեգրության, այնպես էլ հայ-ռուսական քաղաքական հարաբերությունների պատմության մեջ: Միանգամայն օրինաչափորեն այդ հարցերն ուսումնասիրվել են դեռևս նախահեղափոխական հայ պատմաբանների կողմից, որոնցից շատերը հիմնականում ճիշտ ընկալեցին պատմական իրադարձության քաղաքական նշանակությունը⁴: Միաժամանակ անհրաժեշտ է հատուկ ընդգծել, որ հայ-ռուսական քաղաքական հարաբերությունների,

հայ ժողովրդի ռուսական կողմնորոշման, Արևելյան Հայաստանի Ռուսաստանին միանալու պատմական նշանակությանը հարցեր գիտականորեն լուսաբանվեցին և գնահատվեցին միայն սովետական, մասնավորապես սովետահայ պատմագիտության կողմից:

Սովետահայ պատմագրությունն արդեն վեց տասնամյակից ավելի է, ինչ չթուլացող հետաքրքրությամբ և գիտական անաչառությամբ ուսումնասիրում է հայ-ռուսական հարաբերությունների պատմությունը: Ֆունդամենտալ մենագրություններում, բազմաթիվ գիտական հոդվածներում, ուսումնասիրվում ու բացահայտվում են հայ ազատագրական շարժման ռուսական կողմնորոշման ակունքները, գնահատվում է հայ քաղաքական գործիչների գործունեությունը⁵:

Սովետական պատմաբանները, մեծ ուշադրություն դարձնելով Անդրկովկասում Ռուսաստանի վարած քաղաքականության էվոլյուցիային, այդ քաղաքականությունը քննում են էական բեկումների ու շրջադարձերի նկատմամբ:

Ռուսական պետությունը ամբողջ XVIII դարում ղեկավարվում էր Ռուսաստանի հովանու ներքո հայկական թագավորության ստեղծման գաղափարով, սակայն XIX դարից սկսած՝ ցարիզմի գործողությունները ուղղված էին դեպի տեղիտիրալ ձեռքբերումները: Այնուհանդերձ Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին, անկասկած, առաջադիմական նշանակություն ուներ, և հենց այդպիսին է սովետահայ պատմագիտության եզրակացությունը⁶:

Հայ-ռուսական հարաբերությունների ձևավորման գործում մեծ նշանակություն ուներ հայերի ներգաղթը, Ռուսաստանի և ռուսական պետության անժայռածիր տարածքում հայկական բնակավայրերի ու գաղթօջախների ստեղծումը, որը համեմատաբար լայն թափ ստացավ XVIII դարում, այսինքն այն ժամանակ, երբ արդեն վերջնականապես ձևավորվել էր հայ ժողովրդի ռուսական կողմնորոշումը, իսկ ռուսական պետությունը դեռևս չէր հրաժարվել իր հովանավորության ներքո հայկական պետականություն ստեղծելու մտքից: Սովետահայ պատմաբաններին, մասնավորապես, հետաքրքրել են հայերի վերաբնակեցման պատճառները, ռուսական պետության հովանավորական քաղաքականության նպատակամղումները, գաղթօջախների նկատմամբ նրա բար-

յացական մերաբերմունքի շարժառիթները, որ արտահայտվում էին ուսական կառավարության կողմից հայ վերաբնակիչներին տրված բազմապիսի և բազմաբնույթ արտոնագրերում⁷:

Հետաքրքրությունը հատկապես մեծ է Ռուսաստանի դեմոկրատական, առաջադիմական և հեղափոխական մտքի ներկայացուցիչների գնահատականների, նրանց գործունեության նկատմամբ: Խոսքը վերաբերում է հայ ժողովրդի բարեկամ Ա. Ս. Գրիբոյեդովի՝ Պարսկաստանում Ռուսաստանի լիազոր մինիստրի դիվանագիտական գործունեությանը և ուսպարսկական, ուս-թուրքական պատերազմներին ղեկաբրիստների ակտիվ մասնակցությանը: Սովետահայ պատմաբանները բարձր են գնահատել նրանց գործունեությունը, անդրադարձել հայ գործիչների՝ Գրիբոյեդովի և ղեկաբրիստների հետ ունեցած կապերին:

Անվիճելի են սովետահայ պատմագրության նվաճումները վերոհիշյալ հարցերի լուսաբանման ուղղությամբ: Սակայն պրոբլեմներն ու հարցերը, որ արժարժվում են ներկայացվող աշխատության մեջ, բավականաչափ լուսաբանված չեն, հետազոտողները իրենց առջև ալդպիսի խնդիրներ չեն դրել: Այնուհանդերձ հեղինակը հարկ է համարում անպայման նշել, որ իր հարցադրում-հարցապնդումներում ելնում է սովետահայ պատմաբանների վերոհիշյալ գիտական հետազոտությունների և ուսական պատմագիտական մտքի պատմության մանրամասն ուսումնասիրությունից՝ խնդիր դնելով որոշակի ամբողջության մեջ քննել պրոբլեմները: Թե որքանով է դա հաջողվել, կասի խստապահանջ, հետաքրքրասեր և անաչառ ընթերցողը:

Գ.ԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԿՈՂՄՆՈՐՈՇՈՒՄԸ ԵՎ
ՆՐԱ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՈՒՄ ԾԱՎԱԼՎԱԾ
ՌԱՂՄԱՔԱՔԱՔԱԿԱՆ ԻՐԱԳԱՐՁՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻՆ XIX ԴԱՐԻ
ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՊԱՏՄԱԳԻՏԱԿԱՆ ՄՏՔԻ ԼՈՒՍԱԲԱՆՄԱՄԲ

1. Հայ-ռուսական քաղաքական հարաբերությունները և հայ ժողովրդի ռուսական կողմնորոշումը ռուսական պատմագիտական մտքի գնահատմամբ

Հայ-ռուսական քաղաքական հարաբերությունների կարևորագույն փուլը՝ XVIII դարի առաջին քառորդը, համընկավ Պյոտր I-ի գահակալության տարիներին: Նա ճիշտ կռահեց ռուսական պետության շահերը Արևելքում, մասնավորապես Անդրկովկասում: Ուստի միանգամայն օրինաչափ է, որ XIX դ. ռուսական պատմագրությունը, անդրադառնալով հայ-ռուսական քաղաքական հարաբերությունների պատմությանը, համեմատաբար մեծ տեղ է հատկացնում պատմական այդ շրջանին, երբ վերջնականապես ձևավորվեց հայ ժողովրդի ռուսական կողմնորոշումը:

Բուրժուական խոշոր պատմաբան Ս. Մ. Սուլովյովի համար օրինաչափ է, որ քրիստոնյա ժողովուրդները մուսուլմանական լծից ազատագրվելու իրենց հույսերը կապում էին քրիստոնեական հզոր տերության հետ: Ավելին, Սուլովյովի պնդմամբ դա միանգամայն հասկանալի է, նաև այն առումով, որ իր ժամանակին Ռուսիան նույնպես փորձում էր մոնղոլ-թաթարական լուծը թոթափել քրիստոնյա պետությունների անմիջական օգնությամբ: Մեծ է Սուլովյովի ներդրումը հայ-ռուսական քաղաքական հարաբերությունների լուսաբանման գործում: Նա մանրամասնորեն հետազոտեց Զուգայի հայ վաճառականների առևտրական կապերը Ռուսաստանի հետ, նրանց ներկայացուցիչների այցերը Մոսկվա,

բանակցութիւններ ընթացքը, կնքված պայմանագրերի բովանդակութիւնը և նշանակութիւնը: Հատկապես մեծ տեղ է հատկացված պոտրյան ժամանակաշրջանին, որն էլ հայ-ռուսական քաղաքական հարաբերութիւնների պատմութիւն ուսումնասիրութիւն տեսանկյունից, բարձրացնում է աշխատութիւն գիտական արժանիքը: «Մինչև այժմ մենք,— գրում է Սոլովյովը,— Պյոտրին գլխավորապես տեսնում էինք իր պետութիւն արեւմտյան սահմաններում... Պյոտրի գործունեութիւնը միակողմանի չէր, նա աչքը չէր հեռացնում արեւելքից, լավ իմանալով նրա նշանակութիւնը Ռուսաստանի համար, գիտենալով, որ Ռուսաստանի նյութական բարեկեցութիւնը կբարձրանա, երբ նա առևտրական հարաբերութիւններում դառնա միջնորդ Եվրոպայի և Ասիայի միջև... Արեւելքի երկրները Չինաստանից մինչև Թուրքիա համասարապես իրենց վրա էին դարձրել Պյոտրի ուշադրութիւնը»¹: Սոլովյովը իրավամբ անխուսափելի է համարում Ռուսաստանի կողմից արեւելյան քաղաքականութիւն ակտիւացումը, որովհետեւ, ինչպես նա է գտնում, դա կենսական անհրաժեշտութիւն էր երկրի հետագա տնտեսական և քաղաքական առաջընթացի համար. «...դեռևս XVI դարից, երբ ռուսական սահմանները, Աստրախանը նվաճելու միջոցով, հասան Վոլգայի գետաբերանին, Ռուսաստանը կամա-ակամա պետք է միջամտեր կովկասյան ժողովուրդների գործերին: Երեք մեծ պետութիւնների Ռուսաստանի, Թուրքիայի և Պարսկաստանի շահերը բխում էին Սև և Կասպից ծովերի միջև ընկած պարանոցում... Քրիստոնյա ազգաբնակչութիւն կողմից օգնութիւն կանչվող Ռուսաստանը չէր կարող այնտեղ թուլատրել մոսկովմանական, հատկապես թուրքական ազդեցութիւն ուժեղացումը, իսկ այժմ... կրոնական և քաղաքական շահերին միացավ առևտրական շահը...»²: Սոլովյովը որոշակիորեն ընդգծում է Ռուսաստանի արեւելյան քաղաքականութիւն կենսագործման համար քրիստոնյա ժողովուրդների վրա հեռավոր անհրաժեշտութիւնը և քաղաքական ողջ կարևորութիւնը, մանավանդ որ վերջիններս իրենց հերթին հույսերը կապում էին Ռուսաստանի հետ: Ահա թէ ինչու նա անդրադարձել է ինչպես Իսրայել Օրոն՝ Պյոտր I-ի ու նրա արքունիքի ներկայացուցիչների հետ վարած բանակցութիւններին, այնպես էլ XVIII դարի հայ-ռուսական հա-

րաբերութիւններին, պարսկա-թուրքական բռնատիրութիւն դեմ հայերի մղած պայքարին, Ռուսաստանի քաղաքական դիրքավորմանը թե Պարսկաստանի և թե Թուրքիայի նկատմամբ:

Այս ամենը և հատկապես Օրոն վերաբերյալ Սոլովյովի հաղորդած տեղեկութիւնները գիտական առումով չափազանց արժեքավոր են, որովհետեւ XIX դ. ռուսական պատմադրութիւն մեջ գրեթե ոչ ոք, եթէ չհաշվենք Էզովին, այդպիսի տեղեկութիւններ չի հաղորդել նրա մասին: Սոլովյովը նշում է, որ 1701 թ. հունիսին Իսրայել Օրին, գալով Մոսկնով, ներկայացավ բոյար Գոլովինին և նրան հաղորդեց Ռուսաստան ժամանելու իր հիմնական նպատակը: Օրին հայտնեց, որ ինքը ունի ազնվատոհմ ծագում, որը նրան հնարավորութիւն է ընձեռել հայ մելիքների ու աւագների հետ կազմել պարսկական ծանր լծից իր հայրենակիցներին ազատագրելու պլան, որի հաջող իրագործման համար անհրաժեշտ է եւրոպական երկրների, հատկապես Ռուսաստանի անմիջական ռազմական օգնութիւնը: Օրին նշեց, որ ինքը արդեն շուրջ 20 տարի ապրում է Արեւմտյան Եվրոպայում և կապեր է հաստատել ինչպես ավստրիական Լեոպոլդ կայսեր, այնպես էլ քաղաքական Լուդֆյուրստ Իոհանն-Վիլհելմի հետ: Նա շտապեց հայտնել ռուսաց թագավորի ներկայացուցիչներին, որ թե կայսրը և թե կուրֆյուրստը պատրաստ են օգնել հայերին, բայց նրանք միաժամանակ ընդունում են ռուսական ցարի անմիջական աջակցութիւն կարևորութիւնը: «Մեր իշխանավոր մարդիկ,— ասում էր Օրին,— կգործադրեն իրենց բոլոր ուժերը, որպեսզի ենթարկվեն մոսկովյան մեծ թագաւորին. մեզ տասնհինգ կամ քսան հազարից ավելի զորք անհրաժեշտ չէ, որովհետեւ անհավատները Մեծ Հայքում զորք չունեն»³: Զգտելով որքան կարելի է շուտ ստանալ Ռուսաստանից ռազմական աջակցութիւն՝ Օրոն անհրաժեշտ էր համոզել ցարին, որ Հայաստանի ազատագրումը կապված չէ մեծ դժվարութիւնների հետ, մանավանդ որ Օրոն ծրագրում մեծ տեղ էր հատկացվում հայ ժողովրդի ազատազրկւած պայքարին, որը նրա կարծիքով դառնալու էր վճռական պայմաններից մեկը Հայաստանը բռնատիրական պետութիւնների լծից ազատագրելու գործում: Օրին հավաստում էր, որ հայ իշխանավոր մարդիկ հենց լուր ստանան

ռուսական բանակի գալստյան մասին, «24 ժամում կվճռեն անհավատներին և 15 օրում կտիրեն ամբողջ երկրին»⁴:

Իսրայել Օրին, տեղեկանալով, որ ցարը նոր է սկսել Հյուսիսային պատերազմը և չի կարող զգալի թվով զորքեր հատկացնել հայերին օգնելու համար, առաջարկեց Հայաստան ուղարկել մի ջոկատ՝ բաղկացած 25000 կազակներից: Նախատեսվում էր ռուսական ջոկատով շարժվել դեպի Շամախի, որը խոշոր առևտրական քաղաք էր, ամրացված չէր ու բնակեցված էր հայերով: Այդ ամենը հեշտացնում էր քաղաքի գրավումը, իսկ վերջինս բանակի էր դեպի Հայաստան: Օրին գտնում էր, որ հասել է ամենանպաստավոր ժամանակը, որովհետև պարսիկների համար ստեղծվել էր ռազմաքաղաքական բարդ իրադրություն:

Սուրվյոլը հայ ժողովրդի ռուսական կողմնորոշումը մատնանշելու նպատակով մեջ է բերում Իսրայել Օրու ցարին ուղղված նամակը. «Անկասկած, Ձերդ ցարական մեծությանը հայտնի է, որ Հայոց երկրում հնում եղել են թագավոր և քրիստոնյա իշխաններ, իսկ հետո իրենց անհամաձայնությունից նրանք ընկան անհավատների լծի տակ: Մենք 250 տարուց ավելի է հեծում ենք այդ լծի ներքո, և որպես Ադամի որդիներ սպասում Մեծիայի գալստյանը, որը նրանց առհավետ կփրկեր մահից, այդպես մեր թշվառ ժողովուրդը ապրում էր և ապրում է Ձերդ ցարական մեծությանից օգնություն ստանալու հույսով: Կանխագուշակություն կա, որ մոսկովյան օգոստոսափայլ արքունիքից կգա Ալեքսանդր Մակեդոնացուն խիզախությամբ գերազանցող մեծ թագավորը, նա կվերցնի հայկական թագավորությունը և կփրկի քրիստոնյաներին: Մենք հավատում ենք, որ մոտ է այդ մարգարեություն կատարումը»⁵:

Իսրայել Օրու առաքելությունը Մոսկվա և նրա առաջարկները ոչ միայն չէին հակասում, այլև, եթե հաշվի առնենք մոսաստանի նպատակադրումներն Արևելքում, հիմնականում համապատասխանում էին ցարական կառավարության արտաքին քաղաքական խնդիրներին: Ահա ինչու ռուսական արքունիքը ընդհանուր առմամբ բարյացակամ գտնվեց Իսրայել Օրու նկատմամբ: Բայց չկարողանալով անմիջապես ընդառաջել Օրու խնդրանքին և չցանկանալով հենց սկզբից հուսախաբ անել նրան, ռուսական արքունիքը տվեց բավական

նրե զգուշ պատասխան: «Քանի որ Օրին,— գրում էր Սուրվյոլը,— իրեն անվանում էր բավարական կուրֆյուրստի բաներ, որն այդքան ակտիվ մասնակցություն էր ունենում հայերի ճակատագրում, ապա նրան պատասխանեցին, որ ցարական մեծությունը զբաղված լինելով շվեդական պատերազմով, չի կարող զգալի թվով զորք ուղարկել Պարսկաստան, թող կուրֆյուրստը օգնություն համար ուղարկի իր զորքը... իսկ թագավորը... հավատարիմ մարդ կուղարկի Պարսկաստան... տեղանքը զննելու համար»⁷: Սակայն Օրին անխմտ համարեց այդ առաջարկը: Դրա փոխարեն նա նպատակահարմար գտավ սուրհանդակ ուղարկել, որի հետ կմեկնեի նաև ինքը և իր հետ տանելով հայկական մեխիքներին և ավագներին Ռուսաստանի հովանավորության ներքո վերցնելու մասին հուսադրող հրովարտակ: Օրին անհրաժեշտ համարեց այդպիսի հրովարտակ ուղարկել նաև վրացիներին. «...և թող այն գրի Ռուսաստանում գտնվող Իմերեթիայի թագավոր Արշիլ Վախտանգովիչը»⁸: Դա պատեհ առիթ էր հայ-վրացական ուժերը համախմբելու, երկու բախտակից ժողովուրդների ազատագրական պայքարը միավորելու և զրանով իսկ ավելի նպաստալից դարձնելու համար: Հրովարտակի ուղարկումը Օրին համարում էր միանգամայն ընդունելի և արժանավայել ցարական մեծության համար, մանավանդ որ այդպիսի հուսադրող նամակներ հայերին արդեն ուղարկել էր ինչպես Լեոպոլդ կայսրը, այնպես էլ բավարական կուրֆյուրստը: «1702 թվականի գարնանը,— գրում է Սուրվյոլը,— Օրուն հայտնեցին, որ ցարական մեծությունը ընդունում է նրա առաջարկը բարեպատեհորեն, սկսել և կատարել ձեռնարկումը չի մերժում, միայն ոչ այժմ, որովհետև այժմ ընթանում է շվեդական պատերազմը, և ուրիշ պատերազմ սկսելը դժվար կլինի, իսկ երբ շվեդական պատերազմը ավարտվի, ապա հայերի ազատագրումը անպայման կիրականացվի»⁹: Դա Օրուն հայտնվում է բանավոր, իսկ նա կարող էր իր ժողովրդի ավագներին հուսադրել գրավոր¹⁰: «1703 թվականի աշնանը Օրին,— վկայակոչում է Սուրվյոլը,— Պյոտրին մատուցեց Հայաստանի քարտեզը: Այդ քարտեզից կարելի է տեսնել, որ ամբողջ պետության մեջ չկա ուրիշ ամրոց, բացի Երևանից: Աստված թող օգնի ձեր զորքերին նվաճելու այն, և այդ ժամանակ ամբողջ Հայաստանը

և վրաստանը կգրավենք... Ես այստեղ ոչինչ չեմ անում և դրա համար խնդրում եմ ինձ թողնել կայսրի և կուրֆյուրստի մոտ տեղեկանալու, թե նրանք ինչպիսի օգնություն կարող են ցույց տալ, խնդրում եմ նաև ինձ շնորհել կարաբեյների գրեղապետի աստիճան...»¹¹: «Ենդրանքը, — ամփոփում է Սոլովյովը, — կատարվեց: 1707 թվականին գեղապետ Օրբն, վերադառնալով արևմտյան ուղեորությունից, ուղարկվեց Պարսկաստան... բայց վերադարձի ճանապարհին մահացավ Աստրախանում»¹²:

Այսքանով բուրժուական պատմաբան Սոլովյովը ավարտում է իր մեկնաբանությունը Իսրայել Օրու մոսկովյան առաքելության և վարած բանակցությունների մասին, ոչինչ չհաղորդելով հայ ազատագրական շարժման ականավոր ներկայացուցչի Պարսկաստանում ծավալած բուռն գործունեության վերաբերյալ: Չնայած դրան, պատմաբանի գնահատականը Իսրայել Օրու և նրա վարած բանակցությունների վերաբերյալ չափազանց արժեքավոր են, որովհետև ուսանական պատմագրության մեջ նա առաջին անգամ վեր հանեց և լուսաբանեց հայ-ուսանական քաղաքական հարաբերությունների պատմության համար կարևորագույն փաստավերագրական նյութերը: Ծագումով հայ պատմաբան էղովի աշխատությունները լույս տեսավ միայն XIX դարի վերջին, Սոլովյովի ֆունդամենտալ աշխատության համապատասխան հատորի հրատարակումից մի քանի տասնամյակ հետո: Ավելին, Սոլովյովը հայ-ուսանական քաղաքական հարաբերությունները պատմության քննարկումը շարունակելով, տեղեկություններ է հաղորդում Օրու զինակից և գործի շարունակող Մինաս վարդապետ Տիգրանյանցի մասին և դրանով իսկ փաստորեն ամբողջական պատկերացում տալիս Պյոտր I-ի թագավորության ժամանակ տեղի ունեցած բանակցությունների ու դրանց արդյունքների մասին:

1716 թ. սեզբին Մինաս վարդապետը մեկնեց Անդրկովկաս, որտեղ նա հանդիպել էր Գանձասարի և Էջմիածնի կաթողիկոսներին և վերադարձին իր հետ բերել նրանց նամակները, որոնց բովանդակությունը մեկ անգամ էս վկայում է հայ ժողովրդի ուսանական կողմնորոշումը, ազատագրական պայքարին նրա պատրաստ լինելու մասին: Այս առումով հատկապես ուշագրավ է Գանձասարի Եսայի կաթողիկոսի

գրությունը, որը մեջ է բերում Սոլովյովը: «Ձերդ գերազանցություն, երբ կրարեհաճեք սկսել ձեր ռազմական գործերը, այն ժամանակ հրամայեցեք մեզ նախապես տեղեկացնել, որպեսզի ես իմ հավատարիմ մարդկանցով ըստ հնարավորին եմեր պահանջով կարողանամ ծառայել և նախապատրաստվել»¹³: Ինչ վերաբերում է Էջմիածնի կաթողիկոսին, ապա նա, Սոլովյովի հաղորդմամբ, Մինաս վարդապետի հետ ունեցած գրույցի ժամանակ նույնպես խոստացել է ծառայել հավատարմորեն¹⁴: Հիմք ընդունելով այս գրությունները՝ Սոլովյովը խոսք է բացում հայ ժողովրդի ուսանական կողմնորոշման և հայ ժողովրդի ազատագրման գործում Ռուսաստանի գերի մասին: «1718 թվականին վարդապետը... բոլոր հայերի անունից խնդրեց, — գրում է Սոլովյովը, — փրենց ազատագրել մուսուլմանական լծից և ընդունել ուսանական հպատակության ներքո, որ այժմ ժամանակն է ձեռնարկել այդ գործը...»¹⁵: Մեկ ուրիշ նամակում խնդրվում է, որպեսզի Ռուսական զորքերը շտապեն Շամախի՝ մինչև 1723 թ., հակառակ դեպքում «...հայերը կկործանվեն...»¹⁶ օտարերկրյա զավթիչներից:

Ասկայն ուսանական կառավարող շրջանները չկատարեցին ոչ կաթողիկոսների և ոչ էլ Մինաս վարդապետի խնդրանքները, այդ իսկ պատճառով 1723 թ. հայերը հարկադրված եղան նորից դիմել Ռուսաստանին: Այս անգամ արդեն «հայ կաթողիկոս ներսևը, — նշում է Սոլովյովը, — պաշտպանելու մասին խնդրանքով ուղղակի դիմեց թագավորին»¹⁷: Երևում ուսանական կառավարող շրջանները հրապարակեցին «կայսերական ողորմածությունը և ողջունը Պարսկաստանում ապրող աղնիվ հայ ժողովրդին» հրովարտակը: Սոլովյովը, բարձր գնահատելով այդ փաստաթուղթը, անհրաժեշտ է համարել քննել ինչպես հրովարտակի բովանդակությունը, այնպես էլ նրա նկատմամբ հայ ժողովրդի ունեցած վերաբերմունքը: Հրովարտակը տարավ Իվան Կարապետը, որին կորգագրված էր կայսրի անունից հուսադրել հայերին, հավաստիացնել նրանց իր հովանավորությունն տակ ընդունելու և կեղեքիչների լծից ազատելու Ռուսաստանի պատրաստակամության մասին: Բայց ուսաններին, նախ, անհրաժեշտ է, ասված էր հրովարտակում, ամրանալ Կասպից ծովում, տի-

րել առափնյա շրջաններին, այդ իսկ պատճառով հայերը թող մի կարճ ժամանակ սպասեն, իսկ եթե հայ ավագանին չի կարող մնալ իր երկրում, ապա թող տեղափոխվի ռուսական զորքերի կողմից դրավված քաղաքները, իսկ ժողովուրդը մնա իր բնակավայրերում և ապրի հանդարտ, մինչև որ ռուսական զորքը նախապատրաստվի նրանց ազատագրելու համար¹⁸:

Թեև ռուսական կառավարությունը հրովարտակով պարտավորվում էր օգնել հայ ժողովրդին, այնուամենայնիվ նրա բովանդակությունը որոշակի չէր այն առումով, որովհետև աջակցությունը հետաձգվում էր՝ կապված Կասպյան արշավանքի հետագա ընթացքի հետ: Եվ այնուամենայնիվ հրովարտակը բռն խանդավառություն առաջացրեց հայ ժողովրդի շրջանում, որին նույնպես հարկ է համարում անդրադառնալ Սոլովյովը: «1724 թվականի սկզբին, — գրում է նա, — Կարապետը եկավ Գանձասարի վանք՝ Եսայի կաթողիկոսի մոտ, որի շուրջը համախմբվել էր 12000-անոց հայկական զորք: Հայերը, իմանալով, որ ռուսաց թագավորը իրենց ընդունում է իր հովանավորության տակ, ութ օր տոնեցին և հայտարարեցին, որ եթե կայսերական մեծությունը չբարեհաճի օգնելու համար իրենց մոտ զորք ուղարկել, ապա նրանք խնդրում են, որպեսզի իրենց թուլատրվի բնակվելու Կասպից ծովի շրջանում, Գիլանում, Սալանում, Բաքվի և Գերբենտի մոտ, որովհետև նրանք այլևս չեն ուզում մնալ մուսուլմանների լծի ներքո...»¹⁹: Հայ ժողովրդի համար ստեղծվել էր բավականին ծանր դրություն, նա հարկադրված էր ազատագրական պայքար մղել ինչպես պարսկական, այնպես էլ թուրքական բռնատիրության դեմ, որոնք թեև պատերազմում էին միմյանց դեմ, սակայն համամիտ էին հայերին բնաջնջելու իրենց ձգտման մեջ: Ստեղծված ծանր վիճակը հաշվի առնելով՝ Եսայի և Ներսես կաթողիկոսները օգնության խնդրանքով վերստին դիմեցին կայսրին: Սոլովյովը ներկայացնելով համապատասխան նամակի բովանդակությունը, առանձնացնում է այն հատվածները, որտեղ նշվում է հայերի ծանր դրությունը: Անդրկովկասում ստեղծված ռազմաքաղաքական բարդ իրադրության, կեղեքիչների դեմ հայ ժողովրդի մղած անհավասար պայքարի և Ռուսաստ-

անի արևելյան քաղաքականության հետ առնչվող դեպքերի ուսումնասիրությունը օրինաչափորեն պատմաբանին կողմնորոշեցին դեպի Պյոտրի կասպյան արշավանքը, որը ձեռնարկվեց Հյուսիսային պատերազմի հաղթական ավարտից հետո: Այդ պարագային մեծ տեղ է հատկացվում հայերի դերի և նրանց նկատմամբ կայսեր վերաբերմունքի բացահայտմանը:

Կայսրը գեներալ Մատյուշկինին ուղղակի կարգադրել էր Գիլան և Մաղանդարան հրավիրել հայերին, համոզել նրանց վերադառնալ իրենց այդ վայրերում: «Ռուսաստանի համար, — գրում է Սոլովյովը, — գրավված նահանգներում ամբապընդվելու լավագույն միջոցը Պյոտրը համարում էր դրանցում քրիստոնյա ազգաբնակչության մեծացումը և մահմեդականների նվազեցումը: Մենք տեսանք որ կայսրը ուղղակի մատուցույց էր անում հայերին»²⁰: XVIII դարի առաջին քառորդի հայ-ռուսական քաղաքական հարաբերությունների պատմության մեկնաբանումը պատմաբանն ավարտում է Պյոտրի հետևյալ խոսքերով. «Հանուն քրիստոնեության, մենք չենք կարող քրիստոնյաներին մերժել մեր հովանավորությունը»²¹:

Ս. Մ. Սոլովյովի գիտական ծառայությունն այն է, որ նա մի կողմից համոզիչ փաստերով հիմնավորեց հայ ազատագրական շարժման ռուսական կողմնորոշումը, իսկ մյուս կողմից ցույց տվեց Ռուսաստանի հովանավորական քաղաքականությունը հայ ժողովրդի նկատմամբ: Քաղաքական բարդ իրադարձությունների ուսումնասիրության գործում ծանրակշիռ ծառայություն մատուցեց ռուսական պատմագիտական դպրոցն անցած հայազգի պատմաբան Էդուլը, որի նրապարակած հույժ արժեքավոր փաստաթղթերը լույս սրբեցին հայ ժողովրդի ռուսական կողմնորոշման պատմաքաղաքական անհրաժեշտության ու անխուսափելիության լուսադաշնից կարևոր պլոթլեմի վրա:

Նրա հրատարակած «Պյոտր Մեծի հարաբերությունները հայ ժողովրդի հետ» փաստաթղթերի ժողովածուն ունի ընդարձակ ներածական բաժին, որի 11-րդ գլուխը նվիրված է Իսրայիլ Օրու, ինչպես նաև նրա ղինակից Մինաս վարդապետ Ջիգրանյանցի հայրենանվեր գործունեությանը, տառապանքներով ու զոհաբերություններով լի նրանց կյանքի ուղուն: Առաջին աեգամ ռուսական պատմագրության մեջ մանրա-

մասնորեն և հիմնականում գիտականորեն ներկայացվում էր հայ ազատագրական շարժման ղեկավարների քաղաքական կենսագրությունն ու գործունեությունը: Էզովը միանգամայն իրավացի է, երբ Խարայել Օրոն ողջ հայրենասիրական գործունեության հիմքում տեսնում է քաղաքական նպատակների իրականացման ձգտում: «Մենք գիտենք,— պատմական հարուստ փաստերը համադրելուց, ռուսական և արտասահմանյան արխիվների նյութերը մանրամասնորեն ուսումնասիրելուց հետո եզրակացնում է Էզովը,— թե ինչպիսի հանգամանքներ հարկադրեցին Օրոն թողնել հայրենիքը. նրան հրապուրում էր դավանակիցներին մոսկովմանների լծից ազատագրելու բաղձալի գաղափարը»²²: «Համենայն դեպս,— շարունակում է նա,— առևտուրը չէ որ նրան հետաքրքրում էր, հարստացումը չի եղել նրա նպատակը, նրան ոգեշնչում էր մեկ միտք՝ ազատագրել քրիստոնյաներին մոսկովմանական լծից, որին նա պատրաստ էր զոհաբերել ամեն ինչ՝ և իրեն և իր ընտանիքը»²³:

Խարայել Օրոն տրված էզովի գնահատականը էլ ավելի է արժեքավորվում այն առումով, որ հեղինակը, հայ ազատագրական շարժման ակաճավոր գործչին ներկայացնելով որպես քաղաքական մեծ մտածող և հայրենասեր, անհրաժեշտ է համարում քննադատել ճիշդիտ պատմաբան Կրոսինսկուն և Հայգեկին, որոնց թյուր տեսակետով Օրին Պիալցի կուրֆյուրլոստի մոտ ծառայության է անցել, իբր, որպես վաճառական, հետապնդել եսասիրական, շահադիտական նպատակները²⁴:

Էզովը ոչ միայն հիմնականում ճիշտ է ընկալում հայ քաղաքական գործչի կենսագրության խեղաթյուրման նպատակները, այլև բանավեճի մեջ մտնելով խստորեն քննադատում է նրանց միակողմանի դիրքորոշման համար, բացատրում, թե ինչու Հայգեկը և Կրոսինսկին այդպիսի կրքոտությամբ որոշեցին ստանձնել Օրոն կենսագրությունը միտումնավոր խեղաթյուրելու անազնիվ դերը: «Մենք լիովին հասկանում ենք,— այս առթիվ գրում է Էզովը,— թե ինչու Կրոսինսկու համար խիստ կարևոր էր իր ժամանակին կասկածի ենթարկել Օրոն անձը, նրա նկատմամբ ներշնչել անվստահություն և զցել նրա հեղինակությունը:

Պյոտր Մեծի տարած հաղթանակները և նրա փառասիրա-

կան լայն մտադրությունները երկյուղ էին ներշնչում եվրոպական պետություններին և նրա փառքն արդեն տարածվում էր նաև Ասիայում: Այդ պատճառով ռուսական թագավորի մեծակազմ դեսպանության գրեթե անցած դեսպանորդի այցը... չէր կարող տազնալի մեջ չզցել ոչ միայն պարսկական արքունիքին, այլև Լյուդովիկոս XIV-ի ներկայացուցչին, որը վախենում է Պարսկաստանում ֆրանսիական ազդեցության վիժեցումից»²⁵:

Էզովը, հենվելով ռուսական և եվրոպական պետական գործիչների գնահատականների վրա, ուսումնասիրելով փաստական հարուստ նյութեր, այս միակողմանի և միտումնավոր տեսակետին հակադրում էր իր տեսակետը և ըստ արժանվույն բարձր գնահատում հայ ազատագրական շարժման ականավոր ներկայացուցչին, որը ժամանակի կրթված, բազմաթիվ լեզուներ իմացող, քաղաքական անցողաբձերին քաջատեղյակ գործիչ էր:

Էզովը ոչ միայն օրինաչափ է համարում հայ ժողովրդի ռուսական կողմնորոշումը, այլև քաջ պատկերացնում ռուսական պետության համար Անդրկովկասում ամրապնդվելու անհրաժեշտությունը, հանգամանքներ, որոնք թեև տարբեր նպատակներով, բայց երկկողմանի շահագրգռվածություն ստեղծեցին համատեղ գործողությունների համար: Այս ըմբռնմամբ Էզովը, ինչպես հայ-ռուսական հարաբերությունների պատմության անդրադարձած մյուս հետազոտողները, մեծ տեղ է հատկացնում Պյոտր I-ի քաղաքական գործունեությանը:

Արևելքում, նշում էր Էզովը, Պյոտր Մեծը հետապնդում էր ոչ միայն քաղաքական և առևտրատնտեսական, այլև «կուլտուր-բարոյական նպատակներ»: Նա առաջինը հասկացավ ստրկության և շահագործման մեջ գտնվող քրիստոնյա ժողովուրդներին ազատագրելու Ռուսաստանի դերը և առաջինը գնահատեց այն առավելությունները, որոնք տալիս էին Ռուսաստանին քրիստոնյա ժողովուրդների հետ ունեցած «բարոյական կապերը»: Ահա ինչու Թուրքիայի դեմ պայքարում աջակցություն ատանալու նպատակով Պյոտրը կոչով դիմեց հույներին ու սլավոններին, իսկ պարսկական կողմը դիմեց հույներին ու սլավոններին մեջ մտավ հայերի և նրանց հարցով հարաբերությունների մեջ մտավ հայերի և նրանց հոգևոր առաջնորդի՝ կաթողիկոսի հետ²⁶: Էզովը միանգա-

մայն իրավացիորեն եզրակացրեց, որ հայ ժողովրդի պատմական զարգացման ողջ ընթացքը, կյանքն ինքը հանգեցրեց ռուսական կողմնորոշմանը, ապացուցեց, որ միայն Ռուսաստանի օգնությամբ հնարավոր կդառնա պարսկա-թուրքական լծի թրթափումը և սեփական պետականությունից վերականգնումը:

Հիմնավորելով հայ ժողովրդի ռուսական կողմնորոշումը՝ պատմաբանը նշում էր, որ Հայաստանը միշտ էլ շրջապատված է եղել թշնամի պետություններով, որոնք դարեր շարունակ ամեն կերպ փորձել են ստրկացնել աշխարհի հնազույն ժողովուրդներից մեկին: IV դարի սկզբին՝ քրիստոնեություն ընդունելուց անմիջապես հետո հայ ժողովուրդը ենթարկվեց բռնությունների, հետապնդումների և հարածանքների, գրում է էդովը, սկզբում Սասանյան Պարսկաստանի շահերի, այնուհետև արաբների կողմից: Սելջուկները, մոնղոլները, Լենկ-թեմուրը և այլ հրոսակներ, շարունակում է նա, նրա վրա էին ուղղում իրենց առաջին հարվածները²⁷:

Թուրքական ցեղերի վայրենի հրոսակները, գրում է էդովը, արեւելքից ընթանալով արեւմուտք, և բնաջնջելով հայերին, բնակություն էին հաստատում նրանց բնակավայրերում: Քրիստոնեությունը պատկանում էր այլևայլ անուններով տիրապետող և միմյանց հետ մշտապես թշնամություն անող մահապաշտի տիրակալներին, նրանք միայն համերաշխ էին քրիստոնյա հպատակների նկատմամբ ունեցած ատելության իրենց զգացմունքների մեջ²⁸: Ստեղծված պայմաններում համեմատաբար լավ դրության մեջ էր Հայաստանի այն մասը, որը կոչվում էր Ղարաբաղ, երկիրը գտնվում էր ժառանգաբար կառավարող մի քանի մելիքների ձեռքին, որոնք լեռնային տեղանքի շնորհիվ ունեին թշնամուն դիմադրելու որոշակի հնարավորություն: Այդ մելիքները, նկատում է էդովը, հարաբերության մեջ մտան Պյոտր Մեծի հետ, հետաքայտ ալդ հարաբերությունները վերականգնեցին Նկատերինա Նրկ-րորդի հետ և չդադարեցրին այնքան ժամանակ, մինչև որ «ռուսական իշխանությունը չհաստատվեց իրենց երկրում»²⁹:

Հայ ժողովրդի ռուսական կողմնորոշման պատմաբանական անհրաժեշտությունը և անխտապիելիությունը որոշակիորեն ընկալեց ռազմական պատմաբան Պոտտոն, որը հայ-ռուսական քաղաքական հարաբերությունների պատմու-

թյան մեջ առանձնահատուկ տեղ հատկացրեց XVIII դարի առաջին քառորդին: Այն պահից, երբ Հայաստանը վերջնականապես կորցրեց իր քաղաքական անկախությունը, գրում է Պոտտոն, մահմեդական հսկայական աշխարհի կողմից ճնշվող փոքրամիջոց հայ ժողովուրդը բնականաբար պիտի գիտակցեր, որ նրան անհրաժեշտ է իր գոյությունը միակցել քրիստոնյա ուժեղ ժողովրդի կյանքին: Բայց ոչ մի տեղից հնարավոր չէր օգնություն սպասել: Արեւելքից, հարավից և արեւմուտքից անշարժ պատով կանգնած էին մուսուլմանական տերությունները, որոնք իրենց հսկայական տարածքներով բաժանում էին Հայաստանը քրիստոնեական երկրներից և միայն կովկասյան լեռնանցքից այն կողմ ձևավորվում էր ուժեղ մի պետություն, որը հաղթահարեց թաթարներին և իր տիրապետությունը տարածեց մինչև մեծ Վոլգայի գետաբերանը և Կասպից ծովի ափերը: Հայ ժողովրդի հայացքը, եզրակացնում է Պոտտոն, ավելի ու ավելի ակնապիշ ուղղվում է հյուսիս³⁰:

Պոտտոն ոչ միայն հիմնավորում է ռուսական կողմնորոշման անհրաժեշտությունը և անխտապիելիությունը, այլև բեկգծում հայ ժողովրդի խոր հավատը և համոզվածությունը, որ հենց Ռուսաստանի օգնությամբ իրականություն կգտնա իր դարավոր երազանքը, և վերջապես կթրթափվի պարսկաթուրքական ատելի լուծը:

«...Ռուս Հայաստանում,— գրում է Պոտտոն,— չէր մեռնում հենց Ռուսաստանի օգնությամբ ազատագրվելու գաղափարը: Հայ լուսավորչական եկեղեցու սուրբ հայրերից մեկը... նախադուշակեց, որ Հայաստանը կազատագրվի հյուսիսային ժողովրդի կողմից: Հայերը այդ ավանդույթին հավատում էին իրենց հոգու ամբողջ ուժով, ...մեռնող հայերը մահվան մահճում իրենց որդիներին կտակում էին զանգերի ղողանջներով տոնել այն օրը, երբ ազատագրման արշալույսը կծագի Հայաստանի վրա, որպեսզի նրանք ևս, գերեզմաններում... լսելով բարի լուրը, հրճվեին հայրենիքի փրկությանը: Եվ այդ ուրախալի իրադարձությանը հայերը սպասում էին անառնելի կրքով ու հույսերով»³¹:

Պոտտոն ճիշտ էր ըմբռնում հայերի զանգվածային արտազայտի պատճառները: Հայկական թագավորության անկումից հետո, գրում է նա, սկսում է հայերի գաղթը և վերա-

բնակեցումը աշխարհի տարբեր երկրներում: Տարագրված հայերը ցաք ու ցրիվ եղան արեւելքում՝ մինչև Հնդկաստան, արևմուտքում՝ ամբողջ Եվրոպայով մեկ, և որպէս հմուտ արհեստավորներ, վաճառականներ բնակութիւն հաստատեցին գերազանցապէս կենտրոններում: Հայերի արտագաղթը, եղբակացնում է Պոտտոն, պատմաբանին (Պոտտոն չի հիշատակում նրա անունը— Մ. Մ.) իրավունք չի տալիս խոսք բացելու «հայրենիքի նկատմամբ նրանց անհոգի անտարբերութեան մասին»: Այն բացատրվում է դարավոր կրոնական հաւածանքներով³²:

Ինչպէս Պոտտոն, այնպէս էլ էզդվը, ճիշտ հասկանալով օտարերկրյա կեղեքիչների կրոնական հաւածանքների ու հետապնդումների ծանր հետեւանքները, այնուհանդերձ փոքրինչ գերազնահատում են դրանց նշանակութիւնը՝ անտեսելով մյուս և ըստ էութեան ավելի կարեւոր քաղաքական գործոնները: Բացի կրոնական հաւածանքներից, առկա էին սոցիալական և ազգային ճնշումը, քաղաքական հետապնդումները, ֆիզիկական բնաջնջումը և համաձուլման վտանգը: «Այնուհանդերձ,— ամփոփում է Պոտտոն,— բնակչութեան հիմնական զանգվածը մնաց իր հայրենյաց երկրում»³³: Բայց որ էլ ավելի զարմանալի է, նշում է պատմաբանը, հայերը, դարերի ընթացքում քաղաքական կախվածութեան մեջ գտնվելով օտարերկրյա նվաճողներից, կարողացան պահպանել «...և՛ հավատը, և՛ լեզուն, և՛ իրենց առանձնահատուկ հոգեվոր դեմքը, այն ժամանակ երբ աշխարհի ճակատագիրը որոշող հարևան մեծ ժողովուրդները, քաղաքական հզորութիւնը կորցնելու հետ մեկտեղ, սովորաբար, կորցնում էին նաև բարոյական ինքնակայութիւնը՝ միաձուլվելով մյուս ցեղերի հետ»³⁴:

Պոտտոն նույնպէս բարձր է գնահատում Պյոտր I-ի վարած արեւելյան քաղաքականութիւնը. «Պյոտր Մեծը առաջին անգամ հայերին դիտեց քաղաքական տեսանկյունից, հանձարեղորեն կանխատեսելով Ռուսաստանի գալիք դերը Հայաստանի ճակատագրում: Եվ այդ ժամանակից նրա (Հայաստանի.— Մ. Մ.) նկատմամբ սկսվում է ռուսական կայսրերի գործուն քաղաքականութիւնը»³⁵: Միանգամայն պարզ է, թե ինչու Պյոտրը, զբաղված լինելով Հյուսիսային պատերազմով,

միևնույն ժամանակ մեծ հետաքրքրութիւն էր ցուցաբերում հայերի ու Հայաստանի նկատմամբ:

Հայ-ռուսական քաղաքական հարաբերութիւնների ուսումնասիրութիւնը պատմաբան Բուտկովին՝ Կովկասի պատմութեան քաջ գիտակին, նույնպէս հնարավորութիւն ընձեռեց եզրակացնելու, որ հայ ժողովուրդն ուներ ռուսական կողմնորոշում: «...Ղարաբաղի հայերը,— գրում է Բուտկովը,— արդեն բազմիցս նպատակամղվելով իրենց վրայից թոթափելու այլադավանների իշխանութեան լուծը և ցանկանալով օգտվել Պարսկաստանի այն ժամանակվա կացութեանից, դեսպանութիւն ուղարկեցին Պյոտր Մեծի մոտ... օգնութեան մասին խնդրանքով: Այդ դեսպանութեան մեջ գլխավորը Իսրայիլն էր (Օրին—Մ. Մ.), գերազանց խելքի և ընդունակութիւնների տեր մի գործիչ»³⁶:

Անհամեմատ հարուստ են Բուտկովի օգտագործած նյութերը և մեկնաբանութիւնները կապայան արշավանքի, նրա անհատադ դադարեցման և Պյոտրի՝ շտապ մայրաքաղաք վերադառնալու մասին: Բուտկովը դրա հիմնական պատճառը կապում է այն ժամանակ Կասպից ծովում անապասելիորեն տեղի ունեցած ուժեղ փոթորկի հետ, որը ոչնչացրեց նավերը, բանակի համար նախատեսված անդամթերքը: Ավելին, երբ թագավորը տեղեկացավ սենատում կատարված տհաճ միջադեպի մասին, որը կապված էր օբերդատախաղ Սկորնյակով-Պրոսարևի և սենատոր կոմս Շաֆիրովի միջև ծագած վեճի ու զժողովան հետ, որոշեց հետաձգել արշավանքը և, կայսրորդ թողնելով Դերբենտում, ինքը վերադարձավ Աստրախան³⁷:

Մեկ համար հատկապէս արժեքավոր են Բուտկովի՝ անմիջապէս հայ ժողովրդի, նրա պայքարի ու նկրտումների մասին հաղորդած տեղեկութիւնները: Պատմաբանը քաջ պատկերացնում է, թե ինչ էին ակնկալում հայերը Ռուսաստանից և նրանց համար ինչպիսի ծանր հետեւանքներ ունեցավ ռուսական բանակի նահանջը:

Իսկապէս, մեծ հույսեր էին կապվում կայսրի արշավանքի հետ, և երբ Պյոտրը ժամանեց Դերբենտ, հայերը կրկնապատկեցին իրենց ջանքերը, միացան Վախթանգ թագավորի պիտուրած 40 հազարանոց վրացական բանակին: Նրանց սպանութիւն էր կայսրին Կուր գետի ափին հանդիպելու հույսը,

բայց Պյոտրը Գերբենտից շտապ վերադարձավ Ռուսաստան։ Ռուսական կայսրը չկարողացավ որևէ ռեալ օգնություն ցույց տալ նոր գրաված տարածքներում գտնվող գեներալներ Մատյուշինին, Լեաշևին, Կրոպոտովին, կարգադրեց բարյացակամ վերաբերմունք ցույց տալ հայերին, համոզել և օգնել վերջիններին վերաբնակվելու այդ շրջաններում, «Հայ ժողովրդին ընդունել կայսերական հատուկ ողորմածության և հովանավորության ներքո»³⁸։ «Բոլոր ղարաբաղցիները, — ամփոփում է իր միտքը Բուտկովը, — սկսեցին նախապատրաստվել վերաբնակեցմանը, բայց Պյոտր Մեծի մահը նրանց դրեց անվճարականության մեջ... Սակայն որոշ հայեր վերաբնակեցին մեզ մոտ»³⁹։ Պյոտր I-ի անժամանակ մահը, իրոք, բացասաբար անդրադարձավ Անդրկովկասում XVIII դ. 20-ական թթ. տեղի ունեցող ռազմաքաղաքական իրադարձությունների, մասնավորապես հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի ընթացքի վրա։

«Եթե Աստծուն, — գրում է էդովը, — ցանկալի լիներ երկարաձգել Պյոտրի կյանքը, այլ կլիներ մերձկովկասյան երկրների ու ժողովուրդների ճակատագիրը»⁴⁰։ Այս ամենը վկայում է, որ Պյոտրի «Մենք ազնիվ հայ ժողովրդին, հանուն քրիստոնեության, մեր հատուկ ողորմածության և հովանավորության տակ ընդունեցինք» բովանդակությամբ հրովարտակր «սին արտահայտություն չի եղել»⁴¹։ Պյոտրը Արեւելքում կենսագործում էր հետևողական ու հիմնովին իմաստավորված քաղաքականություն, որը կենսական անհրաժեշտություն էր Ռուսաստանի համար, որովհետև բխում էր երկրի շահերից։ Ռուսական պատմագրությունը անհաղորդ չէր այդ ճշմարտությանը։

Պյոտրի տնտեսական և քաղաքական կանխագծումների մեջ, ինչպես տեսանք, մեծ տեղ էր հատկացվում Պարսկաստանից անջատված և Ռուսաստանին միացած շրջաններում հայերին բնակեցնելու պրոբլեմը։ Անգամ հիվանդ վիճակում Պյոտրը շարունակում էր ընդունել հայ ժողովրդի ներկայացուցիչներին և բանակցել նրանց հետ այդ հարցերի վերաբերյալ⁴²։

Կայսրը և նրա համախոհ քաղաքագետները հասկանում էին, թե պետության պաշտպանունակության տեսակետից ռազմաքաղաքական ինչպիսի նշանակություն է ստանում Ռու-

սաստանի նկատմամբ թշնամաբար տրամադրված տերությունների հարևանությամբ այն ժողովրդի ներկայացուցիչների բնակեցումը, որն իր ազատագրումը և պետականությունից վերականգնումը կապում էր ռուսական երկրի հետ։

Պոտոտն գրում էր, որ ոչ միայն հայերը, այլև վրացիները և նրանց միացյալ զինված ջոկատը սրտատրոփ սպասում էին Պյոտրի գլխավորած ռուսական բանակին՝ նրա ռազմական գործողությունները դիտելով որպես ազդանշան ու վճռական գործոն ազատագրական շարժման դրոշները պարզելու համար։ Հայ-վրացական զորքերը, գրում է Պոտոտն, ցնծության մեջ էին «...մոտավմանական ատելի լծից ազատագրումը համարելով անկասկածելի գործ»⁴³։

Պոտոտյի տեսադաշտից նույնպես շեն վրիպել Պյոտրի անսպասելի վերադարձի քաղաքական ծանր հետևանքները հայերի ու վրացիների համար, որոնք, ըստ էության, մնացին միայնակ երկու բռնատիրական պետությունների դեմ մղվող անհավասար պայքարում։ Հայերի ու վրացիների շըրջանում, Պոտոտյի պատկերավոր արտահայտությամբ, ինչպես կայծակի հարված պայթեց և տարածվեց լուրն այն մասին, որ Պյոտրը վերադառնում է Անդրկովկասից, չավարտելով սկսած գործը, այսինքն՝ կասպյան արշավանքը։ Վկայակոչելով Գանձասարի կաթողիկոս Ծսպյուն՝ պատմաբանն րեգգծում էր, որ դրան չէին ցանկանում հավատալ, չէին կարող հասկանալ, թե ինչ պատահեց։ Հայ-վրացական զորքերի եռանդն ընկավ, իսկ Ղարաբաղի մելիքները քաշվեցին լեռները և փակվելով անառիկ ամրոցներում մի քանի տարի շարունակ պայքարում էին իրենց ազատության և անկախության համար, անհավասար մարտեր մղում թուրքական և պարսկական հրոսակախմբերի դեմ⁴⁴։ «Ռուսաստանը չէր կարող նրան օգնել զենքով՝ դեռևս չէր հասել իր հզոր ուժերը ծավալելու ժամը, որոնք այն ժամանակ դեռ նոր էին սկսել ամրանալ»⁴⁵։ Պոտոտյի այս տեսակետը կիսել, առավել ևս հավաստի համարել, թերևս, անհնարին է, որովհետև ճյուսիսային հաղթական պատերազմից հետո Ռուսաստանի ռազմա-քաղաքական դիրքերը զգալիորեն ամրապնդվել էին, իսկ միջազգային հեղինակությունը խիստ բարձրացել, ուստի առկա էին բոլոր գործոնները հետապնդած խնդիրների հաջող իրականացման համար։ Հետևաբար, Պոտոտն կարծես մի

կողմից թերագնահատում է Ռուսաստանի ռազմական հզորությունը, իսկ մյուս կողմից՝ փորձում արդարացնել Պյոտրի վերադարձը և արշավանքի դադարեցումը:

Կասպյան արշավանքը թեև ավարտվեց ոչ այնպես, ինչպես ծրագրել էին ռուսական պետական և ցանկանում էին հայ ազատագրական շարժման ղեկավար գործիչները, այնուհանդերձ այն շափաղանց կարևոր նշանակություն ունեցավ հայ-ռուսական քաղաքական հարաբերությունների հետագա զարգացման համար: Նախ, ստաճին անգամ ռազմական գործողություններ ծավալվեցին հայերին պարսկական լծից ազատագրելու, Ռուսաստանի հովանավորության տակ վերցնելու համար: Տեական բանակցություններից հետո ռուսական պետությունը վերջապես դիմեց վճռական միջոցների՝ Արևելքում իր հետապնդած քաղաքականությունը իրականացնելու ուղղությամբ:

Երկրորդ, Պյոտրի կասպյան արշավանքը յուրատեսակ ազդանշան էր ռազմաքաղաքական նպատակների իրականացմանը ուղղված գործունեություն ծավալելու համար: Եվ վերջապես, հայ ազատագրական շարժման հաջողությունը ի վերջո կապվեց հյուսիսային հզոր տերության աջակցության հետ, լիովին արմատավորվեց ռուսական կողմնորոշումը:

Պյոտրի մահից հետո՝ մինչև Եկատերինա II-ի գահակալությունը ընկած ժամանակահատվածը, տեղի ունեցան պալատական հեղաշրջումներ, որոնք ժամանակավորապես ուշադրությունը շեղեցին նշված հարցերից, մինչդեռ հայերը շարունակում էին անհավասար պայքարը իրենց բռնակալների դեմ՝ վերստին օգնություն խնդրելով Ռուսաստանից: Սակայն ցարական կառավարությունը և անձամբ կայսրուհի Աննան, ի հեճուկս նադիր շահի և ի նշան բարեկամության ու բարոյացականության, հրապարակեց օրենք, որով կարգադրվում էր բոլոր վրացիներին, հայերին և Պարսկաստանից դուրս եկած այլ օտարերկրացիներին ետ ուղարկել Պարսկաստան, նույնիսկ նրանց, ովքեր չէին ցանկանում վերադառնալ⁴⁶: Պոտոտոն Ռուսաստանի քաղաքական շահերին հակասող այս որոշումը իրավամբ համարում է կայսրուհի Աննայի կառավարության կոպիտ ցինիզմ, ոչնչով չհիմնավորված քայլ, որը, ինչպես պատմաբանն է գտնում, քարեքարտաբար մի քանի տարի հետո հարթվեց հատուկ օրենքով: Վեր-

ջինս արդեն արգելում էր Պարսկաստան վերադարձնել այն հայերին, որոնք ընդունել էին ռուսական հպատակությունը:

«Այսպես, թեև այնպես, — գրում է Պոտոտոն, — բայց հայերի հույսերը կարող էին հիմնվել միայն հենց նույն Ռուսաստանի վրա, միայն նա կարող էր պաշտպանել նրանց շահերը իր հզոր իշխանության հովանու ներքո»⁴⁷:

Ի դեպ, Պոտոտոն հիշատակում է, որ 1760 թ. Անգլիայից Պետերբուրգ ժամանեց հայ ազատագրական շարժման մեկ այլ ներկայացուցիչ՝ Հովսեփ Էմինը: «Նա խնդրեց օգնել հայերին վերադարձնելու իրենց անկախությունը և դրա համար առաջարկեց իր ողջ հարստությունը»⁴⁸:

19-րդ դարի ռուսական պատմագրության մեջ հայ ազատագրական շարժման ռուսական կողմնորոշումը առաջիններից մեկը համոզել կերպով հիմնավորեց Ս. Ն. Գլինկան. «Ռուսաստանի նկատմամբ հայերի ունեցած հակվածության առաջին արտահայտությունները գոյություն ունեին վաղուց ի վեր, իսկ ակնհայտ դարձան Պյոտր Մեծի թագավորության ժամանակ և առավել ևս այն ժամանակ, երբ հայերը միաժամանակ և առավել լայն շրջանում միասնական ուժերով պարսիկներին դեմ... Պյոտրը, ցանկանալով իր առևտուրը տարածել Արևելքում, չէր կարող աջաթող անել հայերին: Նա ջանում էր հրապուրել նրանց և Ռուսաստանի օգուտի, և իրենց սեփական բարօրության համար»⁴⁹:

Գլինկային հայտնի էր Օրու և նրա ղինակից Մինաս վարդապետի քաղաքական գործունեությունը, բանակցությունները եվրոպայում, մանավանդ նրանց մոսկովյան առաքելությունը նպատակները: «Հայազգի որդիները, — գրում է նա, — XVII դարի սահմանագծում համոզում էին Բավարիայի կուրֆյուստին (Պֆալցի կուրֆյուրստ Իոհանն-Ալբրեխտին, — Մ. Մ.) և հոռմեական թագավորին (ավստրիական կայսր Լեոպոլդին, — Մ. Մ.) ...պատերազմի դուրս գալ պարսկական լծից իրենց ազատագրելու համար: Այս առիթով Գերմանիայի սահմաններից երկու անգամ Ռուսաստան էին մեկնում վարդապետ Մինասը և Իսրայել Օրին... Պյոտր առաջինը Օրուն ուղարկեց Հայաստան, տեղեկացնելով, որ ինքը պատրաստ է օգնության ձեռք պարզել նրան»⁵⁰:

Գլինկան նշում է հայ-ռուսական քաղաքական հարաբերությունների ընդլայնումը XVIII դարի սկզբին. «Այսպիսի

Հանգամանքներում Արարատի գագաթի մերձակայքից... Պյոտրը Առաջինին առաքվեց հրովարտակ, որը ազդարարում էր, թե հայերը ընդհանուր ապստամբությունից ձգտում են աջակցել նրա փրկարար զենքին»⁵¹։

Մոտավորապես այդպիսի մեկնաբանություն է տալիս նաև Ախովը իր «Ռուսաստանը և հայերը» գրքում։ Ավելին, այնտեղ նույնիսկ շեշտվում է հայ վաճառականների միջոցով Արևմտյան Եվրոպայի հետ առևտրական հարաբերությունների կարգավորելու Պյոտրի ցանկությունն մասին։ «Պյոտր Մեծի թագավորության տարիներին սկսվում է Ռուսաստանի հետ հայ ժողովրդի առավել մերձեցման շրջանը։ Նպատակելով առևտրական հարաբերություններին Արևմտյան Եվրոպայի հետ, Պյոտրը հայերին 1708 թվականին թույլատրեց նարմալի և նորերս հիմնադրված Պետերբուրգի վրայով այնտեղ ուղարկել իրենց ապրանքները։ Սակայն արևմուտքի հետ առևտրական կապեր հաստատելու հայերի փորձերը այն ժամանակ հաջողություն չունեցան»⁵²։ Հյուսիսային պատերազմը օբյեկտիվորեն խոչընդոտում էր առևտրական կապերի զարգացմանը։

Ինչ վերաբերում է Ռուսաստանի հետ հայ ժողովրդի ունեցած քաղաքական հարաբերություններին, ապա դրանք, Ախովի պատկերացմամբ, նույնպես հիմնականում պետք է կապել պյոտրյան ժամանակաշրջանի հետ։ «Այդ գործի առաջին պիտներները,— գրում է Ախովը,— դարձան հայերը։ Վարդապետ Մինասը և Իսրայել Օրին...»⁵³, որոնք օգնություն խնդրելու նպատակով եկել էին Մոսկվա, հուսալով զինված աջակցություն ստանալ ռուսաց թագավորից և թոթափել պարսկա-թուրքական նվաճողներին լուծը։

Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը նոր թափ ստացավ XVIII դարի երկրորդ կեսին՝ ռուս-թուրքական երկու պատերազմների ժամանակ։

Ռուս-թուրքական առաջին պատերազմը (1768—1774 թթ.) առիթ դարձավ ոչ միայն վերականգնելու, այլև ավելի ամրապնդելու հարաբերությունները Անդրկովկասի քրիստոնյա ժողովուրդների հետ և օրինաչափ է, որ մի փոքր ուշ Արևելյան Վրաստանը կամավոր միացավ Ռուսաստանին։ Եկատերինա II-ը, Թուրքիային պատերազմ հայտարարելիս, Պյոտր I-ի օրինակով մանիֆեստով դիմեց նրա իշխանության տակ

գտնվող քրիստոնյա ժողովուրդներին՝ կոչ անելով օգտվել ստեղծված բարենպաստ պայմաններից և տապալել օսմանյան ծանր լուծը, վերականգնել անկախությունը⁵⁴։

Ռուսոտական պատմագետ Ժիգարևը բարձր է գնահատում Քյուշուկ-Կայնարջի պայմանագիրը (1774 թ.) նկատի առնելով քրիստոնյա ժողովուրդների շահերը։ Այդ պայմանագրով Ռուսաստանին իրավունք էր վերապահվում Թուրքիայում դե-ֆակտո և դե-յուրե պաշտպանելու ուղղափառ եկեղեցին ու իր հավատակիցներին։ «Կարճ ասած,— եզրակացնում է Ժիգարևը,— Ռուսաստանը ստանում էր միակողմանի իրավունք՝ միջամտելու քուրմական կայսրության ներքին գործերին արևելի քրիստոնյա ժողովուրդներին պաշտպանելու նպատակով»⁵⁵։

Իր հերթին արևելագետ Յուզեֆովիչը բարձր է գնահատում պայմանագրի այն կետը, որը վերաբերում էր քրիստոնյա ժողովուրդներին պաշտպանելու իրավունքին։ «Այնքան կարևոր չէին մեր տարածքային ձեռքբերումները հաշտությունը կնքելու պահին,— գրում է նա,— որքան Թուրքիայի տիրապետության տակ գտնվող իր հավատակիցներին պաշտպանելու Ռուսաստանի ստացած իրավունքը»⁵⁶։

«Քյուշուկ-Կայնարջի հաշտությունը արևելքի քրիստոնյաներին դնելով Ռուսաստանի հովանավորության տակ և նրանց տրամադրելով չբնակեցված հսկայական տարածքներ,— գրում է Ախովը,— անմիջական ազդեցություն ունեցավ նաև հայ ժողովրդի ճակատագրում։ Ռուսաստանի հալոց արքեպիսկոպոս Հովսեփ Արղությանը Ղրիմից և Թուրքիայից գաղթեցրեց 15 հազար հայեր և 1779 թ. հիմնադրեց Դոնի նախիջևն քաղաքը, այնտեղ բացառապես բնակեցնելով միայն իր հայրենակիցներին»⁵⁷, որը բարձրացվածորեն ընդունվեց կայսրոհի եկատերինա II-ի կողմից, որով հետևապես համապատասխանում էր Ռուսաստանի հետապնդած արտաքին քաղաքական նպատակներին։ Հայերին բազմաթիվ արտոնություններ էին տրվում, մասնավորապես Ղրիմից նրանց գույքը փոխադրվում էր պետական գանձարանի հաշվին, նրանք ազատված էին զանազան հարկերից և բանակին ռեկրուտներ տրամադրելուց։ Կառավարությունը հող հատկացնելուց զատ, առաջին տարվա համար տրամադրում էր միլիոններ, սերմացու, անասուններ՝ պետական գանձարանին

տասը տարի հետո այդ գումարը վերադարձնելու պայմանով
և անվարձահատույց անտառանյութ՝ տներ կառուցելու հա-
մար⁵⁸։ Փորձելով ցույց տալ, թե որքան բարվոք էր հայերի
վիճակը և որքան բարյացակամ էր կայսրուհին հայերի
նկատմամբ, Ախովը կատարում էր հետևյալ ուշադրավ համե-
մատությունը։ Դրանից հետո, գրում է Ախովը, նույնիսկ ճոր-
տական կախման մեջ չգտնվող ժամանակակից ռուս գյուղա-
ցին, ինչպես չցանկանար դառնալ XVIII դարի հայ⁵⁹։

Արտոնությունները, շարունակում է Ախովը, ամենուրեք,
որտեղ ապրում էին հայերը, լայն արձագանք գտան և ամե-
նուր հսկայական ներգործություն ունենալով՝ նպաստեցին
նոր վերաբնակեցումներին։ «Այդ ժամանակից, — եզրակաց-
նում է նա, — ռուսական կայսրությունը դառնում է իսկա-
կան հայրենիք հայերի համար և մեր հարավային նահանգ-
ներում մեկը մյուսի ետևից առաջանում են հայկական բնա-
կավայրեր»⁶⁰։ Հենվելով խոսքաբանի տվյալների վրա՝
Ախովը նշում է, որ այդ ժամանակ հայերի թիվը Աստրա-
խանում հասնում էր 5128 մարդու, Ղզլարում՝ 4392 և Մոզ-
դոկում՝ 2000 մարդու⁶¹։

Վերլուծելով Գրիգորիոսովի քաղաքը հիմնադրելու մասին
հրահանգը՝ Ախովը հիմնականում ճիշտ է կոհում Եկատերի-
նա II-ի կառավարության կողմից հայերին տրված արտոնու-
թյունների նպատակները։ Ռուսական արքունիքը փորձում էր
սիրաշահել Ռուսաստանի սահմաններից դուրս ապրող հա-
յերին, հրապուրել նրանց վերաբնակվելու ռուսական տա-
րածքում⁶²։ Այդպիսի քաղաքականություն կիրառելով հայերի
նկատմամբ՝ ռուսական արքունիքը նպատակադրվել էր ամ-
րացնել իր հարավային սահմանները, այնտեղ բնակեցնել
Ռուսաստանին նվիրված, վստահելի, ռուսական կողմնորո-
շում ունեցող ժողովուրդի։ Ախովը, սակայն, չի քննարկում
հայ-ռուսական քաղաքական հարաբերությունների հույժ կա-
րևոր հարցը, ըստ էության հիշատակելով միայն վերաբնա-
կեցման, հայերին արտոնություններ շնորհելու հարցերը,
մինչդեռ հայտնի է, որ պատմական այդ ժամանակահատվա-
ծում իր քաղաքական նշանակությունը և թարմությունը չէր
կորցրել ի հակակշիռ Թուրքիայի և Պարսկաստանի՝ Ռուսաս-
տանի հովանավորության տակ հայկական թագավորություն
ստեղծելու գաղափարը։

Նվ վերջապես, հենց այդ ժամանակ ռուսական արքունի-
քը փորձում էր ձևնամուխ լինել «հունական նախագծի» կեն-
սագործմանը, որը նախատեսում էր ստեղծել նաև միայն
Ռուսաստանից կախում ունեցող վրացական և հայկական եր-
կու քրիստոնեական պետություններ⁶³։ «Այս մտքերը, — գրում
է էգովը, — հափշտակել էին կայսրուհուն և դրանց կենսա-
գործումը նրա կողմից վստահվեց իշխան Պոտյոմկինին»⁶⁴։
Այդ նպատակով, շարունակում է պատմաբանը, իշխան
Պոտյոմկինը իր հորեղբոր տղային՝ գեներալ-պորուչիկ Պա-
վել Սերգեևիչ Պոտյոմկինին ուղարկեց մոզդոկյան գծում
կանգնած ռուսական բանակ՝ կարգադրելով կապեր հաստա-
տել վրաստանում, Ղարաբաղում ու Ղարադաղում ապրող հա-
յերի հետ։ Այդ նույն ժամանակ գեներալ-պորուչիկ Ա. Սու-
վորովը ժամանեց Աստրախան և սկսեց տեղեկություններ
հավաքել Պարսկաստանի, Հայաստանի, Շիրվանի, Գիլանի
մասին, որոնք ուղարկվում էին իշխան Պոտյոմկինին⁶⁵։ Վեր-
ջինս սերտ կապեր էր հաստատել Հովսեփ Արղունյանի, Լա-
զարյանի, Արարատյան դեսպանորդ հորջորջվող Ստեփան
Գավրիլովի հետ։

«Նախատեսվում էր տապալել Շուշիի Իբրահիմ խանին,
Ղարաբաղից և Ղարադաղից կաղմել... անկախ հայկական
երկրամաս, ղեկավարությունը հանձնել առավել հարգված
մելիքներից մեկին... որպեսզի, հայկական մյուս ուժեղ մար-
զերը, ընդօրինակելով Ղարաբաղի հայերին, հետևեին նրանց
և վերջապես կարողանային վերականգնել քրիստոնյա պե-
տությունը Ասիայում»⁶⁶։

Նախապատրաստվելով Ռուսաստանի արտաքին քաղաքա-
կան շահերին համապատասխանող ուղղման գործողու-
թյունների՝ գեներալ-պորուչիկ Պ. Ա. Պոտյոմկինը Արղունյա-
նի միջոցով մելիքներին տեղեկացնում էր հայերին օտար-
երկրյա լծից ազատագրելու Ռուսաստանի պատրաստակա-
մություն մասին և պահանջում էր պատրաստ լինել համատեղ
պայքարի։ Այս լուրը ստանալուց հետո հայ մելիքները Գան-
ձասարում կաթողիկոսի մասնակցությամբ վերստին հանդի-
սավորությամբ երգվեցին Ռուսաստանին հավատարիմ լի-
նելու մասին՝ միաժամանակ խնդրելով Պոտյոմկինին ռու-
սական զորքերը մոտեցնել սահմանին։ Հովսեփ Արղունյանը
երաշխավորում էր, որ ռուսական բանակի համար նախա-

պես պատրաստված են հացի և սննդամթերքների հարուստ պաշարները Այս պատճառով նա հանդիպեց Պ. Ս. Պոտյոմկինին: Բազմիցս գրեց իշխան Գ. Պոտյոմկինին և վերստին հիմնավորեց ռուսական բանակի ռազմական գործողությունների համար ստեղծված քաղաքական բարենպաստ իրադրույթները:

Նկատելի է, որ II-ի գահակալության տարիներին հայ-ռուսական քաղաքական հարաբերությունների պատմության և հայկական թագավորության ստեղծման հարցերին հպանցիկորեն անդրադարձել է նաև Պոտյոմին: «Այդ ժամանակ,— գրում է ռազմական պատմաբանը,— կազմվում են Հայաստանը ազատագրելու նախագծեր, և ամենազոր Պոտյոմկինը գործուն հարաբերությունների մեջ է մտնում հայոց արքայիսկսպոս Հովսեփի (Արղությանի— Մ. Մ.) հետ, որպեսզի Ասիայում ստեղծի հայկական ուժեղ քրիստոնյա պետություն Ռուսաստանի գերագույն ղեկավարության ներքո: Այսպիսով վերստին թատերաբեմ է մղվում հայկական հարցը»⁶⁷: «Տեղեկություններ կան, հաստատված պաշտոնական շատ փաստաթղթերով, որ իշխան Պոտյոմկինը ձգտում էր դառնալ վերականգնված Հայաստանի թագավոր, որը պետք է սահմանակից լիներ Պարսկաստանին, Թուրքիային ու Ռուսաստանին և նավահանգիստ ունենար Կասպից ծովում»⁶⁸: «Նա (Պոտյոմկինը— Մ. Մ.),— գրում է Պոտյոմին,— արդեն պատվիրել էր արտասահմանում՝ Հնդկաստանում և Զինաստանում ճոխ ճենապակու սպասք հին հայկական թագավորների ոսկե զինանշաններով»⁶⁹: Սակայն Պոտյոմին չի հիշատակում այն պաշտոնական փաստաթղթերը, որոնք, ըստ հեղինակի, վկայում են Պոտյոմկինի՝ Հայաստանի թագավոր դառնալու մտադրությունները մասին:

Ռուսական արքունիքը, նախապատրաստվելով կենսագործել իր քաղաքական ծրագիրը և ստանալով հայ մեղիքների ռուսական բանակին օգնելու մասին վճռական պատասխանը, սննդամթերք և դրամ ուղարկեց Աստրախան՝ գեներալ-պորուչիկ Պ. Ս. Պոտյոմկինի տնօրինությանը, բայց այնուամենայնիվ նրա իրականացումը հետաձգվեց մինչև 1784 թ. ամառ, որովհետև անհրաժեշտություն զգացվեց ավարտել բոլոր գործերը Ղրիմում և Կուբանում:

«1787 թ. Հերակլ թագավորը,— գրում է էզովը,— ու-

ղարկվեց Իբրահիմ խանի դեմ, նա իր հետ տարավ ռուսական զորքերին և իր հինգ հազար աշխարհագորայիններին, մեղիքները (հայ—Մ. Մ.) իշխան Օրբելյանի հրամանատարության ներքո միանալով այդ ջոկատին՝ ջախջախեցին Շուշի խանի զորքը, բայց այդ ժամանակ գեդապետ Բուրնաշովը Գյանջալի տակ ստացավ Պոտյոմկինի հրամանը՝ զորքերով անհապաղ վերադառնալ Ռուսաստանի սահմանները»⁷⁰: Հերակլ թագավորին և հայ մեղիքներին հուսահատության մեջ գցած այս կարգադրությունը պայմանավորված էր Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև ծագած նոր պատերազմով, որն սկսվեց 1787 թ. և ավարտվեց միայն 1791 թ.Վականին: Ուստի, ռուսական բանակը այս անգամ էլ չկարողացավ որևէ ուժ օգնություն ցույց տալ Անդրկովկասի քրիստոնյա ժողովուրդներին: Ավելին, XVIII դարի վերջին Անդրկովկասի քրիստոնյա ժողովուրդները, հատկապես Վրաստանը, կրեցին Աղա Մահմեդխանի ասպատակությունների արհավիրքները: Բուտկովը Աղա Մահմեդխանի անմարդկային զազանությունները ցույց տալու համար դառնորեն գրում է, որ պարսիկներն իրենց սրերի սրությունը փորձելու համար, բռնակցելով նորածինների և մանուկների ոտքերից, միանգամից բաժանում էին երկու մասի, կատարում զանազան բռնություններ և զազանություններ: Սակայն Աղա Մահմեդխանը, հաշվի առնելով, որ Ռուսաստանը չի կարող անտարբեր դիտել այս ամենը, քանի որ այն հակասում էր Անդրկովկասում հետապնդած քաղաքական շահերին, որոշեց, ինչպես նշում է Բուտկովը, «...հետաձգել Վրաստանը մինչև վերջ ոչնչացնելու իր մտադրությունը»⁷¹: Աղա Մահմեդխանի զազանությունների մասին է գրում նաև էզովը: «Անկասկած, — նշում է Բուտկովը,— ռուսական արքունիքը չէր սպասում ոչ այդպիսի թուլություն Վրաստանի, ոչ էլ այդպիսի աբսուրդություն և հանդգնություն Աղա Մահմեդխանի կողմից»⁷²: Հենց այդ պատճառով էլ, ինչպես նշում են Բուտկովը և էզովը, ռուսական արքունիքը կարգադրեց գեներալ Գուրովիչին՝ Գեորգիևսկի պայմանագրի համաձայն Թիֆլիս ուղարկել երկու հետևակային գումարտակ, իսկ հնարավորության և անհրաժեշտության դեպքում ևս երկու գումարտակ: Թագավորը քաջալերվեց, վրաց ժողովուրդն ուրախացավ, թագավորի նկատ-

մամբ վերականգնվեց պատշաճ հնազանդութիւնը և հարգանքը⁷³։

Սակայն ավերածութիւնները և ողբերգութիւնն արդեն իրողութիւն էին, որոնք հարկադրեցին Ռուսաստանին անցնել ակտիվ քաղաքականութեան՝ ընդհուպ մինչև ռազմական դժուրութիւնները։ Աղա Մահմեդխանի ռճրագործութիւնները Թիֆլիսում քաղաքական ապստակ էին ռուսական արքունիքին, որովհետև «Տպարտ կողոպտիչը ներխուժեց Վրաստան», ձեռք բարձրացրեց այն երկրի վրա, որը գտնւում էր «ռուսական կայսրութեան հովանավորութեան ներքո»⁷⁴։

Այդպիսին էին շարժառիթները, որոնք դրդեցին կայսրուհի Եկատերինային իր գահակալութեան վերջում ձեռնարկելու նոր արշավանք, որի հաջողութիւնը, անշուշտ, դրական նշանակութիւն կունենար Անդրկովկասի քրիստոնյա ժողովուրդների համար։ Խոսքը վերաբերում է Պետլոմկինի մահից հետո ռուսական արքունիքում և կայսրուհու վրա մեծ ազդեցութիւն ունեցող իշխան Պլատոն Զուբովի մշակած հետևեցող և իրագործվելու համար մեծ ջանքեր պահանջող պլաններին⁷⁵։ Դրա կենսագործումը սկսվելու էր պարսկական արշավանքով, որը գլխավորելու էր Պլատոն Զուբովի եղբայր Վալերիան Զուբովը։ Նախատեսվում էր ռուսական բանակի հիմնական ուժերը ուղարկել Կասպից ծովի ափերը։ Ի դեպ, էդովի կարծիքով, դրան կողմնակից էր նաև արքեպիսկոպոս Հովսեփ Արղուսթյանը։ Ընդհանրապես նա մեծ եռանդ ու ջանքեր գործադրեց ռուսական արքունիքում մշակված նախագիծը իրագործելու համար։ Արղուսթյանը սերտ կապերի մեջ էր Վալերիան Զուբովի հետ, նրան կարևոր տեղեկութիւններ էր հաղորդում Հայաստանի և հարակից երկրների մասին, տրամադրում արժեքավոր քարտեզներ։ Եվ այս ամենը հանուն ռուսական բանակի հաջողութեան, հանուն պարսկական լծի շուտափուլ թոթափման, հանուն հայկական պետութեան վերականգնման։

Էդովի հավաստի տվյալներով արքեպիսկոպոսը հանդիպեց Վալերիան Զուբովին, վերջինս ընդունեց նրան մեծ շուքով ու հանդիսավորութեամբ, որի մասին Հովսեփ Արղուսթյանը տեղեկացնում էր կաղարջանին իր 1796 թ. ապրիլի 1-ի թվակիր նամակում։ Էդովը, անհրաժեշտ համարելով հավաստել այս կարևոր փաստը, առանձնացնում է նամակի հետևյալ տո-

գիրը. «Խնչպես նրա եղբայրը (Պլատոն Զուբովը.—Մ. Մ.), այնպես էլ ինքը (Վալերիան Զուբովը.—Մ. Մ.) սաստիկ ցանկանում են մեր մասնակցութիւնը նրա էքսպեդիցիային՝ մեր ազգին հուսադրելու և օգնելու համար»⁷⁶։ Ոչ պակաս կարևոր են Արղուսթյանի նամակի այն տողերը, որտեղ պատրաստականութիւն է հայտնւում հանուն ազգի շահերի ակտիվորեն մասնակցել Զուբովի գլխավորած արշավանքին։ «Մենք,— գրում է նա,— չէինք կարող մերժել և խնայել մեր ուժասպառ մարմինը և, ինչպես մտածում ենք, միգուցե աստծո աջակցութեամբ գործի վերջում օգնութիւն կամ ապահովութիւն լինի մեր ազգին»⁷⁷։

Արղուսթյանը կապեր էր հաստատել նաև գեներալներ Վոլկովսկու, Ռիմսկի-Կորսակովի հետ, հուսադրում և ոգևորում էր Հերակլ Թադավորին, դիմում Պարսկաստանում ապրող հայերին, անձամբ մասնակցում ռուսական բանակի համար անհրաժեշտ սննդամթերքների հայթայթմանը և կուտակմանը, որը հույժ կարևոր, եթե ոչ վճռական, գործոններից մեկն էր հաջող արշավանքի համար։

Հովսեփ Արղուսթյանի ծառայութիւնը ռուսական արքունիքին, որը միաժամանակ հայրենանվեր մեծ գործունեութիւն էր իր քաղաքաշարշար ազգի համար, չէր կարող անտեսվել ո՛չ Վալերիան Զուբովի և ոչ էլ մյուս գործիչների կողմից։ Ահա ինչու Զուբովը իր անկեղծ շնորհակալութեան էր հղում արքեպիսկոպոսին, խնդրելով նրան՝ «շարունակել ջերմեռանդ ջանքերը գործերի համընդհանուր հաջողութեան համար»⁷⁸։ Սակայն այս նախագիծը նույնպես մնաց անիրագործելի. 1796 թ. նոյեմբերին մահացավ Եկատերինա II-ը, որից հետո կրտսեր կերպով փոխվեց դեպքերի ընթացքը, քանզի Պավել I-ը, գահ բարձրանալուց անմիջապես հետո, գործերի հրամանատարին կարգադրեց անհապաղ դադարեցնել ռազմական գործողութիւնները և վերադառնալ ռուսական սահմանները։

Պավել I-ի այդ որոշումը ծանր անդրադարձավ Անդրկովկասի քրիստոնյա ժողովուրդների վրա։

«Ռուսական զորքերի անսպասելի նահանջը Պարսկաստանից,— գրում է էդովը,— սարսափ տարածեց զորքերին ամեն տեսակի աջակցութիւն բերած, հատկապես նրանց սննդամթերք մատակարարելու գործում օգնած հայերի վրա»⁷⁹։ Ահա թե ինչու քրիստոնյա ժողովուրդների համար ստեղծված ծանր

դրությունից խիստ անհասկացած Հովսեփ Արղությանը՝ դիմելով կողակապան գծի հրամանատար Գուգովիչին, խնդրում էր «...պաշտպանել հայերին պարսիկների վրեժ-խնդրությունից»⁸⁰։ Իր հերթին Բուտկովը հարկ է համարում հիշեցնել, որ ուսումնական զորքերի հետ Բաքվի, Գերբենդի խանություններից և մյուս շրջաններից դուրս եկան շուրջ 500 հայկական ընտանիքներ՝ խուսափելով պարսիկների դաժանություններից Ռուսաստանի նկատմամբ ունեցած անկեղծ համակրանքի ու վստահության համար և վերաբնակվեցին Ռուսաստանի սահմաններում⁸¹։

Վերաբնակ հայերը կարող էին սփռվել լուկ նրանով, որ փրկվեցին պարսկական յաթաղանից, նրանց հատկացվեց հողաբաժին, որոշ ժամանակ ազատվեցին հարկերից և զինվորական պարհակից։

Ինչ վերաբերում է Պոտտոյին, ապա նա ևս իր հերթին առանց երկմտանքի արձանագրում է մի կողմից Զուբովի արշավանքի անհաջողությունը, իսկ մյուս կողմից՝ դրա ծանրը հետևանքները հայերի ու վրացիների համար։ Նրա տեսակետով «1796 թվականին՝ պարսկական պատերազմի նախօրյակին, գլխավոր հրամանատար կոմս Զուբովի անուշով տրված ռեակտիվատում վերստին ուղղակի ասված է, որ Ռուսաստանը զենքը բարձրացնում է հնազույն քրիստոնյա թագավորությունների՝ Հայաստանի և Վրաստանի ազատագրման համար։ Բայց և այդ փայլուն արշավանքը, ինչպես հայտնի է, ավարտվեց շատ անհաջող՝ Պավել կայսրը անսպասելիորեն ետ կանչեց զորքերը, և Եկատերինայի բոլոր կանխագծումները... խորտակվեցին»։

Ռուսական զորքերը, — եզրակացնում էր Պոտտոն, — նորից թողեցին Անդրկովկասը, և այս անգամ, կարելի է ասել, ուղղակի ի գոհաբերություն Ադա Մահմեդ խանի գազանություններին»⁸²։ Այսպիսի պայմաններում «էմիսիանի հայոց կաթողիկոսը և հայերը, — գրում է Բուտկովը, — խափանելով սպառնացող վտանգը, պետք է վճարեին ռազմատուգանք»⁸³։ Պարսիկները բավարարվեցին նրանով, — շարունակում է նա, — որ 1800 թ. սեպտեմբերին Նրեանից ներխուժելով էջմիածին, այդ վանքից վերցրին 30 հազար ռուբլի, դրսևորելով բազմաթիվ սանձարձակություններ և բռնություններ»⁸⁴։

Զուբովի գլխավորած զորքերի վերադարձը հղի էր ծանր

հետևանքներով ոչ միայն Վրաստանի, այլև հայերի համար։ Ինչպես էզովն է իրավացիորեն նկատում, «այդ կարգադրությունները ավելի ծանր հետևանքներ ունեցան Ղարաբաղի հայ մելիքների համար»⁸⁵։

Իսկապես, երբ կոմս Զուբովը մուտք էր գործել պարսկական տիրույթները, Շուշի էր ուղարկել ազգությամբ հայ մայր Կաշկաշեին, հանձնարարելով նրան փորձել մելիքների նվիրվածությունը։ Մելիքները պատրաստակամորեն երդում էին ավել և պարտավորվել ուսումնական զորքերի Կուր գետին մոտենալու պես հավաքել իրենց զորքը և հնարավորության սահմաններում ապահովել անհրաժեշտ օգնությունը։

Բայց այն ժամանակ, երբ ամեն ինչ հայ մելիքների կողմից արդեն նախապատրաստված էր, ստացվեց ուսումնական զորքերի վերադարձի մասին կարգադրությունը, որից շտապեց օգտվել նաև Ղարաբաղի Իբրահիմ խանը։ Վերջինս անգուսպ կատաղությամբ սկսեց ձնշել հայ մելիքներին, հաշվեհարդար տեսնել նրանց հետ։ Նրանցից մի քանիսը, այդ թվում մելիք Աբովը, որին, ի դեպ, բարձր է գնահատել Վրաստանում Ռուսաստանի ներկայացուցիչ Կովալենսկին, կարողացան անցնել Վրաստան։

Իբրահիմ խանի ռճրագործություններից խուսափած Վրանդայի մելիքը Աբովի եղբոր որդու՝ Ֆրիդոնի հետ մեկնեց Պետերբուրգ և խնդրանքով դիմեց նորին կայսերական մեծությանը։ Այդ խնդրանքում հիշատակվում են Պյոտր I-ի սերտ հարաբերությունները հայ մելիքների հետ, վերջիններիս հավատարմությունը Ռուսաստանին, իշխան Գ. Պոտյոմկինի և գեներալ Պ. Պոտյոմկինի պլանների մասին⁸⁶։

Հայ մելիքները առաջարկում էին Ղարաբաղը վերցնել ուսումնական հովանավորության ներքո, հնարավորություն ընձեռել հայերին բնակություն հաստատելու այդ տարածքում⁸⁷։ XVIII դարում դա փաստորեն հայ ազատագրական շարժման գործիչների վերջին բանագնացությունն էր Ռուսաստան, վերջին փորձը հզոր տերությունների անմիջական օգնությամբ իրականացնելու իրենց ձգտումները, որը, սակայն, այս անգամ էլ դրական լուծում չունեցավ։

Այսպես ավարտվեց հայ-ռուսական քաղաքական հարաբերությունների հարուստ պատմությունը բեղմնավոր XVIII

դարը, որը լի էր կարևոր ու հիշարժան իրադարձությունների, ուսանելի փորձով:

Ահա թե ինչու ուսանական պատմագրությունն անհրաժեշտ էր համեմատաբար մեծ տեղ հատկացրին պատմական այդ ժամանակահատվածի հայ-ուսանական քաղաքական հարաբերությունների կարևորագույն իրադարձություններին: Պատմական այս ժամանակահատվածում Ռուսաստանը փորձեց, սկսած Պյոտր I-ի կապյան արշավանքից մինչև կոմս Զուբովի պարսկական արշավանքը, իրականացնել Անդրկովկասում ամրապնդվելու իր ծրագիրը, որը ամեն անգամ խանդավառվեց խոր պոռթկում էր առաջացնում այդ տարածքի քրիստոնյա ժողովուրդներին՝ հայերի ու վրացիներին շրջանում: XVIII դարի պատմական հարուստ փորձը մեկ անգամ ևս վկայեց, որ առանց Ռուսաստանի միջամտության և ռազմական գործողությունների այդ ժողովուրդներին դժվար կլինեի, եթե չասենք՝ անհնարին, իրականացնելու ազատագրական նկրտումները: Ռուսաստանը ընդհուպ մոտեցավ այդ խնդիրների կենսագործմանը, որով պետք է նշանավորվեր XIX դարը:

Ռուսական պատմագրությունը մի կողմից հիմնավորեց հայ ժողովրդի ուսանական կողմնորոշումը, իսկ մյուս կողմից ցույց տվեց Ռուսաստանի կառավարող շրջանների փորձերը՝ Անդրկովկասում հետապնդած քաղաքական պլանները իրականացնելու ուղղությամբ: Ընդ որում, նաև նշվում էր ուսանական բանակի հեռանալուց հետո հայերի համար ստեղծված ծանր վիճակը: Միևնույն ժամանակ պատմագրության միտքը անվարան առաջադրում էր այն տեսակետը, ըստ որի նույնիսկ ռազմաքաղաքական իրադարձությունների նման ընթացքը չէր կարող սասանել հայ ժողովրդի ուսանական կողմնորոշումը:

Հայ ժողովուրդը առաջիկա կարող էր սփոփվել միայն նրանով, որ կայսրության տարածքում վերաբնակեցվածներին ուսանական պետությունը շարունակում էր շնորհել նոր արտոնություններ, վերահաստատել նախորդները: Սակայն բավարարվել չէր կարելի, որովհետև հայոց աշխարհը շարունակում էր մնալ պարսկաթուրքական լծի տակ:

2. Հայ ժողովրդի մասնակցությունը ռուս-պարսկական պատերազմներին ժամանակակիցների, պատմաբանների, մամուլի, ռազմական և պետական գործիչների լուսաբանմամբ

XIX դարի առաջին երեք տասնամյակում Անդրկովկասում տեղի ունեցան ռազմաքաղաքական կարևոր իրադարձություններ, որոնք վճռական քաղաքական նշանակություն ունեցան ինչպես այդ տարածքում ապրող քրիստոնյա ժողովուրդների, այնպես էլ Ռուսաստանի համար: Հաղթական պատերազմներ մղելով Պարսկաստանի և Թուրքիայի դեմ, Ռուսաստանը վերջապես կարողացավ լուծել իր հետապնդած քաղաքական խնդիրները, մասնավորապես ամրապնդվել ռազմաստրատեգիական կարևոր նշանակություն ունեցող Անդրկովկասի տարածքում: Այդ գործում Ռուսաստանին մեծ օգնություն ցույց տվեցին Անդրկովկասի ժողովուրդները, որոնց ազատագրական պայքարը օբյեկտիվորեն նպաստում էր նրա քաղաքական պլանների իրագործմանը:

Սակայն XIX դարի սկիզբը Ռուսաստանի արտաքին քաղաքական ստրատեգիայում նշանավորվեց լուրջ փոփոխությամբ, կտրուկ շրջադարձով: Անդրկովկասում ստեղծված քաղաքական բարդ իրադրությունից ելնելով, մասնավորապես հաշվի առնելով մի կողմից ուս-պարսկաթուրքական, իսկ մյուս կողմից՝ անգլո-ֆրանս-ուսանական սուր հակասությունները՝ Ռուսաստանը վերանայեց իր հովանավորության ներքո հայկական պետականության ստեղծման պլանները և անցավ տերիտորիալ նվաճումների, մանավանդ, որ դարի սկզբին Վրաստանի թագավոր Հերակլ II-ի որդի Գեորգի XII-ը, նկատի ունենալով Պարսկաստանի կողմից երկրին սպառնացող նոր աղետալի վտանգը, ինչպես նաև ֆեոդալական երկպառակությունները, որոշեց Արևելյան Վրաստանը միացնել Ռուսաստանին: Ռուսական պատմագրության ներկայացուցիչները որոշակի տեղ են հատկացրել Արևելյան Վրաստանի միացմանը, վեր հանել դրա պատճառները և հիմնավորել նրա պատմական նշանակությունը:

Արևելյան Վրաստանի միացումը Ռուսաստանին իրագործվեց 1801 թ., Ալեքսանդր I-ի գահակալության առաջին տարում, որը պաշտոնապես վավերացվեց սեպտեմբերի 12-ի

մանիֆեստով: Հատկանշական է, որ թե՛ Պավել I-ի՝ գեներալ-լեյտենանտ Կնորինգին ուղարկած ռեակրիպտում և թե՛ Ալեքսանդր I-ի Վրաստանի միացման վերաբերյալ մանիֆեստում մատնանշվում էր մի կողմից հայերի նկատմամբ բարյացակամ վերաբերմունք ունենալու անհրաժեշտությունը և կարևորությունը, իսկ մյուս կողմից՝ հայերի Ռուսաստանի հանդեպ ունեցած դրական վերաբերմունքը: Դա միանգամայն օրինաչափ էր, որովհետև Վրաստանի բնակչության մեջ հայերի թիվը փոքր չէր, որը պետք է նկատի առնվեր Ռուսաստանի կողմից: «Պարսկաստանի և Թուրքիայի միջև Հայկական թագավորության բաժանումից հետո, — գրում է ռազմական պատմաբան Դուբրովինը, — շատ հայեր անցան Վրաստան, որ նույնպես վերաբնակեցվեցին (1794 թ.) և Ղարաբաղի մերձքները... Հայերը... ապրում էին նաև Լոռու, Թելավի, Սղնախի տեղամասերում, վրացիների հետ խառն, իսկ Փամբակի, Ղազարի և Բորչալուի տեղամասերում թաթարների հետ:

Երկրի ամբողջ առևտուրը հայերի ձեռքին էր: Հայերից ոմանք Վրաստանում զբաղվում էին արդյունաբերությամբ, ոմանք էլ արհեստավորներ էին, իսկ գյուղերում՝ աշխատասեր այգեգործներ ու հողագործներ»⁸⁸:

Բացի այդ Ռուսաստանին անհրաժեշտ էր հետևողականորեն շարունակել և ավարտին հասցնել իր քաղաքականությունը Անդրկովկասում, իսկ դրա հաջողությունը որոշակիորեն պայմանավորված էր տեղական բնակչության, այդ թվում նաև հայերի դիրքորոշմամբ:

Վրաստանի միացումը Ռուսաստանին Անդրկովկասի ժողովուրդները, մասնավորապես, հայերը, ուրախությամբ ընդունեցին՝ դրանում պարսկական լծի թաթափման մոտալուտ հնարավորություն տեսնելով: Այվելին, Վրաստանի միացմամբ, ըստ էության, սկսվում էր Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին, որովհետև Վրաստանի տարածքում գտնված հայկական առանձին շրջաններ միացան Ռուսաստանին: «Հայերի թիվը, — գրում էր Պոտտոն, — բուն Վրաստանում այն պահին, երբ նա միացավ Ռուսաստանին, համեմատաբար մեծ չէր, բայց այն սկսեց այժմ արագորեն աճել: Իշխան Ցիցիանովի ժամանակ, չնայած կովկասյան այդ հիանալի գործչի հայերի նկատմամբ ընդհանրապես

գնդակ վերաբերմունքին, մի քանի տասնյակ հազար հայեր բնակեցվեցին Վրաստանում և ընդունեցին ռուսական հպատակություն: Հետապնդելով պարսիկների կողմից, հայերը հարյուրներով փախչում էին պարսկական սահմանների խանություններից՝ կորցնելով իրենց ողջ ունեցվածքը»⁸⁹:

Այլ խոսքով XIX դարի սկզբին ստեղծվել էին բարենպաստ քաղաքական պայմաններ նաև Արևելյան Հայաստանի՝ պարսկական լծից ազատագրվելու համար, որով կավարտվեր Անդրկովկասում ամբապնդվելու Ռուսաստանի հետապնդած քաղաքականությունը: Սակայն հակառակ ստեղծված քաղաքական ռեալ նախադրյալներին, Վրաստանի միացումից հետո, ինչպես նշվեց, արմատապես փոխվեցին ռուսական կառավարության պլանները:

Իթև XVIII դարում ենթադրվում էր ի հակակշիռ Պարսկաստանի ու Թուրքիայի վերականգնել հայկական պետականությունը հայկական թագավորությունն ստեղծելու միջոցով կամ կազմավորել հայ-վրացական միասնական պետություն Ռուսաստանի հովանավորության ներքո, ապա XIX դարի սկզբին այդ մասին արդեն խոսք լինել չէր կարող: XVIII դ. ցարական Ռուսաստանը, ելնելով իր քաղաքական շահերից, շահագրգռված էր այդ պլանի կենսագործմամբ, և վերջնական նպատակն այնքան իրականացրել էր թվում, որ, ինչպես Բուտկովն է վկայում, հայոց կաթողիկոս Հովսեփ Արղրությանը թագավորական գահ էր պատրաստում իր եղբոր որդու համար⁹⁰:

Անդրկովկասում ստեղծված քաղաքական նոր իրադրությունը և նրա հետևանքները չեն վերադարձրել «Վրացական թագավորությունը Գեորգի թագավորի մահից հետո, — գրում է նա, — մտավ Ռուսաստանի կազմի մեջ: Այդ հանգամանքը արագացրեց Հայաստանի ազատագրումը՝ սակայն արմատապես փոխելով նախորդ նախագծերը, այժմ Ռուսաստանին միացած Վրաստանի կողքին վասալական ինքնուրույն հայկական թագավորության գոյություն մասին այլևս մտածել անգամ չէր կարելի»⁹¹: Վերջինս թեև մեծ նահանջ էր Պյոտրի և Եկատերինայի թագավորության շրջանում հայ ազատագրական շարժման ղեկավարների մշակած և ռուսական պետական գործիչների կողմից

հիմնականում հավանություն արժանացած նախագծերի համեմատությամբ, այնուհանդերձ հսկայական առաջադիմական նշանակություն ունեցող իրադարձություն էր լինելու հայ ժողովրդի քաղաքական կյանքում: Հենց այս հանգամանքով պետք է բացատրել հայերի ակտիվ մասնակցությունը 1804—1813 թթ. և հատկապես 1826—1828 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմներին, նրանց անբասիր օգնությունը և աջակցությունը, որ չէր վրիպել ռազմաքաղաքական այդ անցքերն ուսումնասիրողների տեսադաշտից: «Մշակելով վարելահողերը,— գրում էր Պոտտոն,— նույն հայերը ռուսական զորքերի համար ծառայում էին որպես ուղեցուցորդներ, կանխում էին դավաճանությունը և հուզումները, տեղյակ պահում հակառակորդի մասին, տալիս սննդամթերք և երբ անհրաժեշտ էր, խիզախորեն մարտնչում էին ռուսական զորքերի շարքերում»⁹²: Գյանջայի և երեանյան արշավանքների ժամանակ, որ ձեռնարկեցին Յիցիանովը և Գուզովիչը, արքեպիսկոպոս Հովհաննեսը և Ներսես Աշտարակեցին ստեղծեցին 1500 մարդուց բաղկացած հայկական ջոկատ և իրենք անձամբ գլխավորեցին աշխարհազորը: Հայերը, ըստ Պոտտոնի, մշտապես գտնվում էին առաջին շարքերում: 1804 թ. հունիսի 20-ի նշանավոր ճակատամարտում, որն ավարտվեց պարսկական բանակի կատարյալ պարտությամբ, նրանք մեծ կորուստներ ունեցան: «Կարյազինը, Կոռլյարևսկին և անգամ ինքը Յիցիանովը, որը հայերին վերաբերվում էր խիստ անբարյացակամորեն, միաձայն խոստովանում էին իրենց ժամանակ հայերի կատարած քաջագործությունների մասին»⁹³:

«Ամենակարևորն այն էր,— հզրակացնում է Պոտտոն,— որ ի դեմս հայերի ռուսները ձեռք էին բերում հավատարիմ բարեկամների, որոնց կարելի էր վստահել»⁹⁴: Եվ զարմանալի չէ, որ Յիցիանովին կարգադրվել էր պաշտպանել և աջակցել հայերին:

Հայ ժողովրդի ռուս զինվորներին օգնելու մասին է վկայում Կովալևսկին իր «Կովկասի նվաճումը Ռուսաստանի կողմից» գրքում: «Հարկավոր է պարտ ու պատշաճը հատուցել,— գրում է նա,— հայերն ամենուր եղել են մեր հավատարիմ դաշնակիցները, հետախույզները և օգնականները: Այդպես էր և այստեղ»⁹⁵:

Հայ ժողովրդի ռուսական կողմնորոշումը, նրա ակտիվ մասնակցությունը Անդրկովկասում տեղի ունեցած ռազմաքաղաքական իրադարձություններին խտացված ձևով տրված է Պոտտոնի «Ղարաբաղի առաջին կամավորները» փոքրիկ, բայց խիստ արժեքավոր գրքում, որը ամբողջովին նվիրված է Ղարաբաղի Կուսապատ գյուղի բնակիչներ Վանի (Հովհաննես) և Հակոբ Աթարբեկյանների հայրենանվեր գործունեությանը և սխրանքներին: Փաստավավերագրական հարուստ նյութերի հիման վրա հեղինակը նկարագրել է երկու եղբայրների հերոսական գործունեությունը և նրանց օրինակով վկայակոչել Ղարաբաղի ողջ հայության ակնկալումները, նվիրվածությունը Ռուսաստանի ու ատելությունը պարսկական բռնատիրական ռեժիմի նկատմամբ: Մեծ էր Վանիի ծառայությունը ռուս շարքային զինվորներին ու հրամանատարական կազմին անխուսափելի թվացող կործանումից և սովի ճիրաններից փրկելու գործում: Նրա մասին, որպես հմուտ և խիզախ, քաջ ու անձնազոհ, իսկական բարեկամի ու փրկչի, արտահայտվել են կովկասյան պատերազմներում փառաբանված այնպիսի տաղանդավոր զինվորականներ և զորահրամանատարներ, ինչպիսիք են՝ Կարյազինը և Կոռլյարևսկին, Լադինսկին և Ներբուխինը, մարկիզ Պաուլուչին, Ռտիշչևը, Գուզովիչը, Երմոլովը և նույնիսկ Յիցիանովը:

1805 թվականին գնդապետ Կարյազինի փոքրաթիվ ջոկատը ընկավ անելանելի դրություն մեջ և շրջապատվեց պարսկական մեծաթիվ բանակի կողմից, որը գլխավորում էր թագաժառանգ Աբաս Միրզան: Ռուսական ջոկատի կործանումը անխուսափելի էր թվում, բայց «բարեբախտաբար,— գրում է Պոտտոն,— սուրբ նախախնամություն էր հսկում ռուսական զորախմբին: Կարյազինի զորախմբում մի երիտասարդ հայ կար Վանի յուզբաշի անունով, և այդ մարդը բերեց այնքան օգուտ, որքան չէին տա մի քանի հարյուր հեծյալներ, եթե նույնիսկ հաջողվեր այդքանը հավաքել ողջ Ղարաբաղում: Կարյազինի համար բառացիորեն իրականացավ ռուսական ասացվածքը՝ «աղուհացը ետ գցիր, իսկ այն կըհայտնվի աղջկում»⁹⁶: Պոտտոն Վանիի մեծագույն ծառայությունները ընդգծելու նպատակով վկայակոչում է սպաներից մեկին՝ Լադինսկուն: «Այդ սարսափելի ծայրահեղ պահին,— հետագայում պատմում է Լադինսկին,— մեր իսկական բա-

րերարը, որի անունը պիտի անմոռաց մնա Կարյազդինի զորախմբում եղածներին համար՝ մեր համալսարանի յուզբաշին առաջարկեց որքան հնարավոր կլինի մեզ համար ուտելիքի պաշար հայթայթել, իսկ ամենազգլխավորը՝ նա հանձն առավ իշխան Յիցիանովին տեղեկացնել մեր անելանելի վիճակի մասին»⁹⁷։

Ի վերջո, Վանիի անձնագրոսթյան, տեղանքը փայլուն իմանալու և ուսական զինվորների խիզախության շնորհիվ Կարյազդինի փոքրաթիվ ջոկատը դուրս եկավ շրջապատումից, իսկ Վանին ստացավ բազմաթիվ պարգևներ իր, հիրավի, անբասիր ծառայության համար։ Այնուհետև Պոտտոն, վկայակոչելով Գուգովիչին, գրում է, որ Վանին, գտնվելով գեներալ-մայոր և ասպետ Ներոսիի զորախմբում, ցուցաբերեց գերազանց քաջություն 1806 թ. հունիսի 13-ի պարսիկների դեմ մարտում և դրա համար ստացավ «...արծաթյա մեդալ՝ պարանոցին կարմիր ժապավենով կրելու համար...»⁹⁸։ Իսկ գեներալ-լեյտենանտ, կովկասյան զորքերի գլխավոր հրամանատար մարկիզ Պաուլուչին, հենվելով գեներալ-մայոր Կոտլյարևսկու զեկուցման վրա, առաջարկում էր ուղղական միջնորդին միջնորդել կաշարի առաջ Վանուն շնորհելու պրապորշիկի աստիճան⁹⁹։ Այդ պարգևը Վանին ստացավ նոր գլխավոր հրամանատարի՝ Ռոիշչևի օրոք, որը շտապեց ինքը հայտնել հերոսին այդ մասին։ Ավելի ուշ, արդեն 1815 թվականին Ռոիշչևի հատուկ միջնորդությամբ Վանիի եղբորը՝ Հակոբին, նույնպես շնորհվել է արծաթյա մեդալ «Համատարմության համար»¹⁰⁰ մականգրությամբ, իսկ Երմոլովի Կովկասում գտնվելու ժամանակ Վանին ցուցաբերած արիության համար պարգևատրվեց. «...քաջության համար «ոսկյա մեդալով, Գեորգիևյան ժապավենով՝ պարանոցին կրելու համար»¹⁰¹։ «Այս մեդալը ու նամակները, — նշում է Պոտտոն, — լավագույն վկայությունն են Վանու իսկական ծառայությունների, քանզի Ալեքսեյ Պետրովիչի (Երմոլովի—Մ. Մ.) ժամանակ քչերը կարող էին պարծենալ նման պարգևներով»¹⁰²։

Ռուս-պարսկական այս պատերազմում իր քաջագործություններով ու Ռուսաստանին նվիրվածությամբ հատկապես աչքի ընկավ արքեպիսկոպոս Գրիգոր Մանուչարյանցը, որը Պոտտոյի վկայությամբ «...հռչակված էր Գուգովիչի ու Յիցիանովի ժամանակ իր հերոսական արարքներով ու պար-

զկատված էր Գեորգիի, Վլադիմիրի ու Աննայի շքանշաններով...»¹⁰³։

Հայ ժողովրդի նման ղիբքորշումը չվիրիպեց ուսական պատմագրության ուղադրությունից։ Պատերազմի մասնակիցները, ուղղական պատմաբանները, իրենց հիշողություններում, պատմագիտական բնույթի աշխատություններում, մամուլում հրապարակած հոդվածներում անդրադառնալով Ռուս-պարսկական պատերազմին հայ ժողովրդի մասնակցության հարցին, գովասանքի ու հիացմունքի շատ խոսքեր և մտքեր են արտահայտել, բարձր գնահատելով նրա ներդրումը ուսական զենքի վերջնական հաղթանակի գործում։ Ռուսական պատմագրության ներկայացուցիչները ճիշտ են մեկնաբանել պատերազմի պատճառները։ Ընդ որում միանգամայն իրավացիորեն նշվում է Անգլիայի քաղաքական ղիբքորշումը, որը շահին ու թագաժառանգին հրահրում էր սկսելու պատերազմը։

Պատերազմական գործողությունները, գրում էր Գլինկան, սկսեցին պարսիկները։ «Ահեղ էր պարսիկների հարձակումը, բայց ավելի ահեղորեն դիմավորեցին նրանց»¹⁰⁴։ Պարսիկները, Աբաս Միրզայի գլխավորությամբ սանձազերծելով պատերազմը, սկզբում որոշ հաջողություն ունեցան, մասնավորապես կարողացան շրջապատել Նադիմկայի 1000 հոգանոց ջոկատը, որը շարժվում էր դեպի Շուշի, և ոչնչացնել այն։ Պոտտոն, հենվելով Զանգեզուրի այն ժամանակվա կառավարչի՝ ճակատամարտի հայ մասնակից Սաֆար Ալի Բեկի հավաստի տեղեկությունների վրա, համոզմունք է հայտնում, որ ուսական ջոկատը կփրկվեր, եթե միայն նրանց հրամանատար փոխգնդապետ Նադիմկան վստահեր հայերին, որոնք ցանկանում էին թաքցնել հրանոթները, իսկ ջոկատը լեռնային արահետներով տանել դեպի Շուշի։

Պատերազմում իր մարտական ջոկատի հետ պարսիկներին հասցրած ծանր հարվածներով աչքի ընկավ արքեպիսկոպոս Գրիգոր Մանուչարյանցը։ «Մանուչարյանցը, — գրում է Պոտտոն, — հայկական ջոկատով շտապեց Շամշադին... ջարդեց պարսկական մի քանի խմբերի ու գերությունից ազատեց 500 ավելի հայ ընտանիքներ»¹⁰⁵։ Պոտտոն հատկապես բարձր է գնահատում Մանուչարյանցին ու նրա ջոկատին Նփրեմ կաթողիկոսին անխուսափելի գերությունից փրկելու համար։

Այդպիսի վտանգ ստեղծվել էր պատերազմի սկզբին, երբ պարսիկները ժամանակավոր հաջողութիւնն ունեին:

«Այդրում պարսիկների ասպատակութիւնները, — գրում է Պոտտոն, — տարածվեցին այնքան, որ հասնում էին մինչև Թիֆլիսի արվարձանները: Ասպատակների մի խումբ նույնիսկ հասավ Հաղպատի վանք, որտեղ ապրում էր հրդայնական կաթողիկոս Նփրեմը, որին պարսիկները վաղուց էին ձգտում գերի վերցնել: Բարեբախտաբար, մի քանի օր դրանից առաջ հայտնի արքեպիսկոպոս Գրիգոր Մանուշարյանը... հավաքելով քառասուն անվեհեր կտրիճ հայերի, նրանց հետ գնաց Հաղպատի վանք, այնտեղից դուրս բերեց կաթողիկոսին ու տարավ Թիֆլիս»¹⁰⁶:

Ռուսական պատմագրութիւնը և մամուլը, մանրամասնորեն մեկնաբանելով 1826—1828 թթ. պատերազմի կարևորագույն իրադարձութիւնները, այնուհանդերձ առանձնացնում են և հատկապես գովեստի ու դրվատանքի խոսքեր ապում Շուշիի հերոսական պաշտպանների՝ բերդի հայ բնակչութեան ու կայազորի ուսս զինվորների մասին: Նման հետաքրքրութիւնը պայմանավորված է մի քանի հանգամանքներով: Նախ, Շուշիի հերոսական պաշտպանները, վեց շաբաթ հետ մղելով պարսիկների անընդմեջ գրոհները, ըստ էութեան կանխեցին սահմանը խախտած Աբաս Միրզայի առաջխաղացումը, որը կարևոր նշանակութիւն ունեցավ պատերազմի հետագա ընթացքի համար: Երկրորդ, Շուշիի հայ բնակչութեան ակտիվ մասնակցութիւնը բերդի հերոսական պաշտպանութեանը նրա հետադրողների կողմից իրավացիորեն դիտվեց և մեկնաբանվեց որպէս հայ ժողովրդի ուսական կողմնորոշման նոր դրսևորում:

Շուշիի հերոսական պաշտպանութիւնը մեր ժողովրդի պատմութեան մեջ մտավ որպէս պարսկական լծից ազատագրվելու անհրաժեշտ վճռականութեան, հայ և ուսս ժողովուրդների բարեկամութեան վառ արտահայտութիւն: Շուշիի բերդը պաշտպանում էր 42-րդ Եգերյան գունդը, որը կոմս-լեկտավորված էր մարտերում կոփված հին կադրային զինվորներից, որոնք մեկ անգամ չէ, որ բարձր էին պահել ուսական զենքի պատիվը: Գունդը թեև փոքրաթիվ էր, բայց նրա հրամանատարութիւնը գնդապետ Ռեուտի գլխավորութեամբ ի էր բերդը պաշտպանելու վճռականութեամբ:

Շուշին թշնամու համար անառիկ դարձնելու նպատակով մայր Ֆրանց Կառլովիչ Կլուկի Ֆոն Կլյուպենաուի առաջարկութեամբ, որի հրահրերը տպագրված են «Ռուսկայա ստարինա» ամսագրում, միանգամայն իրավացիորեն որոշվեց ձերբակալել դեպի պարսիկները հակված խաներին և բեկերին, իսկ հավատարիմ հայերին զենք տալ ու մասնակից դարձնել բերդի պաշտպանութեանը: Պաշտպանութեան ընթացքում հայ բնակչութիւնը սխրանքներով փոխհատուցեց հրամանատարութեան վստահութիւնը: Եվ իզուր էր Աբաս Միրզան 47 օր շարունակվող պաշարման ընթացքում ապավինում իր մոտ գտնվող ֆրանսիական և իտալական ինժեներների արվեստին: Ոչինչ չէր կարող սասանել ուսական փոքրաթիվ ջոկատին, որը, միանալով հայերին, խիզախորեն հետ էր մղում բոլոր գրոհները: «...Նույնիսկ կանայք և երիտասարդ աղջիկները հանդես էին բերում արիութիւն և ջերմեռանդութիւն, պաշարվածներին օգնում հենց բերդապատեններում, հասցնում փամփուռներ»¹⁰⁷:

Շուշիի բերդը պաշտպանող 42-րդ Եգերյան գնդի հրամանատար-գնդապետ Ռեուտը հայկական զինված ջոկատի հրամանատար նշանակեց Աղաբեկ Քալանթարովին, որը Պոտոցի վեպութեամբ ուսական բանակի ապագա զենքարա-ադյուտանտ Իվան Դավիդովիչ Լազարևի պապն էր մոր կողմից: Փոքրիկ և անշահաօրէն Լազարևը դարձավ Շուշիի հերոսական պաշտպանութեան ականատեսը:

Շուշիի հերոսական պաշտպանութեանը մասնակցեց ամբողջի ողջ հայ բնակչութիւնը: Հայրենանվեր գործունեութեամբ աչքի ընկան նաև տեղի հայ հարուստները՝ Պետրոս բեկ Մադաթովը, Բաբա Հախումովը, Մելիք Շահնազարովը, Թառնովովը, Բաղդասար բեկ Դուրսխանովը և ուրիշներ, որոնք ուսական հրամանատարութեան տնօրինութեանը հանձնեցին իրենց ունեցած բոլոր պաշարները: Ահա թե ինչու բերդը գրոհով գրավելու Աբաս Միրզայի բոլոր փորձերը ձախողվեցին, թեև պարսկական թագաժառանգի կարգադրութեամբ սարքազների երեք գումարտակ միաժամանակ հեծնազորի ուղեկցութեամբ մոտեցավ պարսպի հյուսիսային կողմին, իսկ պարսկական բանակի երկու ուժեղացրած զորասլուն՝ արեւելյան մասից: «Վեց թույլ վաշտեր, — գրում է Պոտտոն, — առանց պարենի, առանց վառուղի ու արկերի վեց շաբաթ հե-

րոսաբար ու անսասան պահեցին ամբողջը: Ամբողջի ներսում ապաստան գտած հայերը միահամուռ օգնում էին զորքին և նրանց հետ էլ կրում էին պաշարման ամեն զրկանք ու ծանրություն»¹⁰⁸: Ընդունելով հայերի օգնությունը՝ ակնհայտ փաստը և կարևորությունը՝ Պոտտոն կատարում է շատ արժեքավոր, պատմական իրականությունը համապատասխանող եզրակացություն. «Առանց այս օգնության կայազորը երբեք չէր կարողանա դիմանալ վեցշաբաթյա պաշարմանը: ...Մինչև փակ հերոսներ էին նրանց կանայք, և նրանցից մեկին՝ Խաթիսհուն, այն ժամանակ գիտեր ողջ Ղարաբաղը»¹⁰⁹:

Աբաս Միրզան, մեկ անգամ ևս համոզվելով, որ բերդը գրոհով գրավել պարզապես անհնարին է, դիմեց խորամանկության և փորձեց տարբեր խոստումներով սիրաշահել հայերին, համոզել նրանց հեռանալ ուսաներից, բայց հանդիպեց հայերի միահամուռ դիմադրությանը: Հայերին իրենց կողմը գրավելու և ուսաներից կտրելու հարցում լիովին ձախողվեց նաև Մեհթի Կուլի խանը, որի հետ, ստանալով դրնդապետ Ռեուտի թույլտվությունը, հանդիպեց Աղա բեկ Քալանթարովը:

Մեհթի Կուլին Աղա բեկ Քալանթարովին երկար համոզում էր երես դարձնել, հրաժարվել ուսաներից և համոզել հայերին, որպեսզի նրանք հանձնեն բերդը: «Ո՛ր, խան,— պատասխանեց նրան Աղա բեկ Քալանթարովը,— այդ չի լինի, մենք երգվել ենք ուսական թագավորին, իսկ դուք ինքներդ գիտեք, ինչպես է մեր ժողովուրդն ամուր պահում երդումը... Մենք պարսիկներին երբեք ներս չենք թողնի»¹¹⁰: Այս առթիվ հետագայում, երբ պաշարումը հանված էր, Ռեուտը հաղորդում է Երմուկին. «Ամբողջը պաշտպանող հայերի մասին պարտքս եմ համարում բացատրել, որ նրանց մատուցած ծառայությունը արժանի է ուշադրության, քանզի նրանք բոլորը գործում էին գերազանց քաջությամբ, դիմանում էին հակառակորդի բազմաթիվ գրոհներին ու նրանց հետ էին շարժվում մեծ կորուստներով, արհամարհում էին պարենի պակասը և ոչ մի անգամ չեն մտածել ամբողջի հանձնման մասին, նույնիսկ, երբ վրա հասավ սովը»¹¹¹:

Դեռևս պաշարման սկզբին Շուշիի հայ պաշտպաններից մեկը՝ Հարություն Ալթունյանը պատրաստակամություն հայտնեց անցնել պարսկական բանակի միջով և գեներալ

Երմուկին տեղեկացնել պաշարված ամբողջի դրություն մասին: Ռուս զենեակալը, բայց արժանվելով զնահատելով Ալթունյանի հերոսական արարքը, նրան պարգևատրեց ջքանշանով, իսկ անվախ շուշեցիին վերադարձավ բերդ և անձամբ գնդապետ Ռեուտին հանձնեց Երմուկի գրությունը: «Ես հիշում եմ,— պատմում է Իվան Դավիդովիչ Լազարևը,— հայ Հարություն Ալթունովին, Գեորգեյան խաչով ու պարանոցի ոսկյա մեդալով, այն ժամանակ կամավոր հանձն առավ անցնել պարսիկների շրջապատման օղակից ու Երմուկին պաշարված ամբողջի մասին տեղեկություն տանել»¹¹²: Ի դեպ, Երմուկի իր բազմաթիվ կարգադրություններում Շուշիի կայազորի հրամանատարությունից պահանջում էր հենվել հայերի վրա և վստահել նրանց: Այսպես, Երմուկի գրության մեջ մասնավորապես ասված էր. «Միայն բերդի պաշտպանությունը կարող է ձեռք պատիվ բերել... բարեհաճեցեք դիմանալ, շնորհունել ոչ մի առաջարկ... պաշտպանվեցեք: Հավաքեցեք ամբողջ հացը բեկերից, թող դավաճանները մահանան սովից: Մեծահոգաբար վարվեցեք հայերի հետ, որովհետև նրանք լավ են ծառայում»¹¹³:

Պարսից թագաժառանգը չէր հրաժարվում բերդ գրավելու մտադրությունից: Այս անգամ նա փորձեց տիրանալ գրեթե անմատչելի կիրճին, որտեղ գտնվում էին կայազորի կողմից օգտագործվող ջրաղացները, բայց նրա բոլոր ջանքերը ապարդյուն էին անցնում: Հայերը Սաֆար ու Ռոստամ Թարխանովների ղեկավարությամբ ոչ միայն դիմադրում էին թշնամուն, այլև իրենք ևս իրենց հարձակումներով անհանգրստացնում էին պարսիկներին: Այս առթիվ «Պատմության, վիճակագրության և աշխարհագրության» ամսագիրը գրում էր. «Ռուս հրաձիգները և զինված հայերը պարսիկներին հարկադրեցին նահանջել զգալի կորուստներով»¹¹⁴: Նույնիսկ զինելու Պասկևիչը, կայսրին ներկայացրած զեկուցագրում մանրամասնորեն նկարագրելով Շուշիի հերոսական իրադարձությունները, ընդգծում էր, որ 42-րդ նգերյան զնդի վեց դուռարտակների հետ թշնամու դեմ մարտնչում են ամբողջի պաշտպանության համար հավաքված 1500 հայեր: «Լուր ստացվեց, գրում էր Պոտտոն, որ պարսկական զորքերը Շամխորի մատույցներում ջախջախված են, և որ Մադաթովը վերցրել է Նիզավետպոլը... և պարսիկները թողնելով Շու-

շու պաշարումը շտապ շարժվեցին դեպի Ելիզավետպոլ: Այն-տեղ... 1826 թվի սեպտեմբերի 13-ին տեղի ունեցավ Ելի-զավետպոլյան հայտնի ճակատամարտը և Աբաս-Միրզան գլխավոր ջախջախված փախավ Արաքսի այն ափը»¹¹⁵:

Շուշիի պաշտպանության կազմակերպիչ գեդապետ Ռեու-տը գնհերալ-մայոր Մադաթովին հղած 1826 թ. սեպտեմբերի 29-ի ղեկուցագրում առաջարկում էր պարգևատրության ներ-կայացնել առավել աչքի ընկածներին, որոնց մեջ մեծ թիվ էին կազմում հայերը: Հրամանատարը հիշատակում էր Զու-րաբ և Մկրտիչ Թառումովներին, Պետրոս-բեկ Մադաթովին, Բաղդասար-բեկ Դուրխանովին, Բաբա Հախումովին, Հաբեթ և Բունիաթ Հովհաննեսովներին¹¹⁶:

Շուշիի հերոսական պաշտպանությունը մեր ժողովրդի պատմության տարեգրության մեջ մտավ որպես պարսկական լծից ազատագրվելու համար պայքարի փայլուն օրինակ, հայ ժողովրդի ոռոսական կողմնորոշման լավագույն ապացույցը, հայ և ռուս ժողովուրդների դարավոր բարեկամության վառ արտահայտություն:

Ռուս պատմագրությունը և մամուլը առանձին տեղ են հատկացնում գնհերալ-լեյտենանտ Աֆանասի Իվանովիչ Կրասովսկու զբաղված ռուսական փորձաթիվ ջոկատի տված հերոսական ճակատամարտին՝ թվով շուրջ տասն ան-գամ գերադասելով պարսկական բանակի դեմ, որը հայտնի է Օշականի կամ Աշտարակի ճակատամարտ անունով: Ծաղա-տամարտն ըստ էության պետք է որոշեր էջմիածնի վանքի ճակատագիրը, որի նկատմամբ ռուսական հրամանատարու-թյունը անտարբեր լինել չէր կարող, որովհետև մեծ էր էջ-միածնի նշանակությունը և դերը հայ ժողովրդի հոգևոր կյանքում: Բացի այդ, էջմիածնում էին պատսպարվել ռու-սական բանակի վիրավոր զինվորները, որոնց պաշտպանում էր փորձաթիվ մի ջոկատ: Շարժվելով դեպի էջմիածին գե-նհերալ-լեյտենանտ Կրասովսկին շտապում էր ռուս զինվոր-ներին փրկել անխուսափելի կործանումից: Տաղանդավոր զորահրամանատարը քաջ գիտակցում էր Աբաս Միրզայի հնարավոր հաջողության ողջ հետևանքները:

Կրասովսկին դեռևս XIX դարի սկզբին ռուսական ջոկատով շերտողորհների, մորզավացիների, սերբերի հետ կռվում էր թուրքական ջարդարարների դեմ, որը նրան հնարավորու-

թյուն ընձեռեց մոտիկից ծանոթանալու և հիմնականում ճիշտ ընկալելու ազատագրական պատերազմի բոլոր առանձնա-հատկությունները:

Մյուս կողմից նա ականատես եղավ նաև թուրքական բռնություններին, և նրան ոչ միայն համակրելի, այլև հաս-կանալի էին հայ ժողովրդի իղձերը, պարսկական լծից ազա-տագրվելու նկրտումները:

Օշականի ճակատամարտի նշանակությունը և արդյունք-ները ճիշտ է գնահատել Պլատոն Զուբովը, որի կարծիքով՝ շարժվել ճամբարից, առավել ևս հակառակորդին հանձնել էջմիածինը անթույլատրելի էր ինչպես ռազմական, այնպես էլ քաղաքական առումով, որովհետև հայ ժողովրդի սրբ-բավայրի զիջումը առանց մարտի բացասաբար կանդա-ղանար ռուս զինվորներին այդքան նվերված հայերի վրա¹¹⁷:

1827 թ. օգոստոսի 15-ին Աբաս Միրզան իր հիմնական ուժերով շրջապատեց էջմիածնի վանքը: Սկզբում պարսիկ-ները ռուսական կայազորին առաջարկեցին հանձնվել, որին ինչպես գրում է Ս. Ն. Գլինկան, ռուսական ջոկատի հերոս-ները պատասխանեցին լակոնիկ, սպարտացիներին հիշեց-նող ձևով՝ «Չենք հանձնվի»: Փառամուր (Աբաս Միրզան—Մ. Մ.),— շարունակում է Ս. Ն. Գլինկան,—դիմեց այլ ղեկի՝ դավթակուլության: Խոստանում էր ոսկի և ճոխ նվերներ..., նրան նորից պատասխանեցին. ռուսներն իրենց չեն վաճա-ռում»¹¹⁸: էջմիածնի պարեո, փորձառու փոխգեդապետ Լին-դելֆենդենին, ինչպես գրում են «Утверждение русского вла-дычества на Кавказе» սովարածավալ աշխատության հե-ղինակները, «Պարսկական զորքերի անակնկալ երևալը վան-քի առջև... շփոթեցրեց: Նա ասաց... Եթե վանքը պարսիկ-ներին անհրաժեշտ է, ապա թող նրանք այնտեղ մտնեն ղեն-քը ձեռքներին»¹¹⁹:

Պարսիկներն այս անգամ փորձեցին համոզել, ավելի ճիշտ՝ սպառնալ Ներսես Աշտարակեցուն, որին ուղղված նա-մակում մասնավորապես ասված էր. «Եթե դու կամավոր չբացես դարպասները, ապա ես կշրջապատեմ վանքը մեծ թնդանոթներով ու մորտիրներով և այն հիմնահատակ կկոր-ծանեմ: Այն ժամանակ, Ներսես, մեղքը կծանրանա քո հո-ղու վրա»¹²⁰: Սակայն հայ հասարակական ու ազատագրա-կան շարժման ականավոր գործչին և պատերազմական

գործողութիւնների ակտիւ մասնակցին սպառնալ ու վախեցնել աշխարհի վրայ, մասնավորապէս, որ էջմիածնի վանքի պաշտպանութիւնը ստանձնել էր ռուսական ջոկատը: Ուստի միանգամայն օրինաչափ էր Ներսէս Աշտարակեցու հստակ պատասխանը. «Վանքը ուժեղ է աստօծ պաշտպանութեամբ, եթէ կարող ես՝ վերցրո՛ւ»¹²¹:

Համովելելով ռուս զինվորների անհողողող վճռականութեան մեջ Աբաս Միրզան կարգադրեց ռաբակոժել վանքը: Ներսէս Աշտարակեցին, ռեալ գնահատելով ուժերի հարաբերակցութիւնը և վանքին սպառնացող վտանգը, ամեն կերպ փորձում էր ստեղծված դրութեան մասին տեղեկացնել Կրասովսկուն և օգնութիւն ստանալ նրանից: Բայց Աշտարակեցու բանադնացները գերմում և խոշտանգվում էին պարսիկների կողմից: Այնուհանդերձ գնեւրալ Կրասովսկին տեղեկացավ էջմիածնին սպառնացող վտանգի մասին: Երևանի մելիքներից Սահակ Աղամալյանը տեղեկացրեց, որ Աբաս Միրզան փորձում է հիմնահատակ կործանել էջմիածինը, որպեսզի այնուհետև արագորեն շարժվի Վրաստան¹²²:

Գնեւրալ Կրասովսկին, քաջ գիտակցելով դրա հետևանքները, որոշեց անհապաղ դուրս գալ Զանգիւրի ճամբարից և շտապել օգնութիւն: «Շատերը փորձում էին նրան ետ պահել... բայց նա մնաց անկոտրում: Մեկ ժամ հապաղումը, — ասում էր գնեւրալը, — անողղելի շրջադարձ կկատարի կամ պանիայի ամբողջ ընթացքի մեջ: Վանքը վտանգի մեջ է, պետք է գնալ»¹²³: Եվ հենց օգոստոսի 17-ին տեղի ունեցած ճակատամարտում ռուս զինվորների արշան գնով մեկընդմիջ փրկվեց էջմիածնի վանքը: «Վերջապես էջմիածնի հնագույն հայկական վանքը, մեր ձեռնարկման կարևորագույն պատճառը, իր գեղեցիկ շրջակայքով, ինչպես ափի մեջ, բացվեց մեր առջև և, օ՛հ, երջանկութիւն, — գրում է «Մոսկովսկի տելեգրաֆը», — նրա լայնատարած հովտում չկար և ոչ մի պարսկական սարքաղ»¹²⁴:

20-րդ հետևակային դիվիզիայի սպաները իրենց հրամանատարին նվիրեցին Աշտարակի ճակատամարտը պատկերող մեծ նկար, որտեղ ինքը՝ Կրասովսկին ներկայացված էր պարսկական հեծելազորից ռուսական հրանոթները գրավելու պահին: Սպաների հղած ողջույնում մասնավորապես նշվում էր.

«Երախտապարտ հայերը, տեսնելով, որ այդ ճակատամարտը, սասանելով պարսկական բանակի ոգին, դարձավ պատերազմի հաղթական ավարտի գլխավոր պատճառներից մեկը, արյունահեղ մարտի վայրում կառուցում են հուշարձան. թող այն փոխանցի հաջորդ սերունդներին ռուսների սխրանքը և նրանց խիզարի առաջնորդի անունը»¹²⁵:

Օշականի ճակատամարտում բացառիկ անձնագոհութեամբ աչքի բնկավ պարսկական բանակում բռնութեամբ ծառայութեան անցած հմուտ հրետանավոր Հակոբ Հարությունյանը, որը մարտի ամենաթեթ պահին թնդանոթի փողը շրջեց դեպի պարսկական բանակի շարքերը: Պարսիկների մոտ խառնաշփոթ սկսվեց, որից անմիջապես օգտվեցին ռուս զինվորները և ձեղքելով հակառակորդի շղթան, մտան էջմիածին: Գազազած պարսիկները անմարդկային խոշտանգումների ենթարկեցին նրան. հանեցին հերոսի աչքերը, կտրեցին քիթը, շրթունքները, ականջները և կործնելով, թե նա մահացել է, զցցեցին դիակների մեջ: Հակոբ Հարությունյանը գերմարդկային ճիգերի գնով կարողացավ հասնել էջմիածին: Ռուսական կառավարութիւնը նրա համար ցմահ կենսաթոշակ սահմանեց:

Օշականի ճակատամարտից հետո փոխվեցին ռուսական հրամանատարութեան հետագա ռազմական գործողութիւնների պլանները: Պասկևիչը նախապես ծրագրել էր շարժել զեպի Թավրիզ, սակայն տեղեկանալով այդ անհավասար ճակատամարտի մասին, շտապեց դեպի էջմիածին, ապա կարգադրեց գրոհել Երևանի բերդը: Այսպիսով, Օշականի ճակատամարտի հաղթական ավարտը նպաստեց ինչպես Երևանի բերդի, այնպես էլ Հայաստանի մի հատվածի ազատագրմանը:

Ռուս-պարսկական պատերազմի հաղթական ավարտի և Արեւելյան Հայաստանի Ռուսաստանին միանալու համար վճռական նշանակութիւն էր ստանում Երևանի գրավումը: Նկատի ունենալով դրա ողջ ռազմաքաղաքական կարևորութիւնը՝ կովկասյան կորպուսի հրամանատարութիւնը գնեւրալ Պասկևիչի գլխավորութեամբ 1827 թ. աշնանից ձեռնամուխ եղավ այդ դժվարին, բայց խիստ անհրաժեշտ ռազմական գործողութիւնների նախապատրաստութեանը, ապա և իրականացմանը:

Պարսկաստանի կառավարող շրջանները, անհրաժեշտ համարելով շարունակել պատերազմը, մատնացույց էին առնում բերդի անառիկությունը, որը նրանց համոզմամբ կարող էր դառնալ ոչ միայն կարևորագույն հենակետ ռազմական գործողությունները շարունակելու, այլև պատերազմի ընթացքը փոխելու համար:

Ռուսական պատմագրությունը անդրադառնալով Երևանի ազատագրման ռազմական գործողություններին և հայ ժողովրդի ակտիվ մասնակցությանը, միաժամանակ գտնում էր, որ այդ հինավուրց քաղաքը միշտ եղել է հայ ժողովրդի մշտական բնակավայրերից մեկը, որը դարերի ընթացքում յուրահատուկ կովախնձոր էր Պարսկաստանի և Թուրքիայի միջև:

Ռուսական «Զինվորական ամսագիրը» 1828 թ. իր առաջին համարում տալով Երևանի համառոտ նկարագիրը, և հենվելով «Համբուրգյան տեղեկագրերի» վրա, հաղորդում է հետաքրքիր ու ուշագրավ տեղեկություն, որը վերաբերում է Սարդարի հաստատ համոզմանը բերդի ամրության մասին և վերստին ապացուցում, թե պատերազմի վերջնական հաղթանակի համար որքան կարևոր էր անմատչելի համարվող բերդի գրավումը: Սարդար Հուսեյն խանը անգլիական դեսպանության քարտուղար Մորիերի ներկայությամբ Երևանի մասին արտահայտվում էր հետևյալ բառերով. «Եթե անգամ Ֆրանկյան (եվրոպական) թագավորներից երեքը կամ չորսը միասին մոտենային Երևանին, ապա և այն ժամանակ նրանք հարկադրված կլինեին թողնել իրենց ձեռնարկումը, որովհետև զուր էին լինելու նրանց ջանքերը»¹²⁶:

Ամենայն հավանականությամբ Հուսեյն խանին ռեկորդում էին նախկինում ռուսական բանակի կողմից Երևանը գրավելու անհաջող փորձերը: Նկատի ունենալով հենց այս հանգամանքը՝ Միխայիլ Իվանովիչ Պուշկինը գրում էր. «Երևանի անցյալը նրանց (պարսիկներին. — Մ. Մ.) կարծես երաշխավորում էր նրա ապագան, երկու գլխավոր հրամանատարներ՝ իշխան Յիցիանովը և կոմս Գուդովիչը բերդը գրավելու անհաջող փորձից հետո նահանջեցին Երևանից»¹²⁷: Պարսիկներին թևավորում էր նաև սաստիկ շոգի պատճառով Երևանի պաշարումը ժամանակավորապես հետաձգելու մասին ռուսական հրամանատարության որոշումը: «Երևանը, — գրում

էր խաներից մեկը շահադեհին, — ազատագրված է բրկադալից, ոռոսները շարունակել են դեպի սարերը, նրանց ջոկատը սակավաթիվ է, քայքայված և այժմ չկա ոչինչ ավելի հեշտ, քան էջմիածնի գրավումը...»¹²⁸:

Մինչդեռ գեներալ Պասկևիչը իր հիմնական ուժերով արդեն պաշարել էր Երևանը՝ ծանր, բայց էություն, անհեղինակ կացության մեջ դնելով սարդարին և նրա կայազորին: Զորավոր հետևյալ կերպ է նկարագրում ռուսական բանակի կողմից Երևանի ազատագրումը: Նա գրում էր, որ 1827 թ. հոկտեմբերի 1-ի նախօրյակին հանկարծ որոտացին բոլոր հրանոթները: 900 ոռումը արձակվեց այդ գիշեր, ամրոցի ոչ մի շինություն չփրկվեց նրանց կործանիչ հարվածներից¹²⁹: Ս. Ն. Գլինկան նշում է, որ Հասան խանը իր 200 սարքազներով փակվեց մզկիթում, փորձելով պաշտպանվել մինչև վերջ: Սակայն ռուս զինվորները ոչ միայն մտան մզկիթ, այլև գերեցին ամբողջ ջոկատը, այդ թվում նաև Հասան խանին: «Կոմս Սուխտեկինը անձամբ զինաթափեց նրան»¹³⁰:

Գլինկան հիշատակում է, որ Երևանի բերդում պատսպարված կայազորը հանձնվեց 1827 թ. հոկտեմբերի 1-ին: «Տարածվեցին, — գրում է նա, — ոռոսների դրոշները հայերով բնակեցված շրջաններում: Ռուսական զենքի որոտների մեջ նրանք լսում էին օտար լծից ազատվելու ուրախալի լուրը»¹³¹:

Ռուսական զորքերի կողմից Երևանի գրավման առթիվ Հնդկաստանից իր հայրենակիցներին հղած շնորհավորական նամակում Մեսրոպ Թադիագյանը գրում էր. «Աչքներդ լույս, որ մեր քաղցր աշխարհքն պարսից դառն շարշարանքներից ազատվեց»¹³²:

Անպարտելի համարվող Երևանի բերդն «ընկավ Ռուսաստանյան հաղթական զենքի առջև»¹³³, «Ռուսաստանյան երկգլխանի արծիվների առջև»¹³⁴:

Ռուսական պատմագրության ներկայացուցիչները իրենց աշխատություններում բազմաթիվ փաստերով հիմնավորել են այն խիստ կարևոր հանգամանքը, որ հայ ժողովուրդը Երևանի գրավման ժամանակ էլ ակտիվորեն մասնակցել է ռազմական գործողություններին:

Հայկական ջոկատների ստեղծումը, պարսիկների դեմ պատերազմում նրանց ներգրավումը վկայում են, որ ռուսական կառավարող շրջանները քաջատեղյակ էին հայ ժո-

ղովրդի քաղաքական դիրքորոշմանը: Ստեղծելով հայկական ջոկատներ և նրանց ներգրավելով ռազմական գործողություններում՝ Ռուսաստանը հնարավորություն էր ստանում մի կողմից հիմնավորելու իր քաղաքականության ողջ կարևորությունը հայ ժողովրդի համար, իսկ մյուս կողմից՝ դիվանագիտական պայքարում դիմակայելու Անգլիային ու Ֆրանսիային: Եվրոպայի այդ երկու հզոր տերությունները փորձում էին ամեն կերպ ոչ միայն կասեցնել, այլև խեղաթյուրված ձևով ներկայացնել Ռուսաստանի արտաքին քաղաքական կուրսը, Անգրիկովկասում ստեղծել հակառուսական հասարակական կարծիք, որը կարող էր լուրջ խոչընդոտ ստեղծել Ռուսաստանի պլանների իրագործման ճանապարհին: Մինչդեռ հայկական ջոկատների մասնակցությունը ռազմական գործողություններին, հայ կամավորների և ռուս զինվորների համատեղ պայքարը Աբաս Միրզայի հրոսակների դեմ լուրջ փաստարկ էր Անգրիկովկասում Ռուսաստանի առաջադիմական դերը ապացուցելու համար: Ահա թե ինչու Ռուսաստանի արտաքին գործերի մինիստրության օրգան «Journal De St.Petersbourg» թերթը, որը լույս էր տեսնում ֆրանսերեն, հանգամանորեն լուսաբանելով պատերազմական իրադարձություններ՝ անհրաժեշտաբար ընդգծում էր այդ պատերազմին հայերի մասնակցության իրողությունը, այն բնութագրելով որպես ռազմական աշակցություն¹³⁵:

Հայկական ջոկատների ստեղծման քաղաքական մյուս կարևոր նպատակը սերտորեն կապվում էր Թուրքիայի տիրապետության տակ գտնվող արևմտահայության հետ, որին պետք է ոգևորեր արևելահայ եղբայրակիցների դիրքորոշումը, նոր լիցք հաղորդեր օսմանյան բռնակալության դեմ մղվող նրա պայքարին: Իսկ դա լիովին համապատասխանում էր Ռուսաստանի քաղաքական պլաններին, որովհետև անխուսափելի էր դառնում պատերազմը Թուրքիայի դեմ: Քաղաքական նման կացության մեջ օբյեկտիվորեն կարևոր տեղ էր հատկացվում հայերին՝ որպես հուսալի դաշնակիցների, մասնավորապես արևմտյան հատվածը ձգտում էր Ռուսաստանի օգնությամբ հասնել ազատության: Իսկ դա նախադրյալներ էր ստեղծում հայ ժողովրդի երկու հատվածների միավորմանը Ռուսաստանի հովանու ներքո:

Մ. Ալավերդյանցը 1912 թ. Սանկտ-Պետերբուրգում հրա-

տարակած և գեներալ-ֆելդմարշալ Պասկևիչի ծննդյան 130-ամյակին նվիրված «Կոմս Իվան Ֆյոդորովիչ Պասկևիչ-Էրիվանսկի» աշխատության մեջ հայկական ջոկատների ստեղծման գործում մեծ տեղ է հատկացնում նաև Ներսես Աշտարակեցուն, ընդգծում նրա եռանդը, ձեռնբերությունը, որոնք վերջին հաշիվով նպատակամղված էին ռուսական զինքի վերջնական հաղթանակին: Հիմնականում համամիտ լինելով Ալավերդյանցի այս տեսակետին և բնավ կասկածի տակ չառնելով Ներսես Աշտարակեցու անգնահատելի ծառայությունը, միաժամանակ հարկ ենք համարում նշել, որ եթե հայկական ջոկատների ստեղծումը շատեր կովկասյան բանակի հրամանատարության և նրանից ավելի բարձր կանգնած պետական ու ռազմական գործիչների պլանների մեջ, ապա հազիվ թե այն պատմական փաստ դառնար:

Պատերազմը պարսիկների դեմ համարելով որպես բռնակալներից հայերի ազատագրվելու վճռական միջոց, «...Ներսեսը,— գրում էր Ալավերդյանցը,— ձգտում էր, որպեսզի հայերը նույնպես դիմեն զինքի ու նիզակով և սրով դառնան ռուսների սիրակիցները: Նրա մոտ միտք ծագեց հայերից ստեղծել կամավորական ջոկատ և կազմել զնդեր: Կառավարությունը... մեծ գոհունակությամբ ընդունեց Ներսեսի հայկական աշխարհազոր կազմելու մասին առաջարկը և ցույց տվեց ամեն տեսակի աջակցություն»¹³⁶:

Ֆելդմարշալ Դիբիչը, հաշիվ առնելով Ներսես Աշտարակեցու ծառայությունը, կայսրին գեկուցելով՝ արքեպիսկոպոսին ներկայացրեց որպես ռուսական բանակին անմնացորդ նվիրված անձնավորություն: Ներսես Աշտարակեցին իր բազմաթիվ դիմումներով հայ ժողովրդի զավակներին կոչ էր անում չխնայել ոչինչ, զոհաբերել անգամ կյանքը՝ հանուն հայրենիքի ազատագրման: «Հասավ ժամը,— ասված է Ներսես Աշտարակեցու կոչերից մեկում,— երբ աչքով պիտի տեսնենք Արարատյան աշխարհի և հայոց ազգի ազատությունը: Ոտքի կանգնեք, հայոց քաջեր, թոթափեցեք պարսից լուծը, ուրախացրեք ալեգարդ Մասսին, մի անգամ արյունով ներկեք հայրենի հողերը ու ապրեցեք ազատ»¹³⁷:

Հայկական կամավորական ջոկատները ստեղծումը արագացնելու նպատակով «Ռուսկի ինվալիդ իլի վոյեննիե վեդոմոստի» թերթը հրատարակեց Վրաստանում ռուսական զոր-

քերի հրամանատար Սիպյագինի «Կոչ հայերին» խորագրով դիմումը, որտեղ մասնավորապես ասված էր.

«Անցյալ տարի պարսկական զորքերի մեր սահմանները ներխուժելուց անմիջապես հետո հայերը թշնամու դեմ պայքարում աչքի ընկան անվախելիությամբ, անհողող դաստատակամությամբ... անհուն հավատարմությամբ...»

Կայսրը գլխավորապես ռազմաբարձրություն դարձրեց իրեն հավատարիմ հայերի ջերմեռանդությունը ու թեև ռուսական զորքերը բավարար են թշնամիներին առանց կողմնակի աջակցությամբ պարտության մատնելու համար, բայց Նորին Գերազանցությունը սույն պատերազմում իր խիզախ զորքերի մեջ ցանկանում է ունենալ տեղի հայերից կազմված հատուկ աշխարհազոր...

Հայեր, ձեր ջերմեռանդությունը հասուցված է բոլոր արժանավույն... դուք ձեր սեփական դրոշմների ներքո կունենաք սեփական ջոկատներ, ձեզ տրվում է զենք... ձեր ընտանիքների անվտանգությունը ապահովելու համար... հայրենիքի պաշտպանության համար»¹³⁸:

Դիմումում ասված էր, որ գումարտակ կարող են մտնել միայն 18-ից ոչ ցածր և 30-ից ոչ բարձր տարիք ունեցող անձինք: Բայց դրա խստիվ կիրառումը պարտադիր չէր. պարզապես անհրաժեշտ էր, որ կամավորը ի վիճակի լիներ հաղթահարելու բոլոր դժվարությունները:

Հայկական աշխարհազորայինների համար նախատեսվում էին որոշակի դիջումներ ու արտոնություններ: Այսպես, ծառայության ընթացքում նրանք, ինչպես և նրանց կանայք ու երեխաները, ազատվում էին զանազան հարկերից ու պարհակներից: Նրանք պարտավորվում էին ծառայել այնքան ժամանակ, քանի դեռ կշարունակվի պատերազմը Պարսկաստանի հետ: Գումարտակի ղեկավարը ծագումով պետք է հայ լիներ: Քաղաքական առումով ոչ պակաս կարևոր նշանակություն ունեին նաև, որ հրամանները արձակվելու էին հայերեն¹³⁹:

1827 թ. մարտին Քիֆլիսում աշխարհազորի մեջ մտան շուրջ 200 հայեր, կամավորների թիվը օրեցօր ավելանում էր: Ներսես Աշտարակեցին մեծ հույսեր էր կապում հայկական կամավորական ջոկատի հետ, մանավանդ, որ կովկասյան կորպուսի հրամանատարությունը իր առջև պատերազմի

վերջնական ելքի համար վճռական նշանակություն ունեցող նրանի բերդի զբաղման խնդիր էր դրել: Ներսես Աշտարակեցին ցանկանում էր անձամբ գլխավորել հայկական կամավորական ջոկատը և ապահովել նրա ակտիվ մասնակցությունը հայ ժողովրդի հինավուրց օրբանի՝ նրանի ազատագրմանը: 1827 թ. մարտի 30-ին նա անձամբ անցկացրեց հայկական զնդի զորատեսը, որի քաջ մարտիկները ավհեր արքայիսկոպոսի ողջունին պատասխանեցին բարձր, խանդավառ, հայրենանվեր ու այնքան հաջողապես «կեցցեներով» և «ուռաներով»¹⁴⁰:

1827 թ. մայիսին հայկական հեծյալ գունդը դուրս եկավ Քիֆլիսից. ճանապարհին նրան ցնծությամբ էր դիմավորում հայ բնակչությունը, շատերը միանում էին զնդին, այնպես որ մինչև նրան հասնելը հայ զինվորների թիվը անցավ հազարից: «Ռուս զորդների բռնությունը, — գրում է Ալավերդյանը, — դժվար է նկարագրել հայկական զնդի ոգևորությունը, իրոք նա մոտեցավ էջմիածնի պարիսպներին, որտեղ արդեն ծածանվում էր ռուսական դրոշակը»¹⁴¹:

«Նրանք (հայ զինվորները. — Մ. Մ.), — գեկուցում էր Պասկևիչը կայսրին, — ջանադիր են, անձնազոհաբար նվիրված Ռուսաստանին»¹⁴²: Գեներալ Ն. Մուրավյովի վկայությամբ՝ «նրանք մարտում իրենց դրսևորեցին ինչպես վայել է զինվորին... Պարսիկների դեմ կռվում էին այնպես, ինչպես կարելի էր ցանկալ միայն»¹⁴³: Իսկ Գլինկան, նկատի ունենալով հայ ժողովրդի ակտիվ մասնակցությունը ռուս-պարսկական պատերազմին, եզրակացնում է, որ «...գրեթե ամբողջ պարսկական Հայաստանը զբաղվել է ռուսական զենքի ուժով և Ռուսաստանի նկատմամբ հայերի բաղձալի սիրո աջակցությամբ»¹⁴⁴:

Սրտառու է գեներալ Բենկենդորֆի ջոկատի ղեկի ներման շարժվելու ժամանակ տեղի ունեցած դեպքը, որը վերստին խոսում է հայ ժողովրդի զավակների անձնազոհության, հայրենիքի նկատմամբ ունեցած անկեղծ սիրո, թշնամու հանդեպ տածած ատելության և, վերջապես, պարսկական բռնակալների գազանությունների մասին:

Ներսես Աշտարակեցին, անհանգստացած ռուսական զինվորների համար սննդամթերքի հայթայթման դժվարություններից, բյուրականցի Ասլանյանցին ուղարկում է էջ-

միածին, որպեսզի նա միաբանությանը տեղյակ պահի ռուսական բանակի մոտենալու և նրան անհրաժեշտ սննդամթերքներով ապահովելու մասին: Սակայն պարսիկները բռնում են նրան: Մահը աչքի առաջ ունենալով՝ հայրենասեր երիտասարդը, այնուամենայնիվ, հրաժարվում է հայտնել, թե ինչ նպատակով է ներսես Աշտարակեցին նրան ուղարկել էջմիածին: Պարսիկները սկսում են խոշտանգումները՝ կըտրելով քիթը, լեզուն, հանելով աչքը:

Մի քանի ժամ անց ուշքի գալով՝ Ասլանյանցը գերմարդկային ճիգերի գնով հասնում է էջմիածին և տեղեկացնում, որ ներսես Աշտարակեցին մեկ-երկու օրից ռուսական բանակի հետ կհասնի վանք¹⁴⁵:

Հետագայում Ասլանյանցը Պասկևիչի միջնորդությամբ պարգևատրվեց ոսկե մեդալով ու տարեկան 100 ռ. ցմահ թողալով¹⁴⁶:

Ահա այսպիսի ծանր զոհաբերությունների գնով էր հայ ժողովուրդը ձեռք բերում բաղձալի ազատությունը:

ՊԼՈՒՆ ԵՐԿՐՈՒԴ

ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԻՅՈՒՄԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻՆ
19-րդ Դ. ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ
ԼՈՒՍԱԲԱՆՈՒԹՅԱՄԲ

1. Թուրքմենչայի պայմանագրի արձագանքները ռուսական պատմագրության մեջ և պարբերական մամուլում

Ռուս-պարսկական պատերազմի ընթացքում ռուսական բանակի ձեռք բերած հաղթանակները, հատկապես անառիկ թվացող Երևանի բերդի գրավումը շահին ու թագաժառանգին հարկադրեցին ուղիներ փնտրել հաշտություն կնքելու համար: Նրանք քաջ գիտակցում էին, որ Ռուսաստանի դեմ ռազմական գործողությունների շարունակումը Պարսկաստանի համար խիստ անբարենպաստ ռազմաքաղաքական պայմաններում կարող էր էլ ավելի ծանրացնել ու վատացնել դրությունը: Ինչ վերաբերում է ռուսական կառավարող շրջաններին, ապա նրանք նույնպես դեմ չէին Երևանի ու Նախիջևանի նահանգները Ռուսաստանին անցնելու պայմանով դադարեցնել ռազմական գործողությունները և կնքել իրենց համար պատվավոր հաշտություն: Հաշտության կնքման մեջ շահագրգռված էր նաև հայ ժողովուրդը, որը պատերազմի ընթացքում զգալիորեն օգնել էր ռուսական բանակին, որի պատճառով էլ պարսկական կեղեքիչները դժան հաշվեհարդար էին տեսնում խաղաղ բնակչության հետ: Պատերազմի հաղթական ավարտը ու Ռուսաստանի համար ձեռնտու հաշտությունը կրոնական և այլ հալածանքներից զերծ ստեղծագործ աշխատանքի հեռանկար էին խոստանում:

Ռուսական պատմագիտությունը պատշաճ տեղ է հատ-

կայցրել Թուրքմենշայի հաշտութեան, նրան նախորդած դիվանագիտական պայքարի և դրանց առնչվող հարցերի լուսաբանմանը:

Ռուսաստանի և Պարսկաստանի միջև բանակցութեանները, որին մասնակցում էին Պասկևիչը, Օբրեզկովը, Գրիբոյեզովը, Ամբուրգերը և ուրիշներ, տեղի ունեցան Դեհկարհանում: Այստեղ՝ Թավրիզից 40 կմ. հեռավորութեան վրա գտնվող գյուղում էր ռուսական բանակի զորակայանը, ուր բանակցութեաններ վարելու համար ժամանել էր Պարսկաստանի թագաժառանգ Աբաս Միրզան:

Դեհկարհանում տեղի ունեցած բանակցութեաններին հըպանցիկ անդրադարձել է Ս. Ն. Գլինկան՝ բանակցութեանների ընթացքը դիտարկելով հայերի ակնկալութեանների տեսանկյունից: Հայերը անհամբեր սպասում էին բանակցութեանների արդյունքներին՝ մեծ հույսեր կապելով դրանց հետ: Նկատի ունենալով հենց այս հանգամանքը՝ պատմաբանը գրում էր. «Թվում էր, թե Դեհկարհանում են... բոլոր հայերի հոգիները, բոլոր մտքերը, բոլոր ցանկութեանները... թեքելով հայացքը պարսկական Առյուծից, նրանք իրենց համար ուղենիշ էին ընտրում Ռուսաստանյան Արծիւն»¹:

Ս. Ն. Գլինկան անհրաժեշտ է համարում հիշեցնել, որ Դեհկարհանում զբաղվող տեղակայանքի պարես էր նշանակված գնդապետ Լադարյանը, որը մինչ այդ նույն պաշտոնն էր վարել Թավրիզում ու հսկայական հեղինակութուն ու վստահութուն վայելել տեղի հայերի շրջանում:

Դեհկարհանի բանակցութեանների ժամանակ տեղի ունեցած հետաքրքիր դրվագի մասին պատմում է դեկաբրիստ Պուշիչը, որի նոթերը սպագրված են «Ռուսիի արխիվ» ամսագրում: «Վոլխովսկին, — գրում է նա, — ուղարկվեց Թեհրան Ֆաթհ-Ալի շահի մոտ: Այնտեղից... նա Պասկևիչին գրում էր, որ խաներից ինչ-որ մեկը մեր գերիներին փոխանակում է ձիերի հետ: Պասկևիչն, այդ մասին բողոքելով Աբաս-Միրզային, ասաց, որ եթե այդ խանը պատժի չենթարկվի, ապա ինքը Թավրիզի գրավման ժամանակ գերված և տեղի ամբողջում պահվող Աբաս-Միրզայի փեսային կփոխանակի ավանակի հետ: Միրզան վերավորվեց... պահանջեց իր հավատարմագրերը և դադարեցնել բանակցութեանները: Օբրեզկովը, — շարունակում է Պուշիչը, — գործը հարթելու համար

խորհուրդ տվեց մի քանի միլիոնով պակասեցնել մեր կողմից պահանջվող ռազմատուգանքը»²:

Իհարկե, այդ միջադեպը կարող էր որոշ առումով բացասաբար անդրադառնալ բանակցութեանների ընթացքի վրա, բայց նրանց ձախողման և դադարեցման պատճառներն ավելի խոր արմատներ ունեին, որոնք սերտորեն կապված էին Պարսկաստանի շահի անհաշտ դիրքի հետ, որը չէր ցանկանում տերիտորիալ զիջումներ կատարել: Շահի վրաներգործում էին մի կողմից թուրքական սուլթանի ներկայացուցիչները, որոնք անխուսափելի համարելով հասունացող ռուս-թուրքական պատերազմը, փորձում էին ձախողել հաշտութեան բանակցութեանները, և մյուս կողմից Թեհրանի արքունիքում Ռուսաստանի նկատմամբ բացահայտ թշնամաբար տրամադրված խմբավորման ներկայացուցիչները:

1828 թ. «Օտեչեստվեննիե դավլիսկի» ամսագրում տպագրված «Պարսիկների հետ ռուսների պատերազմի ավարտը» հոդվածում ոչ միայն տրված են Թուրքմենշայի պայմանագրի բոլոր տասնվեց կետերը, այլև մեկնաբանված են այն հանգամանքները, որոնք ի վերջո հարկադրեցին պարսկական կառավարող շրջաններին ընդունելու դրանք: Ամսագրում քննարկվում են Դեհկարհանի բանակցութեանները, նշվում է, որ հաշտութեան մասին պարսկական զահի թագաժառանգ Աբաս Միրզայի հետ սկսված բանակցութեանները «...անսպասելիորեն դադարեցվեցին շահի հայտարարութեամբ, թե նա չի վավերացնի պայմանագիրը այնքան ժամանակ, քանի դեռ ռուսական զորքերը... չեն նահանջի Արաքսի մյուս կողմը: Դրան համաձայնել չէր կարելի, որովհետև այն ժամանակ պարսկական շահի կողմից որեէ երաշխիք չէր լինի այն պարտավորութեանների կատարման համար, որոնք նա ընդունում էր հաշտութեան պայմանագրով, և գնե՞րալ Պասկևիչը հայտարարեց, որ բանակցութեանները դադարեցվում են»³: Դա կատարվեց Օսմանյան Թուրքիայի միջնորդությամբ, եզրակացվում է հոդվածում, և դրան պետք է համաձայնել, որովհետև այն ճշմարտացիորեն արտացոլում էր ստեղծված քաղաքական դրությունը և այդ հարցում Թուրքիայի ունեցած դիրքորոշումը⁴:

Սակայն ոչ Թուրքիայի խոստումները, ոչ Թեհրանի արքունիքի հակառուսական թևի փորձերը հաջողութուն չու-

հեցան, որովհետեւ կովկասյան կորպուսի վճռական հաղթանակները նույնիսկ շահին համոզեցին, որ ստեղծված պայմաններում անհրաժեշտ է դադարեցնել պատերազմը և Ռուսաստանից հաշտութիւն խնդրել:

Ռուսական բանակի մարտական ակնհայտ հաջողութիւնների պայմաններում Ռուսաստանը նույնպէս դեմ չէր բանակցութիւնների վերսկսմանը և ընդհանրապէս հաշտութիւն կնքմանը, մանավանդ որ Պետերբուրգում այլեւ չէին տարակուսում, որ օրեցօր հասունանում է ռուս-թուրքական պատերազմը: Ստեղծված ռազմաքաղաքական իրադրութիւն պայմաններում անհրաժեշտ էր հաշտութիւն կնքել Պարսկաստանի հետ, որպէսզի հնարավորութիւն ստեղծվեր Կովկասում գտնվող զինված ուժերը կենտրոնացնել Թուրքիայի դեմ հնարավոր պատերազմի համար: Այս ամենը, ի վերջո, հանգեցրին Թուրքմենշայի հաշտութիւն պայմանագրի կնքմանը (1828 թ. փետրվարի 10-ին), որ, հայ ժողովրդի պատմութեան մեջ նշանակալից քաղաքական երևույթ լինելով՝ միաժամանակ նոր էջ բացեց հայ-ռուսական քաղաքական հարաբերութիւնների դարավոր տարեգրութիւնում: Դեռ նոր էր ավարտվել ռուս-պարսկական պատերազմը, բայց արդեն «Զինվորական ամսագիրը» 1828 թ. իր համարներից մեկում հրապարակեց Թուրքմենշայի պայմանագիրը, «Ռուսաստանի և Պարսկաստանի միջև հավերժ հաշտութիւն կնքելու մասին գերագույն մանիֆեստը», որտեղ համառոտակի նշվում էին այն դժվարութիւնները, որ հաղթահարեցին ռուս զինվորները մինչև հաղթանակի ապահովումը և հաշտութեան կնքումը: «Հարկ էր ուժը դիմագրավել ուժով, — նշվում էր ամսագրում: — Հակառակորդի կողմից ամալացված և գրեթէ անանցանելի երկրում մեր խիզախ զինվորականութիւնը, հետապնդելով նրան (թշնամուն—Մ. Մ.) ու միաժամանակ պայքարելով բնութիւնի ուժերի դեմ, հաղթահարելով և՛ ամառային կիզիչ շոգը, և՛ ձմռան դաժանութիւնը, անհաշիվ ջանքերից հետո նվաճեց... անմատչելի Երևանը և Արաքսի այն կողմը՝ Արարատի բարձունքներին ամրացրեց իր դրոշները և ապա խորանալով Պարսկաստանի ներսը՝ տիրացավ Թավրիզին... Երևանի խանութիւնը... և հին Հայաստանի մի մասը՝ Նախիջևանի խանութիւնը ընկավ հաղթողի իշխանութիւնի ներքո»⁵:

Ռուսական պատմագրութիւնը ինչպէս և մամուլը Թուրքմենշայի պայմանագիրը անվանում են պանծալի, պատվավոր հաշտութիւն, որը միանգամայն հասկանալի ու օրինալափ է, քանի որ Ռուսաստանը, որպէս հաղթող կողմ, կարողացավ իրականացնել իր տերիտորիալ-քաղաքական նպատակները: Պայմանագրի լրիվ տեքստը իր 16 կետերով հրապարակվեց մի շարք ամսագրերում, իսկ կովկասյան պատերազմներին ու քաղաքական իրադարձութիւններին նվիրված աշխատութիւններում, ինչպէս բանակցութիւններին, այնպէս էլ հաշտութեանը պատշաճ ուշադրութիւն է հատկացված:

Այսպէս, «Собрание актов относящихся к обозрению истории Армянского народа» եռհատորյակի հեղինակները, ելնելով նրա քաղաքական կարեւորութիւնից, անհրաժեշտ համարեցին առաջին հատորում զետեղել Թուրքմենշայի պայմանագրի լրիվ տեքստը հայերեն և ռուսերեն լեզուներով: Միաժամանակ երկու լեզուներով տրված է Թուրքմենշայի պայմանագրով Ռուսաստանին անցած տերիտորիաներից Հայկական մարզ ստեղծելու մասին կառավարութեան որոշումը⁶: Դա միանգամայն օրինալափ էր, որովհետեւ մի կողմից եռհատորյակը ամբողջովին նվիրված էր հայ ժողովրդի և հայ-ռուսական հարաբերութիւնների պատմութեանը, իսկ մյուս կողմից թե Թուրքմենշայի պայմանագրի առանձին կետերը, և թե Հայկական մարզի ստեղծումը սերտորեն կապվում էր հայ ժողովրդի հետագա ճակատագրի հետ, հիմնական և ընդհանուր գծերով ուղենշում նրա ապագան ու զարգացման հեռանկարները:

«Հաղթանակների ուղիով, — գրում է «Ռուսկայա ստաորինա» ամսագիրը, — Թուրքմենշայի պանծալի հաշտութեամբ պատերազմը մոտենում է ավարտին, որի հետևանքը եղավ Հյուսիս-Արեւելյան Հայաստանի (Երևանի և Նախիջևանի խանութիւնների) միացումը Ռուսաստանին»⁷: Պատերազմում ծանր պարտութիւն կրած Պարսկաստանը հարկադրված եղավ պաշտոնապէս ճանաչել Երևանի ու Նախիջևանի խանութիւնների և Օրդուբադի գավառի միացումը Ռուսաստանին: Դա է արձանագրում հաշտութեան պայմանագրի երրորդ հոդվածը. «Նորին մեծութիւն պարսկական շահը իր անունից և իր թագաժառանգների ու ժառանգորդների անունից ռուսական

կայսրությանն է դիջում, որպես նրա լիակատար սեփականություն, Երևանի խանությունը՝ Արաքսի այս կամ այն կողմերում և Նախիջևանի խանությունը»⁸։ Թուրքմենշայի հաշտության պայմանագրի 6-րդ հոդվածի համաձայն շահը պարտավորվեց կրած վնասների դիմաց, Ռուսաստանին վճարել տասը կուրուր թուման ռազմատուգանք, որ արծաթով համարվեք էր 20 միլիոն ռուբլու⁹։

Հայ ժողովրդի ապագայի, հայ-ռուսական քաղաքական, տնտեսական ու մշակութային կապերի և հետագա հարաբերությունների ընթացքի ու զարգացման համար հատկապես կարևոր նշանակություն ունեցավ Թուրքմենշայի պայմանագրի 15-րդ հոդվածը, որի համաձայն պարսկական կառավարությունը պաշտոնապես պարտավորվեց արգելք չհարուցել իր տարածքում ապրող այն բնակիչներին, որոնք ցանկություն կհայտեն մշտական բնակություն հաստատելու համար անցնել ռուսական կայսրության սահմանները։ Նրանք չէին հետապնդվելու և չէին մեղադրվելու պատերազմի ընթացքում կատարած իրենց գործողությունների, վարքագծի ու վերաբերմունքի համար։

Ս. Ն. Գլինկան, առանձնացնելով պայմանագրի նշված հոդվածը, համոզմունք է հայտնում, որ նրանից կօգտվեն Պարսկաստանում ապրող բոլոր հայերը։ Այստեղից էլ պատմաբանի եզրակացությունը. «Իրականացան հայերի բերկրալից հույսերը... պայմանագրի տասնհինգերորդ հոդվածով»¹⁰։

Հայ ժողովրդի քաղաքական կյանքում Թուրքմենշայի պայմանագրի ունեցած կարևոր նշանակությունը բարձր է գնահատել Մ. Ալավերդյանցը։ «...19-րդ դարի քաղաքական ոչ մի իրադարձություն,— գրում է նա,— հայ ժողովրդի համար այնչափ նշանակալից չի եղել, որքան հիշատակված պարսկական այդ խղճով գլուխում (Թուրքմենշայում— Մ. Մ.) կնքված պայմանագիրը։ Դրա ուժով Հայաստանի սիրտը՝ Արարատյան երկրամասը իր սրբազան ավիտով մեկլընդմիջ տուրս էր գալիս պարսկական լծից և մտնում քրիստոնյա տերության հզոր հովանավորության ներքո»¹¹։

Պայմանագրի կնքման ողջ արարողությունը և նրա նշանակությունը մեծ տեղ է հատկացրել Պոտտոն։ Կովկասյան պատերազմներին նվիրված իր աշխատության 34-րդ գլխում («Թուրքմենշայի պայմանագիրը») նա հանգամանորեն լու-

սարանում էր հաշտության կնքման հետ առնչվող հարցերը։ Թուրքմենշայի փոքրիկ գյուղը գտնվում էր Թավրիզ տանող ճանապարհի վրա։ «Պասկելիշի ժամանակներում այդ աննշան, Պարսկաստանի մերձակա կենտրոններում հաղիվ հայտնի գյուղին,— գրում էր Պոտտոն,— վիճակված էր անուր թողնել պատմության մեջ»¹²։ Հենց այնտեղ էլ գյուղի ավագի տանը ստորագրված պայմանագրով «Ռուսաստանի դափնեպսակի մեջ,— գրում է Պոտտոն,— ներհյուսվեց փառքի նոր ճյուղ»¹³։

Փետրվարի 9-ի և լույս 10-ի ճիշտ կեսգիշերին պարսկական աստղագիտական կողմից հայտարարված ամենաբարպատեհ պահին հաշտությունը կնքվեց։ Հրանդավային 101 համազարկով անհապաղ այդ իրողությունն մասին ազդարարվեց բանակին և ժողովրդին¹⁴։

Ռուսական պատմագրությունը, Թուրքմենշայի պայմանագիրը բարձր գնահատելով, դրանով իսկ, ըստ էության, իր գոհունակությունն է դրսևորում և փաստորեն բավարարվում ձեռք բերված արդյունքներով, որը, ինչպես արդեն նշել ենք, քաղաքական տվյալ պայմաններում համապատասխանում էր նաև հայ ժողովրդի քաղաքական և տնտեսական շահերին, որոշ հեռանկարներ բացում մշակութային զարգացման համար։ Նույնը չի կարելի ասել, սակայն, 1828—1829 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո կնքված Ադրիանապոլսի պայմանագրի մասին։

Անմիջապես ասենք, որ, ի տարբերություն Թուրքմենշայի պայմանագրի, Ադրիանապոլսում կնքված հաշտությունը նույնապիսի բռն քաղաքական արձագանք չգտավ, ավելին, ռուսական պատմագրության մեջ անգամ քննադատվել են բանակցություններ վարող Դիբիշը, Նեսեիրոգեն, որոնք, նրանց համոզմամբ, չկարողացան լիովին օգտվել հաղթանակի պտուղներից և որոնց երկչուությունը կապված էր եվրոպական տերությունների կողմից սպառնացող վտանգը գերազանցատելու հետ։ Անշուշտ, Ադրիանապոլսի պայմանագիրը չէր հակառուժում ու չէր էլ կարող հակասել Ռուսաստանի շահերին, թեև ողջ աշխարհում, որ պատերազմը ավարտվել էր ռուսական զենքի վճռական հաղթանակով։ Սակայն, եթե չլինեք շտապողականությունը, ցուցաբերվեք համապատասխան դիվանագիտական ճկունություն և վճռակա-

նություն, ապա Թուրքիայի ասիական սահմաններում կարող էին կատարվել լուրջ փոփոխություններ, որին ձգտում էր հայ ժողովուրդը, նրա թե արևելահայ և թե արևմտահայ հատվածները: Հայ ժողովրդի մասնակցությունը ռուս-թուրքական պատերազմին սերտորեն կապված էր արհեստականորեն բաժանված, բռնություններ անդամահատված, պատմական Հայաստանի երկու հատվածների՝ Ռուսաստանի հովանավորության ներքո միավորվելու ցանկություն հետ:

Ադրիանապոլսի հաշտության պայմանագրի հետ կապված հարցերը քննարկվում են «Утверждение русского владычества на Кавказе» ստվարածավալ աշխատության IV հատորի երկրորդ մասում, որոնց լուսաբանումն, անշուշտ որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում: Նրա հեղինակները գրում են, որ կոմս Պասկևիչը արդեն այն ժամանակ հասկանում էր վրաստանի հետ սահմանակից թուրքական թուր տիրույթները Ռուսաստանի ձեռքին պահելու ռազմա-քաղաքական կարևորությունը: Արտաքին գործերի մինիստր Նեսելրոդին ուղղված Պասկևիչի նամակում հիմնավորվում էր Կարսի, Բայազետի և թուրքական տիրապետության տակ գտնվող մյուս շրջանների Ռուսաստանին միացնելու անհրաժեշտությունը, դրա ինչպես քաղաքական, այնպես էլ տնտեսական ողջ կարևորությունը¹⁵, որի իրագործումը օբյեկտիվորեն դրական նշանակություն կունենար Արևմտյան Հայաստանի այդ շրջաններում ապրող հայության համար:

Թե ինչու Պասկևիչի առաջարկները անտեսվեցին, պարզաբանվում է Նեսելրոդի պատասխան նամակից: «Մեր հաջողությունները ներկայիս պատերազմում, — գրում էր նա, — անկասկած, հույս են ներշնչում կնքելու շահավետ հաշտություն: Բայց այդուհանդերձ մեր գործերը Թուրքիայի հետ մի օղակ են կազմում եվրոպական քաղաքականության ընդհանուր սիստեմում և, հետևաբար, դեռևս չի կարելի վճարահատված ասել, թե հանգամանքներ ինչպիսի սահմանագիծ կթույլատրեն հաստատելու մեր և Թուրքիայի միջև, ինչպես եվրոպայում, այնպես էլ Ասիայում»¹⁶:

Աշխատության հեղինակները իրավամբ Նեսելրոդի այս պատասխանը գնահատել են որպես խիստ խուսափողական, որը, բնականաբար, չէր կարող բավարարել մշտական, ինքնավստահ, կայսրի վրա մեծ ազդեցություն ունեցող Պասկևի-

չին: Ահա թե ինչու նա վերստին՝ այս անգամ արդեն էրզրումի գրավումից հետո, դիմեց Նեսելրոդին՝ հատկապես պլան-դեյով Կարսի փառալուծության միացման մասին: «Ինքն իսկ բնությունը մատնանշում է, — գրում էր Պասկևիչը, — թե որտեղ պետք է ընդհատվեն մեր ձեռքերումները և վաղ թե ուշ անպայման հարկ կլինի առաջ մղել սահմանները մինչև այն վայրերը, որոնք մատնանշված են իմ կողմից և խիստ ցանկալի կլինի մեծ և այդքան անհրաժեշտ օգուտները չվրստահել անորոշ ապագային»¹⁷:

Համամիտ լինելով Պասկևիչի հետ ու պաշտպանելով նրան՝ աշխատության հեղինակները միաժամանակ քննադատում էին Նեսելրոդի դիրքորոշումը և վարքագիծը: Իսկ կոմս Պասկևիչի ձայնը, արդարև եղավ ձայն բարբառո հանապատի. նրա հաղորդումները գրվում էին մահուդի տակ և կոմս Նեսելրոդին անգամ անհրաժեշտ չէր համարում ժամանակին դրանք հաղորդել կոմս Դիբիչին¹⁸: Ինչ վերաբերում է Պասկևիչին, ապա նա կանխատեսելով, որ արտաքին գործերի մինիստրի հետ իր գրագրությունից ոչինչ չի ստացվի, սուրհակը ուղարկեց անմիջապես կոմս Դիբիչի մոտ: Սուրհանդակը Ադրիանապոլիս ժամանեց հաշտության պայմանագրի վերջնական ստորագրումից երեք օր հետո: Կոմս Դիբիչը՝ Պասկևիչի մտադրություններին անտեղյակ, առանձնապես կարիք չունեցրեց մտահոգվելու կովկասյան երկրամասի օգուտների մասին: Իսկ եվրոպայում թուրքական տիրույթների հարցերով զբաղված եվրոպական տերությունների համար, բնականաբար, ձեռնտու էր Ռուսաստանի անտարբերությունը¹⁹:

Պատմության փորձը վաղուց ցույց էր տվել, որ Ռուսաստանի յուրաքանչյուր հաջողություն Անդրկովկասում անհանգստացնում էր եվրոպայի առանձին տերություններին, առաջին հերթին Անգլիային, որոնք անմիջապես դիմում էին հակամիջոցների, նպատակ ունենալով ոչ միայն կանխել կամ կասեցնել Ռուսաստանի հաղթարշավը, այլև ետ մղել ու հակահարված հասցնել նրան: Այս առումով ռուս-թուրքական պատերազմը և Ադրիանապոլսի պայմանագիրը բացառություն չէին, մանավանդ որ Թուրքմենչայի պայմանագրով ռուսական կայսրությանն էին անցել ստրատեգիական կարևոր նշանակություն ունեցող տարածքներ: Այս ամենն,

անշուշտ, Ռուսաստանի համար լրացուցիչ դժվարություններ էր ստեղծում հաղթանակին համազոր տերիտորիալ զիջումներ ստանալու գործում: Այնուամենայնիվ, զիջանագիտական բանակցությունների ընթացքում համապատասխան վճռականություն ցուցաբերելու դեպքում, թեևս, հնարավոր էր Թուրքիային հարկադրել կատարելու տերիտորիալ զիջումներ ասիական շրջաններում, մասնավոր, որ ինչպես իրավամբ նշում են աշխատության հեղինակները, եվրոպական տերություններին ավելի շատ մտահոգում էր Թուրքիայի եվրոպական մասի ամբողջության պահպանումը: Եվ Դիբիշը շատ էր ափսոսում, որ ինքը ժամանակին չի տեղեկացել ասիական սահմանների վերաբերյալ կոմս Պասկևիչի նկատառումներին:

Վերոհիշյալ աշխատության հեղինակները օրինաչափորեն հարց էին բարձրացնում, թե որտեղ էր գրեթե երեք ամիս ճանապարհորդում կամ ննջում պետական այդ կարևոր փաստաթուղթը, բայց չկարողանալով գտնել պատասխան՝ հարկադրված էին խոստովանել, որ այն «այդպես էլ մնաց չպարզաբանված»: Հստակաբար, կոմս Նեսեթրոգեն, չցանկանալով բարդացնել բանակցությունների ընթացքը և ձգտելով շուտափույթ ավարտել հաշտության պայմանագրի կնքումը, նպատակահարմար չգտավ կայսրին իրազեկ պահել կովկասյան կորպուսի զլխավոր հրամանատարի մտահոգացումներին, մասնավոր, որ արտաքին գործերի մինիստրը քաջատեղյակ էր, թե կայսեր մոտ ինչպիսի հեղինակություն ունի Պասկևիչը: Նա լավ գիտեր, որ կայսրը իր հերթին սիրում և վստահում էր նրան: Հետևաբար կովկասյան բանակի ղեկավարությունը ավելի լավ էր պատկերացնում ստեղծված ռազմաքաղաքական իրադրությունը, Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև անցկացվող նոր սահմանների ուղղությունը: Այս հարցում Պասկևիչը անշուշտ միանգամայն իրավացի էր, իսկ նրա առաջադրած պահանջները հիմնականում իրագործելի:

Վ. Անդրեևը «Կավկասյան սերունդի» (1876 թ. № 1) տպագրված հետաքրքիր հոդվածում, վկայակոչելով Թիֆլիսի նահանգապետ, ազգությամբ վրացի Փալավանդովին, գրում էր, որ Ադրիանապոլսի պայմանագրով Թուրքիային վերադարձվեցին Ռուսաստանի համար ամենաանհրաժեշտ հենակետերը²⁰:

Թուրքական ներկայացուցիչները Ադրիանապոլիս ժամանեցին օգոստոսի 15-ին: Նրանց ուղեկցում էր պրուսական բանակի մայոր Կիստերը, որը անգլիական և ֆրանսիական դեսպանորդներին հետ մասնակցեց Դիվանի բոլոր կոնֆերանսներին: Դիբիշը Թուրքական լիազորներին ներկայացրեց կոմս Նեսեթրոգեի հետ համաձայնեցրած ռուսական պահանջները, որտեղ, սակայն, ոչ մի հիշատակություն չկար ոչ Կարսի, ոչ Արդահանի, ոչ Բաթումի և ոչ էլ Բայազետի մասին: Բայց այդ ավելի քան համեստ պահանջները հանդիպեցին վիճարկման ու հակաճառման Թուրքական լիազորներին կողմից: Կոմս Դիբիշը դիմեց ռազմացույցի, և առաջապահ զորքը շարժվեց դեպի Կոստանդնուպոլիս: Ռուսական հեծյալ պարեկները գտնվում էին քաղաքից 60 վերստ հեռավորության վրա: Նիկոլայ I-ը լիովին հավանություն տվեց կոմս Դիբիշի ձեռնարկումին: «Բանակցությունների անհաջողության դեպքում, — գրում էր նա, — մեզ անհրաժեշտ է անհապաղ շարժվել դեպի Կոստանդնուպոլիս և գրավել այնտեղ Դարդանելը՝ վստահ լինելու համար, որ հիշատակված չյուրերը (Անգլիայի, Ֆրանսիայի, Պրուսիայի ներկայացուցիչները — Մ. Մ.) չեն հայտնվի մեզ գործին միջամտելու և վնասելու համար... Դարդանելի մոտ կանգնելով դուք հաստատաբար կարգեմք, բացի մեր, մնացած բոլորի նավերի անցումը, իսկ եթե ուժ գործադրեն, դուք պատասխանեցեք հրանոթային համազարկերով»²¹:

Ռուսական զորքի շարժումը դեպի Կոստանդնուպոլիս շիտթություն առաջացրեց, և Թուրքերը շտապեցին համաձայնել ռուսների բոլոր պահանջներին: 1829 թ. սեպտեմբերի 2-ին ստորագրված Ադրիանապոլսի հաշտության պայմանագիրը տարբեր կերպ գնահատվեց ժամանակակիցների կողմից: «Իր քաղաքական ողջ կարևոր նշանակությամբ, — գրում է «Ռուսական քաղաքականությունը արևելյան հարցում» աշխատության հեղինակ Ս. Ժիգարևը, — Ադրիանապոլսի դաշնադրության պայմանները ծայրահեղ չափավոր էին»²²: Զարմանալի չէ, որ արտասահմանյան մամուլում դավաբանվում էին Նիկոլայ կայսեր դրսևորած «անսահման մեծահոգությունը» և ծայրահեղ չափավորությունը, որոնք նշանակում էին Թուրքիայի դիրքերի պահպանում, մի բան, որը հետագայում կարելի էր օգտագործել Ռուսաստանի դեմ:

Այս տեսակետից միանգամայն տեղին է հիշատակել ավստրիական դիվանագետ Գենցի հոգովածը, որին անդրադարձել է Ս. Ժիգարևը:

Գենցը Ադրիանապոլսի պայմանագրի մասին գրում է. «Չափավորությունը՝ հարաբերական հասկացություն է, բայց... նման դեպքում այն պետք է հավասարապես տարածվի ինչպես հաղթողի այնպես էլ պարտվողի վրա: Նրա համեմատությամբ, ինչ կարող էին պահանջել ռուսները և պահանջել անպատիժ, նրանք քիչ պահանջեցին: Ես չեմ ասում, որ նրանց ուժերը կբավականացնեն կործանելու թուրքական թագավորությունը Եվրոպայում՝ չենթարկվելով եվրոպական հակամարտությանը: Բայց նրանք կարող էին պահանջել զիջելու Հայաստանի կեսը և տասի փոխարեն հիսուն միլիոն ռազմատուգանք, ընդ որում ոչ Թուրքիան... ոչ էլ նրա բարեկամներից որեւէ մեկը լուրջ ցանկություն չէր ունենա արգելել այդ»²³: «Ինչով էր ղեկավարվում կայսր Նիկոլայ I-ը, չգիտեմ, բայց... նա կարող էր ավելի առաջ գնալ, քան գնաց իրականում, և նրա քաղաքականության կողմնակիցները իրավունք ունեն գովաբանելու նրա չափավորությունը»²⁴:

Հենվելով այս ու նման փաստերի վրա՝ առանձին հեղինակներ իրավացիորեն եզրակացնում են, որ ռուսական հասարակությունը դժգոհ էր Ադրիանապոլսի պայմանագրից՝ մանավանդ կովկասյան սահմանների կապակցությամբ: Նիկոլայ I-ը ծանոթացավ պայմանագրի կետերին և հավանություն տվեց: Բայց մի հոգոված, կարծես, Խաչատուրյանը առաջացրեց. դա Կարսի վերադարձն էր Թուրքիային: Կայսեր պահանջով փորձ արվեց համոզելու թուրքերին, որպեսզի դրամական ռազմատուգանքի մի մասը փոխարինվի տերիտորիալ նոր զիջումներով Ասիայում: «Բաթումը և Կարսը, — գրում էր կայսրը կոմս Դիբիչին, — արժեն, որպեսզի դրանց համար մի քանի միլիոն զոհաբերվի»²⁵: Բայց ինչպես ցույց տվեցին հետագա դեպքերը, արդեն ուշ էր, պատեհ առթիվ բաց էր թողնված, որից չհապաղեցին օգտվել թուրքերը: «Բայց թուրքերը խոհեմաբար խուսափեցին նման գործարքից և այն ինչ ստորագրվեց Ադրիանապոլսում, չէր կարող շտկվել նոր ուղղումներով Պետերբուրգում»²⁶:

Ադրիանապոլսի պայմանագրով հաստատված պահանջ-

ների չափավորությունը լուրջ դժվարություններ ստեղծեց հետագայում բռնկված Ղրիմի և 1877—1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմներում: Պասկևիչը արդեն այն ժամանակ գիտակցում էր, որ ձեռքից բաց թողնելով Կարսը, Ռուսաստանը դրանով իսկ կկանգնի իր սահմանում նույնպիսի ուժեղ ամրոց կառուցելու անհրաժեշտության առջև: Իսկ 1855 և 1877 թվականների ռազմաքաղաքական իրադարձությունները, որոնք ռուսական զորքերից մեծ զոհեր պահանջեցին, կրկին ու կրկին հիշեցրեցին կոմս Դիբիչի և կոմս Նեսելրոդի կատարած սխալների մասին²⁷:

Ինչից, բախտը այս անգամ էլ չժպտաց հայ ժողովրդի արևմտահայ հատվածին, նա նորից մնաց Թուրքիայի լծի ներքո և հարկադրված էր հաշտվել այն սահմանագծի հետ, որը նախորդել էր Ադրիանապոլսի պայմանագրի: Մնում էր միայն սփոփվել ու բավարարվել Արևելյան Հայաստան տեղափոխվելու իրավունքով ու հնարավորությամբ, որ ընձեռում էր հաշտությունը:

2. Հայերի ներգաղթը ռուսական պատմագիտական մտքի լուսաբանմամբ

Ինչպես արդեն նշվել է, Թուրքմենչայի պայմանագիրը հնարավորություն էր ընձեռում Պարսկաստանում ապրող հայությանը անցնել Ռուսաստանի սահմանները և բնակություն հաստատել Արևելյան Հայաստանում: Բեկ պայմանագրի 15-րդ հոդվածում հայերը չէին հիշատակվում, այնուհանդերձ թե Ռուսաստանի և թե Պարսկաստանի ներկայացուցիչները չէին տարակուսում, որ այն հիմնականում վերաբերում է հայերին: Հայ-ռուսական քաղաքական հարաբերությունների ու զինակցության հարուստ փորձը և հատկապես XIX դարի առաջին երեսնամյակում Անդրկովկասում տեղի ունեցած ռազմաքաղաքական իրադարձությունները վերստին ընդժեղ ու «վավերացրել» էին հայ ժողովրդի ռուսական կողմնորոշումը, Ռուսաստանի հովանու տակ անցնելու անհրաժեշտությունը:

Ցարական կառավարության համար հայերի ներգաղթը կարևոր էր, որովհետև, ինչպես գրում էր Պասկևիչը Դիբի-

չին, Ռուսաստանի սահմանամերձ ամալի հողերում հնագույն, աշխատասեր և նվիրված ժողովրդի բնակեցումը կարող էր մեծ օգուտ բերել²⁸: Ընդհանրապես հայերի ներգաղթը, պարսկական կառավարող շրջանների բանսարկութուններն ու կամայականությունները, որոնց նպատակն էր խոչընդոտել վերաբնակեցմանը, դարձել էին Պասկելիչի և Դիբիչի, Պասկելիչի և Լազարյանի, ինչպես նաև Պասկելիչի, Լազարյանի մի կողմից ու Աբաս Միրզայի միջև մյուս կողմից, գրագրության հիմնական թեման:

Աբաս Միրզան և նրա մոտ ծառայողները, ներառյալ անգլիացի Վիլոկը, ամեն կերպ ջանում էին հայերին ետ պահել ներգաղթից: Այս առթիվ գեներալ մայոր Պանկրատևը իր գեկուցագրում Պասկելիչին գրում էր. «Ես արդեն տեղեկացրել եմ Ձերդ գերազանցությունը... որ մոտ 200 հայկական բնտանիքների հանձնել եմ տոմսակներ ռուսական սահմանելը ներգաղթելու համար, բայց ես իմ պարտականությունն եմ համարում տեղեկացնել Ձեզ, որ Աբաս-Միրզան Մարաղայի խանության հայերին հրաման է ուղարկել, որով համոզում է նրանց չլքել իր տիրույթները՝ խոստանալով տարբեր արտոնություններ»²⁹:

Նույն նպատակով պարսկական կառավարող շրջանները օգտագործում էին մինչև իսկ առանձին հայ հոգևորականների, մասնավորապես Սալմաստի եպիսկոպոս Իսրայելին: Վերջինս, Ներսես Աշտարակեցու վկայությամբ, «...մոռանալով քրիստոնեական պարտականությունները, գաղտնի աքարքներով և բացահայտ սպառնալիքներով ետ պահելով հայերին այստեղ ներգաղթելուց, կատարում է այլ անպարկեշտ արարմունքներ...»³⁰: Ներսես Աշտարակեցին անհամբարտացած եպիսկոպոսի նման վարմունքից, Պասկելիչին խնդրում է գործի դնել իր բոլոր իրավունքները և Իսրայելին ուղարկել էջմիածին՝ պատասխան տալու նման վարքագծի համար: Իր պատասխանն անակում գեներալ Պասկելիչը տեղեկացնում է Աշտարակեցուն, որ ինքը կարգադրել է գեներալ-մայոր Պանկրատևին, որպեսզի ձգտի համոզել Իսրայելին՝ Ներսես Աշտարակեցուն ներկայանալու և իր արարքներում արդարանալու համար, հայտարարելով եպիսկոպոսին, որ հակառակ դեպքում նա կարող էր զրկվել իր աստիճանից: Նամակը Պասկելիչն ավարտում է նրանով, որ Ներսես Աշ-

տարակեցուն խոստանում է հարկադրել Իսրայելին «...ժամանելու էջմիածին»³¹:

Ռուս-պարսկական պատերազմից անմիջապես հետո ներգաղթը սկզբում ընթանում էր չափազանց դանդաղ, որի պատճառը, սակայն, ոչ թե պարսկական կառավարող շրջանների գործողություններն էին, այլ հավանաբար, դաժան ստոնամանիքը, կամ թերևս, այն հույսը, թե հնարավոր է, որ ամբողջ գրաված տարածքը միանա Ռուսաստանին: Սակայն երբ հաշտության պայմանագիրը կնքելուց հետո հայտնի դարձավ, որ ռուսական զորքերը շուտով պետք է հեռանան տվյալ նահանգներից, և որ գարնան սկզբին վերաբնակեցումը կապված չի լինելու առանձին դժվարությունների հետ, քրիստոնյաների մեծ մասը ձեռնամուխ եղավ դրա իրականացմանը³²: Հայերի կամավոր, ներգաղթը լայն ծավալ էր ընդունում, որի մասին վերստին վկայում է գլխավոր հրամանատար Պասկելիչին գնդապետ Լազարյանի ուղղած 1828 թ. ապրիլի 2-ի թվակիր նամակը. «...Ղամազովը, չնայած բազմաթիվ արգելքներին ու դժվարություններին... իր և իրեն օգնելու համար տրված սպալի գործունեությամբ, ինչպես նաև Մարաղայի հայերի ներգաղթելու անհաղթահարելի ցանկությամբ այնտեղից հասցրեց ուղարկել մոտ 700 բնտանիքներ, այնպես որ ոչ մի քրիստոնյա այլևս չմնաց Մարաղայի խանությունում: Փոխգնդապետ իշխան Արդուսինսկի-Դոլգորուկովը (Արդուսյանը—Մ. Մ.) ...ուղարկեց 329 բնտանիքներ, որոնց կեսը արդեն գտնվում է Արաքսի այս կողմում»³³: «Թավրիզի ամբողջ հայ բնակիչներից,— ամփոփում է Լազարյանը,— ներգաղթելու ցանկություն չհայտնեցին միայն 6 բնտանիքներ»³⁴: Այնուհետև նա տեղեկացնում է Պասկելիչին, որ պարսկական կառավարող շրջանները, չհրաժարվելով ներգաղթը կասեցնելու իրենց անիրագործելի մտադրությունից, այս անգամ սկսեցին վախ ներշնչել վերաբնակիչներին, կեղծ լուրեր տարածելով, «...թե Արաքսի այս կողմում նրանց սպասում է վատ կլիմա, սով, և որ կայսրի հպատակները վաճառվում են: Այստեղ ժամանած անգլիական միսիայի կապիտան Վիլոկը ինձ հետ ունեցած անձնական բացատրության ժամանակ ասաց, որ սույն վերաբնակեցումը մնում է մեր խղճի վրա, որովհետև... ենթադրում է, որ պատերազմից ամայացած Երևանում և Նախիջևանում

վերաբնակիչները դրանից կսկսեն ավելի շատ տառապել»³⁵։ Այս բոլորից կազարյանը հանգում է ճիշտ հետևություն. «Ձերդ պայծառափայլություն,— գրում էր նա,— սույնով կարող եք եզրակացնել, որ ոչ միայն պարսիկները, այլև անգլիական միսիան օգտագործում են բոլոր միջոցները, որ պեղծի դադարեցնեն վերաբնակեցումը, նույնիսկ մի քանի գյուղերի բնակիչներ հայտարարեցին գեներալ-մայոր Լապտեին, որ նրանք վերաբնակվելու են Վիլնից»³⁶։ Կազարյանը ստիպված էր վերստին խոսել այն առավելությունների ու արտոնությունների մասին, որ վերաբնակվածները պետք է ստանային քրիստոնյա հզոր տերություն հպատակության ու հովանավորության ներքո։

Գեներալ-մայոր Պանկրատևը իր գեկուցման մեջ նշում էր Աբաս Միրզայի կամայականությունների ու զրպարտանքների մասին։ «Հայերի ներգաղթը Ուրմիայից և հատկապես Սալմաստի շրջանից չափազանց անհանգստացնում է Աբաս Միրզային... Այս առթիվ ես նրանից նամակ ստացա, որտեղ պարսկական սովորության համաձայն, նա շարադրում է մտացածին և կեղծ դեպքեր... Պարսկական կառավարությանը կից մեր կոմիսար Ամբուրգերը կայմակամի խնդրանքով դիմեց ինձ, որպեսզի ես արգելեմ հայերի վերաբնակման համար, իբր, օգտագործված բոլոր անթույլատրելի միջոցները, ... ես խնդրեցի նրան բացատրել կայմակամին, որ մեր սահմաններում մեծ թվով քրիստոնյաների վերաբնակվելու գլխավոր պատճառը ռուսական կառավարության արդարամբողջությունն է իր հպատակների նկատմամբ, որ դրա համար մեզ հարկավոր չէ օգտագործել ոչ բռնություն, ոչ գայթակղություն»³⁷։

Պասկևիչը, անհապաղ դիմելով ռուսական դիվանագիտական միսիայի ներկայացուցիչ Ամբուրգերին, պահանջում էր, գործի դնելով բոլոր միջոցները, մերկացնել ներգաղթի վերաբերյալ պարսկական կառավարող շրջանների զրպարտանքները։ «Ինձ հասնող բոլոր տեղեկություններից,— գրում է Պասկևիչը,— պարսկական կառավարության այն բողոքները, թե, իբր, հայերը բռնություն են վերաբնակեցվում, սրբովում է, որ անարդարացի են, ընդհակառակը, իրենք պարսկական պաշտոնյաներն են գործում ընդդեմ դաշնագ-

րության, վերաբնակվողներին արգելելով միանգամայն հոսար կամքով վաճառել իրենց գույքը...»³⁸։

Պասկևիչը, նկատի առնելով Թուրքմենչայի պայմանագրի 16-րդ կետը կոպիտ խախտելու փաստերը, Ամբուրգերին կարգադրում է անպայման պնդել, որ պարսկական կառավարությունը կատարի հաշտության համապատասխան հոգվածը, ոչ մի արգելք չստեղծի կամավոր ներգաղթի գործում։ «Եթե Ձեր համառ պնդումները չեն հարգվի, բարեհաճեցե՛ք այդ մասին անհապաղ տեղեկացնել ինձ»³⁹։

Պարսկական կառավարող շրջանների և նրանց թիկունքում վարագործված անգլիացիների մտադրությունները կարող էին լիովին ձախողվել միայն այն դեպքում, եթե ներգաղթը կազմակերպվեր պատշաճ մակարդակով, այսինքն՝ ներգաղթողները ապահովվեին գոնե նվազագույն, տարրական և առաջին անհրաժեշտության պարագաներով, գլխավորապես սննդամթերքով ու կացարաններով։ Մինչդեռ, ինչպես վկայում են պաշտոնական գրագրությունները, այս հարցերում առկա էին լուրջ թերություններ ու դժվարություններ, որոնց հաղթահարումը առաջնակարգ նշանակություն էր ստանում ներգաղթը հաշտությանը իրականացնելու համար։ Այս ամենը խիստ անհանգստացնում էր Կազարյանին, և նա, դիմելով Երևանի ժամանակավոր վարչությանը, պահանջում էր ձեռնարկել համապատասխան միջոցներ՝ նրանց բնակեցնելու և սննդամթերքով ապահովելու համար, մասնավորապես, որ «...վերաբնակեցվողները... զոհաբերեցին իրենց գրեթե ամբողջ ունեցվածքը... և ստացան ամենաչափավոր նըպաստ»⁴⁰։

Կազարյանը Պասկևիչին խնդրում էր մասնակից լինել այդ գործին և իր հերթին ներգործել ներգաղթով զբաղվող մարդկանց վրա, այն պատշաճ մակարդակով կազմակերպելու համար։ Առաջարկում էր ներգաղթի հետ կապված ծախսերի համար հատկացնել լրացուցիչ 25 հազար ռուբլի⁴¹, որն ինչոր չափով կբարելավեր նրանց դրությունը, այլապես նրանք կարող էին «դաժան սովի զոհ դառնալ»։

Երևանի մարզի վարչության ղեկավարությունը Կազարյանից մինչև անգամ պահանջեց սննդամթերք չունեցողներին ժամանակավորապես արգելել ներգաղթելու, որի հետ նա միանգամայն իրավացիորեն չէր կարող համաձայնել։ Ավել-

լին, դա համարելով կոպիտ սխալ և անընդունելի, Լազարյանը Պասկևիչին առաջարկում էր կարգադրել վարչությանը փոխելու իր որոշումը: «Զանազան ծախքերը, որպիսին միայն պետությունը այժմ կներդնի վերաբնակիչներին օժանդակելու համար, նրան միշտ էլ կվերադարձվեն լիառատությամբ, որովհետև բացի ռուսների նկատմամբ ունեցած նվիրվածությունից, ...Ուրմիայի և Սալմաստի հայերը հայտնի են իրենց անխոնջ աշխատասիրությամբ»⁴²:

Լազարյանը անբավարար էր համարում նաև Պասկևիչի կողմից ծրագրված տեղերում վերաբնակների յուրաքանչյուր ընտանիքին 10-ից մինչև 15 ռուբլի արծաթով դրամական օգնությունը, մասնավանդ որ նման աջակցությունը դուրս էր գալիս դուռ տնտեսական նշանակության շրջանակներից և ձեռք բերում քաղաքական բովանդակություն: Ինչպես նշում էր Լազարյանը, պարսկական կառավարությունը վերջապես ըմբռնեց հսկայական ալյն կորստի նշանակությունը, որ հասցվում էր Պարսկաստանին աշխատասեր ժողովրդի վերաբնակեցմամբ: Ահա թե ինչու «...Աբաս-Միրզան ավագներին տված... նվերներից դատ, ուղարկեց նույնիսկ դրամ ...որպեսզի ետ պահի վերաբնակիչներին և 6 տարով վերացված հայտարարեց բոլոր հարկերը, խոստանալով ալյոսհետև ամենամարդասիրական կառավարում, բայց չափազանց ուշ ձեռնարկվեցին այդ միջոցառումները»⁴³:

Լազարյանի զեկուցումը հետաքրքիր է նաև մեկ այլ առումով. այն վկայում է, թե ոուս զինվորները և սպաները ինչպիսի օգնություն էին ցույց տալիս վերաբնակիչներին՝ հաղթահարելու ներգաղթի հետ կապված դժվարությունները⁴⁴:

Ստեղծված իրավիճակը և ներգաղթողներին օգնելու անհրաժեշտությունը հստակ գիտակցում էր գեներալ Պասկևիչը: Դիրքիչին գրած նամակում նա նշում էր. «...աղքատությունից ճնշված քրիստոնյա ընտանիքները աղերսում էին նպաստի մասին, առանց որի նրանք տեղից շարժվել չեն կարողանա և այդ պատճառով պարսիկների հետ միասին ամենավերջին բանակցությունների ժամանակ, հաջողացնելով նրանցից ստանալ 400 հազար ռուբլի արծաթով... ես համարձակվեցի մտածել, որ իմ նկատմամբ չեմ հարուցի ամենաողորմածագույն կայսրի զայրույթը, առանձնացնելով սույն գումարի մի մասը մուսուլմանական լծից իրենց ազատագրման համար

օգնություն խնդրող քրիստոնյաներին նորին գերազանցություն հպատակության ներքո ունենալու համար»⁴⁵: Պասկևիչը հասկանում էր, որ պատերազմից քայքայված ու ամայացված երկրում ներգաղթի կազմակերպումը, իրոք, որոշ բարդությունների հետ է կապված: Սակայն վերաբնակեցման ընթացքում չնախատեսված շատ դժվարություններ ի հայտ եկան: Նախնական ալյն ենթադրությունը, թե ներգաղթը գանձարանից մեծ ծախսեր չի պահանջի, նույնպես անհիմն դուրս եկավ: Պարզվեց, որ առանց մեծ օգնության և նպաստի ներգաղթը հաջողություն ունենալ չի կարող: Մյուս կողմից, Պասկևիչը ներսես Աշտարակեցուն գրած նամակում համոզմունք էր հայտնում, որ վերջինիս գործի կղնի իր ողջ ունակությունները և բոլոր միջոցները վերաբնակվողներին ամեն տեսակ օգնություն ցույց տալու համար:

Այդ ամենով հանդերձ Պասկևիչը վերաբնակեցման ընթացքը հիմնականում համարում էր բավարար և այդ առթիվ բարձր գնահատում Լազարյանին, նրան համարում «ջանադիր սպա», որի հայրենանվեր գործունեությունը զգալիորեն նպաստեց ներգաղթի հաջող կազմակերպմանը:

Պարսկաստանից հայերի ներգաղթի ողջ պատմությունը, նրա պատճառները, ընթացքը նշանակությունը և արդյունքները չեն վրիպել ուսսական պատմագրության, հատկապես կովկասյան պատերազմների պատմության հետազոտողների տեսագաղափարից, որոնք ընդհանուր առմամբ կարողացել են ճիշտ գնահատել ներգաղթի հետ կապված բոլոր պրոբլեմները: Միանգամայն օրինաչափ համարելով հայերի զանգվածային ներգաղթը, ընդգծվում էր նրա կամավոր բնույթը և քաղաքական ողջ կարևորությունը ինչպես հայերի, այնպես էլ Ռուսաստանի համար:

Ռուսական պատմագրությունը որոշ տեղ է հատկացրել նաև Հայկական մարզի ստեղծման հարցի լուսաբանմանը: Ցարական կառավարությունը, ստեղծելով Հայկական մարզը և վերականգնելով հայկական զինանշանը, քաղաքական որոշակի նպատակներ էր հետապնդում: Հարկավոր էր սիրաշահել հայերին, ընդլայնել ներգաղթը՝ դրանով իսկ տպավորություն գործելով աշխարհի տարբեր վայրերում ապրող հայություն վրա: Ուրիշ ինչո՞վ բացատրել այն իրողությունը, որ 1840 թ. ապրիլի 10-ից ցարիզմի վարչական վերափոխում-

ների հետևանքով Հայկական մարզը, որպես այդպիսին, դա-
դարեց գոյություն ունենալուց:

Ռուսական կայսրության կազմում Հայկական մարզի
կազմավորման մասին հրամանագիրը կայսրը ստորագրեց
1828 թ. մարտի 21-ին:

Պատռն, անդրադառնալով հրամանագրին, որով Պարս-
կաստանից Ռուսաստանին անցած Երևանի և Նախիջևանի
խանությունները հրամայված էր այսուհետև բոլոր գործե-
րում անվանել Հայկական մարզ, ուշագրավ հետևություն է
անում. «Դա եղավ դարավոր աղետների ու կեղեքումների
մեջ իր հոգևոր ինքնությունը պահպանած հնագույն ժողովրդի
վերականգնումը և կոչը դեպի նոր կյանք»⁴⁶: Պատմաբանի
կարծիքով Հայկական մարզի ստեղծումից հետո ռուսական
կայսրը իր պաշտպանության տակ էր առնում բոլոր այն
հայերին, որոնք դեռևս մնում էին մահմեդական պետու-
թյունների տիրապետության ներքո: Պատռնին փաստորեն
առաջնորդում է ռուսական միապետությունը ջատագովելու
միտումը. նա փորձում է ցարիզմը ներկայացնել որպես
բրիտանյա ժողովուրդների պաշտպան ու ազատարար:

Հայկական մարզի ստեղծման կարևորությունը հիմնավո-
րում էր նաև Ս. Ն. Գլինկան, որը հիմնականում ճիշտ էր
գնահատում դրա գրական դերը հայ ժողովրդի կյանքում:
«1828 թ. մարտի 21-ին վերածնվեց,— գրում է նա,— հնա-
գույն Հայաստան անունը պարսկական նախկին Երևանի և
Նախիջևանի խանություններում, այն վերածնվեց Հայկական
մարզ անվան ներքո...»⁴⁷: «Հայկական մարզ անունը հարու-
թյուն առավ Պարսկաստանի և Թուրքիայի առաջ»⁴⁸: Վերջին
միտքը քաղաքական խոր բովանդակություն ունի: Հեղինակը
մի կողմից ընդգծում է Ռուսաստանի կատարած դրական
դերը, մյուս կողմից՝ փորձում ապացուցել Թուրքական և
պարսկական կառավարող շրջանների բռնատիրական, քա-
ղաքականության ողջ սնանկությունը, որոնք, դարերի ըն-
թացքում հսկայական վնաս պատճառելով, խոչընդոտեցին
Հայաստանի քաղաքական, տնտեսական և մշակութային
զարգացմանը, այնուամենայնիվ, չկարողացան հասնել իրենց
հետապնդած հիմնական նպատակներին:

Ս. Ն. Գլինկան առանձնապես մեծ տեղ է հատկացնում
ներգաղթի պատմությանը՝ բարձր գնահատելով ծանր, դժ-

վարին, բարդություններով լի, բազմապիսի և բազմաթիվ
հարցերի լուծում պահանջող աշխատանքը գլխավորած, հայ-
կական հանրահայտ տոհմի ներկայացուցիչ, ռուսական բա-
նակի գնդապետ Լազարյանի հայրենանվեր գործունեու-
թյունը: «Լազարևի ոգին,— գրում է Գլինկան,— բուցավառ-
վեց նոր պոռթկումով»⁴⁹: Իսկապես, երջանիկ ճակատագիրը
հնարավորություն ընձեռեց նրան գլխավորելու իր ազգակից-
ների վերաբնակեցումը:

Ընդհանրապես պատմաբանը բարձր է գնահատում ոչ մի-
այն նրա, այլև Լազարյանների ողջ տոհմի ծառայություն-
ները հայ-ռուսական հարաբերությունների, հայկական մշա-
կույթի ու լուսավորության զարգացման բնագավառներում:
«...Ջերմեռանդ Լազարյանները խաղաղ ասպարեզում տա-
րածում են կրթության լույսը և պահպանում են հայկական
քանահայտության այն ոգին, որը... ինքնատիպ գեղեցկու-
թյան ոճով հուշակված էր Արևելքում»⁵⁰: Հայերը, գրում է
Գլինկան, գիտեին, որ Լազարյանները աչքի են ընկել նաև
ռազմական բնագավառում, որ նրանցից մեկը, ծառայելով
գլխավորում, երիտասարդ տարիքում մասնակցել է 1812 թ.
հայրենական պատերազմից հետո տեղի ունեցած արտա-
սահմանյան արշավանքին և զոհվել փառքի ու մահվան
դաշտում, «Լայպցիգի տակ»⁵¹: Գլինկայի համար միանգա-
մայն պարզ էր, թե ինչու գեներալ Պասկևիչը ներգաղթը դե-
կավարելու գործը հանձնարարեց հենց Լազարյանին, ինչու
ընտրեց հենց այդ թեկնածուին և կայսրին խնդրեց նրան
Պետերբուրգից ուղարկել Անդրկովկաս⁵²:

Պատմաբանը հատուկ անդրադարձել է ներգաղթողների
համար կազմված այն հրահանգներին, որ համաձայնեց-
նելով կառավարության հետ, Պասկևիչը տվել էր Լազարյա-
նին: Այդ հրահանգները վերաբնակիչներին որոշակի պատ-
կերացում էին տալիս իրենց արտոնությունների և ընդ-
հանրապես Հայկական մարզում բնակություն հաստատելու
պայմանների մասին:

Գլինկան նշում էր, որ Լազարյանին տրված հրահանգները
կազմված էին 19 կետերից, որոնց հաջող կենսագործման
համար կատարողից նվիրում, մեծ հատկություն, ջանք
ու եռանդ էր պահանջվում. «...Լավագույն հրահանգները
հասնում են նպատակին այն ժամանակ, երբ իրագործողի

միտքը և ոգին միահյուսվում են կարգադրողի ոգու և մտքի հետ»⁵³։ Հրահանգները մի կողմից կարևորում էին ներգաղթի բացառապես կամավորական բնույթի ապահովումը, մյուս կողմից՝ բացահայտում այն առավելությունները, որ վերաբնակիչները ստանալու էին ուսական կայսրության հովանավորության տակ անցնելուց հետո։ Կառավարությունը հայերին խոստանում էր բնօրինակ առևտրի ազատություն, հատկապես լճողաբաժին, վեցամյա ժամկետով ազատել հարկերից և երեք տարով՝ պարհակներից։

1828 թ. մարտին Լազարյանը, դիմելով Պարսկաստանում ապրող հայերին և վերստին հիշեցնելով վերահիշյալ առավելությունների մասին, ավելացնում էր, որ Թուսաստանում նրանց սպասում է դավանանքի լիակատար ազատություն։ Վերջինս կրոնական շրջանակներից դուրս քաղաքական նշանակություն էր ստանում, որովհետև, գաղտնիք չէ, որ թուրքական և պարսկական բռնակալները, դարեր շարունակ դիմելով կրոնական հալածանքների, հետապնդում էին քաղաքական, գլխավորապես հայ ժողովրդին ձուլելու նպատակներ։

Պարսկաստանում գտնվող ուսական բանակը կառավարության որոշմամբ ստանձնել էր վերաբնակվող հայերի պաշտպանությունը և կանխելով պարսկական ներկայացուցիչների կամայականությունները կոչված էր ապահովել նրանց ներգաղթը ուսական պետության սահմանները։ Դրա կարևորությունը խորապես գիտակցում էր գնդապետ Լազարյանը, և դիմելով հայրենակիցներին, մասնավորապես նշում էր. «Շտապեցեք, ժամանակը թանկ է։ Շուտով ուսական զորքերը դուրս կգան պարսկական սահմաններից, այն ժամանակ մեր վերաբնակեցումը կդժվարանա, և մենք ի վիճակի չենք լինի պատասխանատու գտնվել ձեր անվտանգ գաղթի համար»⁵⁴։ Իսկ գեներալ Պասկևիչը գնդապետ Լազարյանին հղած հրահանգում ապահովության համար առաջարկում էր, որ վերաբնակիչները շարժվեն ուսական բանակի հետ միասին։

Գլխական դատապարտում էր պարսկական կառավարող շրջանների վարձագիծը, որոնք, վերջին պահին կարծես ըմբռնելով հայերի զանգվածային վերաբնակեցման հսկայական վնասները իրենց երկրի համար, փորձեցին կանխել

այն՝ Լազարյանին անհիմն մեղադրելով, «կամայականություններին» ու «բռնություններին» մեջ։ Աբաս Միրզայի մեկնարանմամբ Լազարյանը, իբր, Պարսկաստանում ապրող հայերին հարկադրում էր անցնել ուսական սահմանները։ Գլխական փաստերով հերքում էր Աբաս Միրզայի մեղադրանքները, բացահայտում Լազարյանի հաստատական զիրքորոշումը, նշում, թե ինչպիսի հմտությամբ էր ուսական կառավարության հայազգի ներկայացուցիչը հակահարված հասցնում Աբաս Միրզայի հերյուրանքներին։

Պարսկական կառավարությունը սկզբում, ասես, այն կարծիքին էր, թե հայաբնակ շրջաններից կտեղափոխվի միայն մի փոքր մասը, սակայն հայերի զանգվածային գաղթը խիստ անհասկացալից նրան, և Գլխական պատկերավոր արտահայտությամբ, նման էր «որոտի ճայթման»⁵⁵։ Այստեղից էլ՝ բռնությունն ու արհեստական զանազան արգելքները, խաբեությունն ու բացահայտ զրպարտանքները, որոնք նպատակաժողոված էին վերաբնակեցման կանխմանը։

Օրինակալիության, իրավունքի, բռնության կանխման մասին էր խոսում և զգուշացնում նա (Աբաս Միրզան), որի գլխավորած պետության տիրապետության ներքո գտնվող հայերը դարեր շարունակ իրենց իսկ բնօրրանում ենթարկվում էին անմարդկային հալածանքների ու բռնությունների։ «Ինչպես է հնարավոր, — նամակներից մեկում Լազարյանին գրում էր Աբաս Միրզան, — որ մի քանի հազար բնտանիքներ անկեղծ և կամավոր ցանկությամբ լքեն հազարամյա հայրենիքը, ունեցվածքը, այգիները, տները...»⁵⁶։ Աբաս Միրզան Լազարյանի պատմական առաքելությունը կանխելու նպատակով վերջինիս մոտ ուղարկեց իր ներկայացուցիչներին՝ Միրզա Մասոսին, օտարազգի Սեմինյոյին (որը որպես համհարզ վաղուց էր ծառայում թագաժառանգի մոտ) և Վիլոկին։

Սակայն գնդապետ Լազարյանը իր պատասխան նամակում վճռականորեն մերկացրեց Աբաս Միրզայի ու նրա արքայականների բոլոր զրպարտանքները, փաստերով ապացուցեց, որ հայերը վերաբնակվում են իրենց կամքով ու մեծ խանդավառությամբ։ Նա հավաստում էր, որ ինքը կատարում է Թուրքմենչայի պայմանագրի 15-րդ կետը։

Նախ, Աբաս Միրզայի զրպարտանքները բացահայտելու

նպատակով գնդապետ Լազարյանը, ինչպես նշում է Գլին-կան, դիմեց Ուրմիայի Ասքյար խանին և պահանջեց, որ պետքի վերջինս իր որդուն ուղարկի իր մոտ այդ հարցը մանրամասնորեն քննելու համար: Լազարյանը և Ասքյար խանի որդին խոջի ամրոցը տանող ճանապարհին հանդիպեցին վերաբնակվող հայերին: «Բոլոր հայերը, — գրում է Գլին-կան, — հարցաքննվեցին... բոլորը միաձայն հավաստեցին, որ վերաբնակվում են կամավոր...»⁵⁷: Նույնը պետք է ասել Սալմաստից գաղթող հայերի մասին:

«...Ես խնդրեցի անգլիական ծառայության կապիտան Վիլկինս վկա լինել այս գործողություններին, — Աբաս Միր-զային գրում է Լազարյանը, — բայց նա պատասխանեց, որ տես-նելով վերաբնակեցման նկատմամբ համբավահանուր ցան-կությունը՝ իր ներկայությունը համարում է ավելորդ»⁵⁸:

Թավրիզում թողնելով իշխան Արղության — Երկայնաբա-զուկին՝ Լազարյանը մի քանի պաշտոնյաների ուղեկցությամբ մեկնեց Մարաղա, տեղի հայերը խանդավառությամբ դի-մավորեցին նրան: «Այրի կանայք, — նշում է Գլինկան, — տկարները, հաշմանդամները, ոչ ոք չէր ցանկանում ետ ընկ-նել, բոլորը գնում էին իրենց եղբայրակիցների հետից»⁵⁹:

Գնդապետ Լազարյանի անբասիր ծառայության շնորհիվ, որին, ի դեպ, մեծ օգնություն ցույց տվեցին Ղամաղյանը, Արղության-Երկայնաբազուկը, շտաբ-կապիտան Վոյնիկովը, պողպորուչիկ Իսկրիցկին, ներգաղթը հիմնականում ընթանում էր կազմակերպված: Կոմս Պասկելիչին այս առթիվ ուղղված նամակում Լազարյանը գրում էր. «Զերդ պայծառափայլու-թյան կողմից իմ վրա դրած անշափ հաճելի հանձնարարու-թյան կատարումը նշանակալից է դարձնում իմ կյանքը»⁶⁰:

Գլինկան, անդադադառնալով ներգաղթի ժամանակ Լա-զարյանի գործունեությանը, գրում էր. «Երեք ու կես ամսում ավելի քան 8 հազար ընտանիքներ անցան Արաքս: Նրանց որպես նպաստ և չնախատեսված ծախսերի համար հատկաց-վեց 14.000 չերվոնեց և 400 ոտբլի արծաթով:

Այդչափ սուղ ծախսերով, — եզրակացնում է նա, — Լա-զարյանը Ռուսաստանին միացրեց մոտ 40.000 ջանադիր և աշ-խատասեր նոր հպատակներ»⁶¹: Իսկ Պարսկաստանին հաս-ցրվեց 4 կուրուրի, այսինքն՝ 32 մլն. ոտբլու վնաս:

Գլինկան գրում էր. «Ֆիլիպ Մակեդոնացին ասում էր. «Ուր

կանցնի ոսկով բեռնված ջորին, այնտեղ ամեն ինչ իմը կլի-նի»»: Լազարյանի հետ, — եզրակացնում է հեղինակը, — չեն եղել ոչ կաշառելի ոսկի և ոչ էլ ահեղ թնդանոթներ: ...Հայերի սրտերը նվիրաբերվում էին Ռուսաստանին, բայց չէին վա-ճառվում...»⁶²: Պատմաբանը հայերի վերաբնակեցումը բնու-թագրում էր որպես «եզակի երևույթ համաշխարհային տա-րեգրության մեջ»՝ շեշտելով նրա կամավորական և զանգվա-ծային բնույթը, այն համարելով «հոգիների ու սրտերի վե-րաբնակեցում»⁶³: Հայերի ներգաղթով զգալիորեն ամրա-պնդվեցին, գրում էր Գլինկան, ռուսական պետության հա-րավային սահմանները, որովհետև քրիստոնյա ժողովրդի բնակեցումը այդ տարածքում կարող էր հուսալի հենարան դառնալ Թուրքիայի և Պարսկաստանի անբարեհաճ գործո-ղությունները դիմագրավելու համար⁶⁴:

Հայերի ներգաղթը անխուսափելի էր համարում նաև Պոտտոն: «Պարսկական իշխանությունից հայկական բուն հողերի ազատագրումը չէր կարող արձագանք չգտնել պարս-կական շրջաններում ապրող հայերի մեջ, — գրում էր նա, — չէր կարող նրանց մեջ չառաջացնել հայրենասիրական զգաց-մունք և ազատության ձգտում: Եվ այդպես շուտով՝ ռուսա-կան զորքերի կողմից Թավրիզը գրավելուց հետո... հայերից Պասկելիչի մոտ սկսեցին ներկայանալ պատգամավորությու-ններ՝ իրենց ռուսական սահմաններում վերաբնակեցնելու մասին խնդրանքով: Դա, ըստ ամենայնի, համապատասխա-նում էր ռուսական կառավարության մտադրություներին»⁶⁵:

Պոտտոն պատկերավոր է նկարագրում Պարսկաստանում ապրող հայերի առաջին գաղթը. «Առաջին ամենամեծ խում-բը ճանապարհ ընկավ 1828 թ. մարտի 16-ին: Արևելյան հրաշալի գարուն էր, բոլոր կողմերից... շարժվում էին վե-րաբնակիչների հսկայական քարավանները և ուղղվում դե-պի Արաքս»⁶⁶: Պատմաբանի գնահատմամբ ներգաղթը հսկա-յական նշանակություն ունեցավ հայ ժողովրդի համար և մեծ օգուտ տվեց Ռուսաստանին, որովհետև վերջինս ձեռք բերեց «աշխատասեր, և, կարելի է ասել, Անդրկովկասում միակ երկրագործ ժողովրդին»⁶⁷:

Իր աշխատության մեջ մեծ տեղ հատկացնելով ներգաղթի պատմությանը, Պոտտոն ներկայացնում է նաև ռուս հայտնի նկարիչ Մոշկովի՝ ներգաղթը պատկերող կտավը⁶⁸:

Արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում նաև էդուարդ Զայերը, — գրում է նա, — հրաժեշտ էին տալիս իրենց նախնայաց եկեղեցիներին և վանքերին, գերեզմաններին, իրենց տներին, պողաշատ այգիներին, մշակված դաշտերին... այս ամենը փոխելով անհայտ ապագայով»⁶⁹:

Ի տարբերություն Գլինկայի ու Պոստոլի, էդուարդ անդրադառնում է նաև անխուսափելի այն դժվարություններին, որոնց հանդիպեցին ներգաղթողները: «Հայերն ինքն այնքան էլ քնքշորեն չընդունեց նրանց... հացի մեծ կարիք էր զգացվում, անասունը խիստ թանկացավ, ընդհանրապես անհրաժեշտ միջոցներ չէին ձեռնարկվել ներգաղթողների կենցաղը ապահովելու և կազմակերպելու համար»⁷⁰: Այդուհանդերձ էդուարդ բարձր է գնահատում և քաղաքական կարեւոր իրադարձություն համարում ինչպես Հայկական մարզի ստեղծումը, այնպես էլ Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին և հայերի զանգվածային ներգաղթը:

Ներգաղթը հայ ժողովրդի մի ստվար հատվածին փրկեց ինչպես ֆիզիկական բնաջնջումից, այնպես էլ աշխարհով մեկ սփռվելու վտանգից, մի բան, որի դառնությունը ճաշակեցին նրանց արևմտահայ եղբայրները: Այն ազգակ դարձավ արևմտահայերի համար, որոնք ուսթուրքական պատերազմից հետո, Ադրիանապոլսի պայմանագրի 13-րդ հոդվածի համաձայն նույնպես իրավունք ստացան կամավոր ներգաղթել Արևելյան Հայաստան: Իսկ ցարական կառավարությունը և Կովկասում նրա գլխավոր ներկայացուցիչ Պասկևիչը, աչքի առաջ ունենալով Պարսկաստանում ապրող հայերի ներգաղթի հարուստ փորձը և հատկապես դրական նշանակությունը, նույնպիսի եռանդով ձեռնամուխ եղան այս անգամ արդեն արևմտահայության մի ստվար զանգվածի ներգաղթի բարդ ու դժվարին գործի կազմակերպմանը: «Թուրքահայատակ հայերի և պարսկահայատակ հայերի միջև, ինչպես հայտնի է տարբեր աղբյուրներից, — գրում է Գլինկան, — գոյություն ունի նկատելի տարբերություն: Թուրքիայի հայերը Պարսկաստանի հայերից ավելի շատ են կենդեմված: Թուրքիայի հայերի հետագա վերաբնակեցումը Ռուսաստանի սահմանները եղավ Պարսկաստանի հայերի սկզբնական ներգաղթի հետևանքը և շարունակությունը... Առաջին ներգաղթից հետո... տեղի ունեցավ ներգաղթը Թուր-

քիայից, ինչպես էրզրումի, հավասարապես և ուրիշ փաշայություններից»⁷¹:

Հայ ժողովրդի արևմտահայ հատվածը մեծ հույսեր էր կապում Ադրիանապոլսի պայմանագրի հետ, բայց հարկադրված էր բավարարվել միայն ներգաղթելու հնարավորությամբ: Կոմս Պասկևիչը 1829 թ. հոկտեմբերի 10-ի կայսրին հղած իր զեկուցագրում անհրաժեշտ էր համարում վերջինիս ուղարկությունը հրավիրել քաղաքական հենց այդ հանգամանքի վրա. «Այստեղ՝ Ասիայում, համընդհանուր ցնծության մեջ, սույն հաշտության մասին լուրը արդարացի հուսալքության մեջ խորասուզեց ժողովրդի մի հատվածին (արևմտահայությունը — Մ. Մ.), որը արժանի է մեր կարեկցությունը... Սույն հեռավոր երկրներում, որտեղ քրիստոնեությունն այդքան դարեր ճնշվում էր անիրավ լծից, Ձերդ կայսերական մեծության բանակը չէր կարող երկչուզ կրել հայկական և հունական բնակչության թշնամական գործողություններից»⁷²: Կովկասյան կորպուսի գլխավոր հրամանատարը փաստերով վկայում էր այն հակայական օգնության մասին, որ ուսական բանակին ցույց տվեցին հայերը ուսթուրքական պատերազմի ժամանակ: «Բայազետում, — գրում է Պասկևիչը, — երկու հազար հայեր մարտնչում էին մեր զինվորների շարքերում... Կարծում հայերից կազմվեց բուսմարտակ, և 800 հեծեղազորայինները պաշտպանում էին մեր սահմանները հարձակումներից»⁷³: Եվ վերջապես, նշում էր նա, էրզրումում քրիստոնյա բնակչության մեծ մասը իր քահանայապետով դուրս եկավ ուսական զորքերին ընդառաջ:

Պասկևիչն այդ զեկուցամամբ փորձում էր կայսրի ուղարկությունը հրավիրել արևմտահայերին ապառնացող վտանգի վրա, որպեսզի կայսրը միջոցներ տրամադրի իրեն նրանց ներգաղթը կազմակերպելու և դրանով իսկ թուրքական լաթադանից փրկելու համար: «Սույն ընտանիքների թիվը, — գրում էր Պասկևիչը, — որոնց անխուսափելի վտանգ է սպառնում, կարող է հասնել մինչև 10 հազարի: Ձեր ուղարկությանը արժանացրե՛ք այդ դժբախտ զոհերին և արգելեցե՛ք, որ օսմանցիները ինքնիշխանությունը վրեժխնդիր լինի նրանց այն համակրանքի համար, որպիսին նրանք ցույց տվեցին Ռուսաստանին»⁷⁴:

Պասկևիչը խնդրում էր իրեն իրավունք վերապահել այդ

ընտանիքները վերաբնակեցնել Վրաստանում ու Հայկական մարզում և նախնական տեղավորման համար յուրաքանչյուր ընտանիքին վճարել 25 ու դրամական օժանդակություն, որով ամբողջ վերաբնակեցման համար կապահանջվեին մեկ միլիոն ուսուցիչ թղթադրամով: Պասկեիչի կարծիքով այդ գումարը չպետք է վտակեցներ կառավարությանը և արգելք հանդիսանար ներգաղթը կազմակերպելու համար, որովհետև ծախսերը, գլխավոր հրամանատարի խոր համոզմամբ, հետագայում առատորեն կվարձատրվեին այն շահույթներով ու օգուտներով, որոնց պետք է սպասել ու հուսալ աշխատասեր, ձեռներեց այդ ժողովրդից:

Նիկողայ I-ը հավանություն տվեց հրամանատարի ծրագրերին: Արևմտահայերի ներգաղթը նույնպես համապատասխանում էր նրա ռազմաքաղաքական ստրատեգիային: Կայսրըը նպատակահարմար գտավ ներգաղթողների մի մասին թույլ տալ բնակվելու Ախալցխայում և նրա շրջակայքում, որտեղ նրանք կարող էին, որպես վստահություն ներշնչողներ, օգտակար լինել նորագիծ պետական սահմանները պաշտպանելու համար: Այս ամենի նկատառմամբ միանգամայն պարզ են դառնում արևմտահայերի դրությամբ նկատմամբ Պասկեիչի հետաքրքրության և ներգաղթը կազմակերպելու նրա շահագրգռվածության պատճառները:

Պասկեիչը շտապ կարգադրեց «Թուրքիայից քրիստոնյաներին վերաբնակեցնելու կոմիտե» ստեղծել: Ներգաղթողները՝ ավելի քան 14 հազար ընտանիք, շարժվեցին Կարսի, Բայազետի, էրզրումի փաշայություններից: Գաղնադրությամբ թույլատրված վերաբնակեցումը զգալի վնասներ էր պատճառում Թուրքիային, և այն կանխելու համար Թուրքական կառավարող շրջանները սկսեցին տարբեր անհեթեթ հերյուրանքներ տարածել, թե, իբր, հայերը, հատկապես հոգևորականությունը, օգտվելով ռուսական զորքերի ներկայությամբ, մարդկանց հարկադրում են անցնել Ռուսաստանի սահմանները և որ ռուսական հրամանատարությունը զաղտնի հովանավորում է այդ անթույլատրելի միջոցները: Կոստանդնուպոլսից ուղարկվեցին հատուկ գործակալներ, որոնք սուլթանի անունից հայերին համոզում էին չվերաբնակվել: Պատասխանը մեկն էր. «եթե անգամ ինքը՝ Քրիստոսը երկրորդ փշներ, որպեսզի մեզ թուրքական տիրույթներում

մնալու ցանկություն ներշնչեր, ապա մենք չէինք հետևի նրա խորհրդին»⁷⁵:

Արևմտահայերը ստանում էին գրեթե նույն արտոնությունները, որպիսին ստացել էին Պարսկաստանից ներգաղթողները: Նրանք նույնպես վեց տարով ազատվում էին բոլոր հարկերից և երեք տարի ժամկետով՝ պարհակներից: Նվազական զորքերի գրաված շրջանների հայության մի մասը, տուրք չտալով թուրքական կառավարության կեղծ ու շինծու խոստումներին, անցավ Ռուսաստանի սահմանները: Արևմտահայության ներգաղթը քաղաքական կարևոր իրադարձություն էր հայ ժողովրդի կյանքում: Հայության մի սովոր դանգված դուրս էր գալիս աշխարհի ամենաբերրու և բուսական պետության արյունոտ ճիրաններից՝ այդ կերպ փրկվելով 20-րդ դարի սկզբին կազմակերպված կոտորածից: Մյուս կողմից ներգաղթը զգալիորեն նպաստեց Արևելյան Հայաստանում ապրող հայկական բնակչության աճին, որը նույնպես մեծ նշանակություն ուներ:

3. Արևելյան Հայաստանի Ռուսաստանին միանալու պատմական նշանակության գնահատումը ռուսական պատմագրության մեջ

Պատմական յուրաքանչյուր իրադարձության առաջադիմական նշանակությունը գլխավորապես որոշվում է նրանով, թե որքանով է այն համապատասխանում ժողովրդի շահերին, իդեալներին, որ չափով է նպաստում նրա քաղաքական, տնտեսական ու մշակութային զարգացմանը: Այդ չափանիշների նկատառմամբ Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին հանում է ակնհայտորեն առաջադիմական նշանակությամբ: Պատմական յուրաքանչյուր առաջընթաց, առաջադիմական երևույթ քննություն է բռնում ժամանակի մեջ: Արևելյան Հայաստանի Ռուսաստանին միանալուց հետո պատմական Հայաստանի մի հատվածը դարձավ հայ ժողովրդի ազգահավաքման կենտրոնը:

Քաղաքական այդ իրադարձության կարևորությունը և հետևանքները հիմնավորելիս՝ ռուսական պատմագրության առանձին ներկայացուցիչներ փորձել են հենվել նաև արտասահմանում ապրող մեծահարուստ հայ հասարակական գոր-

ծիշների գնահատականների վրա: Ուշագրավ է հեռավոր Հնդկաստանում բնակություն հաստատած Ամարխանի գնահատականը, որին անդրադարձել են ինչպես էդովը, այնպես էլ «Собрание актов относящихся к обозрению истории Армянского народа» եռահատորյակի հեղինակները:

Հնդկական հեռավոր քաղաքից հայրենակարոտ Հ. Հ. Ամարխանը հղում էր իր ողջույնը, անկեղծորեն ուրախանում և շնորհավորում իր հայրենակիցներին քաղաքական նշանակալից իրադարձության առթիվ: Հայաստանում տեղի ունեցող քաղաքական անցուդարձերին և XVIII դարի երկրորդ կեսի հայ ազատագրական գործիչների ծրագրերին քաջատեղյակ անձնավորությունը միայն կարող էր կատարել ճիշտ հետևություն, գիտակցել, որ քաղաքական նման կացություն մեջ դա միակ հնարավոր ելքն էր պարսկական լծից փրկվելու համար:

էդովը այն կարծիքն է հայտնում, որ էջմիածնի նախաթոռ վանքով Հայաստանի մի մասի Ռուսաստանին միացումը ուժեղ տպավորություն գործեց ոչ միայն մուսուլմանական պետություններում, այլև ամզլիական տիրույթներում (հեղինակը նկատի ունի Անգլիայի գաղութ Հնդկաստանը) ապրող հայերի շրջանում, որոնք ցանկություն էին հայտնում բնակություն հաստատել Հայաստանի մարզում: Որպես հիմնավորում վկայակոչվում է Հովսեփ Հովհաննես Ամարխանի ներսես Աշտարակեցուն ուղղած նամակի հետևյալ հատվածը. «Հավատացնում եմ Ձեզ, որ ես Աստծո ողորմությամբ այստեղ չունեմ որևէ պակասություն... Հողերը, նավերը, շենքերը ինձ մխիթարվելու հնարավորություն չեն տալիս, երբ հիշում եմ իմ սիրեցյալ հայրենիքի և իմ որոշ երկրացիների թշվառ ճակատագրի մասին»⁷⁶:

էդովը հայտնում է, որ Ամարխանը իր ունեցվածքի մի մասը զոհաբերելու պատրաստակամության մեջ միայնակ չէր: Ինչ վերաբերում է եռահատորյակի հեղինակներին, ապա նրանք առանձնացնում են Ամարխանի նամակի այն տողերը, որոնք անմիջականորեն վերաբերում են Արևելյան Հայաստանի միացմանը: «Մենք,— գրում էր Ամարխանը,— անհամեմատ ավելի երջանիկ ենք մեր նախնիներին, որովհետև արժանի եղանք տեսնելու ամենասիրելի հայրենիքի ազատագրումը»⁷⁷:

«Հայերը կալվածացում և մյուս քաղաքներում Ռուսաստանին էջմիածնի միանալու մասին տեղեկություն ստանալուց հետո կազմակերպեցին տոնախմբություններ»⁷⁸,— գրում է Ախովը:

Ռ. Ֆադեևը նույնպես միանգամայն իրավացիորեն կարևորում է Ռուսաստանի հետ ընդհանրապես ամբողջ Անդրկովկասի և Կովկասի միացման նշանակությունը⁷⁹:

Մ. Նեյմանը «Հայերը» հետաքրքիր գրքում, Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին բնութագրելով որպես դրական իրադարձություն հայ ժողովրդի համար, գրում է. «Վերջին հինգ դարերի ընթացքում հայերը... գտնվում էին պարսիկների և թուրքերի ծանր լծի ներքո: Իր մահմեդական հարևանների դեմ 1826—1829 թվականներին Ռուսաստանի ձեռք բերած հաղթանակների շնորհիվ հայերը սկսեցին ազատ շունչ քաշել: Պարսկաստանից և Թուրքիայից Ռուսաստանին անցած հայկական շրջաններում հայերի տնտեսական և մտավոր զարգացումը ընթացավ չափազանց արագ»⁸⁰: Զարգացնելով իր միտքը՝ Նեյմանը մեկ այլ տեղ ուղղակի ընդգծում էր, որ հայ «գյուղացին հարստացաց հանդեսին... միշտ ակնածանքով սպասում է, մինչև որ ծերունի հայրը բարձրացնի առաջին բաժակը ուսաց ցարի համար հետևյալ բառերով. «Աստված՝ ոռոսի թագավորի թուրք կտրուկ անե»⁸¹:

Ֆրանսիացի հետազոտող Դյուլորին «Այժմյան հայերը» գրքում այն միտքն էր հայտնում, որ Արևելյան Հայաստանի Ռուսաստանին միանալուց հետո հայ ժողովրդի վաղեմի երազանքը հայկական պետականության վերականգնման վերաբերյալ «...որոշ չափով իրականացավ, երբ Ռուսաստանը ազատեց նրանց պարսկական լծից և Երևանի ու Նախիջևանի խանություններին շնորհեց Հայկական մարզ անունը»⁸²: Դյուլորին ելնում էր այն փաստից, որ դեռ հնուց Ռուսաստանում «...հայերը օգտվում էին անդորրից, անվտանգությունից, իսկ ցար Ալեքսեյ Միխայլովիչի ժամանակից սկսած՝ թագավորների բարեհաճությունից: Հայերը այն ժամանակ թուրք կողմերից սկսեցին հավաքվել Ռուսաստանում...»⁸³:

Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին դրականորեն է գնահատել Շոպենը: «...Այս գիրքը,— իր աշխատության մասին գրում է հեղինակը,— ունի ես մեկ բավա-

կանին կարևոր արժանիք, պատկերելով Հայկական մարզի գրավյունը, նրա Ռուսական կայսրությանը միանալու ժամանակաշրջանում... հնարավոր կլինի ապագայում միշտ համեմատել և ասել. անա քե ինչ է եղել և անա քե ինչ է: Թող մարզի բնակիչները իրենք, երբ լիովին կգնահատեն նոր կացության առավելությունները, այս գիրքը ձեռքներին բաղդատեն իրենց անցյալը ներկայի հետ և, հասկանալով լուսավորության ու օրենքի առավելությունները կամայա-կանության և անկրթության նկատմամբ, օրհնեն նախախնամությունը»⁸⁴:

Թեև Ավգուստ Ֆոն Հաքստհաուզենի աշխատության մեջ նույնպես ակնհայտ է ցարիզմը շատագուցելու միտումը, այնուհանդերձ մեզ հետաքրքրող հարցի վերաբերյալ գրքում առկա են հիմնականում ճիշտ և ընդունելի տեսակետներ: Այդ դիրքորոշմանը մեծապես նպաստել են Ներսես Աշտարակեցին և խաչատուր Աբովյանը, որոնց հանդիպել և երկարատև զրույցներ է ունեցել հեղինակը: Հաքստհաուզենը բարձր է գնահատել նրանց, առանձին զրվատանքով խոսել նրանց իմացության մասին, ընդգծել անկեղծ սերը դեպի հայրենիքը և հայ ժողովուրդը, նրանց ուսական կողմնորոշումը:

Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին Հաքստհաուզենը համարում էր կարևոր նշանակություն ունեցող քաղաքական իրադարձություն, որի նշանակությունը հեղինակի կարծիքով, լիովին ըմբռնել էր հայ ժողովուրդը: «Հայերը,— գրել էր նա,— ուսական գերիշխանությանը նայում էին ոչ որպես նվաճում, այլ որպես ցանկալի ազատագրություն: Դա Ռուսաստանին, իսկապես, հավատարմորեն նվիրված ժողովուրդ է»⁸⁵:

Հետագոտողի համոզմամբ ստեղծվել էին պայմաններ բարձր մշակույթ ունեցող հայ ժողովրդի հետագա զարգացման համար. «Հայ ժողովրդի ներկա դրավյունը նայելով, մեզ մոտ, կարծես, խոհ առաջացավ նրա ապագա բարգավաճման մասին: Այդ ժողովրդի հայրենիքը այժմ միացած է հվրոպական զարգացած պետության, ժողովրդի բոլոր հոգևոր ուժերը կարող են ազատորեն զարգանալ, նվրոպան՝ նրա համար բաց է, և այդ պատճառով նա կարող է մասնակցել ընդհանուր լուսավորությանը»⁸⁶:

«Ռուսաստանի պատմական առաքելությունը այն է, որ հայերին հնարավորություն տրվի հոգևոր զարգացման համար, որին նրանք արդեն վաղուց են ձգտում»⁸⁷: Իր միտքը հիմնավորելու համար նա հիշատակում է կաղարջան ձեմարանի՝ մշակույթի խոշորագույն այդ հայկական կենտրոնի հիմնադրումը, որն, ի դեպ, այցելել է ինքը: «Հայերը,— ավարտում է իր միտքը Հաքստհաուզենը,— իսկովյամբ և արդարև շնորհապարտ են Ռուսաստանին իրենց անտանելի, նվաստացուցիչ ստրկությունից ազատագրելու համար...»⁸⁸:

Այս առթիվ գրեթե նույն միտքն է զարգացրել Ստեփանոս Նազարյանցը. «...հայերը,— գրել է նա,— ճշմարտապես և իրավացի շնորհակալ են Ռուսաստանին, որ ազատել է նորանց մի անտանելի, անարգական ստրկությունից և բացել է նոցա առջև մի նոր քաղաքական կյանքի ասպարեզ»⁸⁹:

Հայ ժողովրդի պատմությանը քաջատեղյակ Գլինկան հավատում էր, որ հայաբնակ երկրում կստեղծվեն ծաղկուն գյուղեր, հնարավոր է նաև՝ նոր քաղաքներ, որոնք կվերականգնեն հին Հայաստանի փառքը: «Հայերի սկզբնական գոյության սույն մշտական բնօրրանում,— ընդգծում է Գլինկան,— կհավաքվի աշխարհի երեսին սփռված հայոց ազգությունը և... իր փառքով կվերականգնվի հայոց թագավորությունը...»⁹⁰:

Էդովը զուգահեռ էր անցկացնում արևելահայության և արևմտահայության քաղաքական կացության միջև: «Ծանր փորձություններից հետո... Հայաստանը օգտվում է խաղաղության բարիքներից: Այդպիսին չէ հայերի վիճակը Թուրքիայում: 1853—1856 թթ. և հատկապես 1876—1878 թթ. պատերազմները ծանր անդրադարձան թուրքահայերի դրության վրա»⁹¹: Էդովը միանգամայն օրինաչափ էր համարում այն, որ այդ պատերազմների ընթացքում էլ հայերը անվերապահորեն ուսական բանակի կողմն էին: Նախորդ պատերազմների փորձը հուշում էր, որ Ռուսաստանի ռազմական և դիվանագիտական նոր հաջողությունները անխուսափելիորեն կհանգեցնեն թուրքական լծից հայ ժողովրդի ազատագրմանը: Ուստի հայերը ոչինչ չէին խնայում ուսական զորքերին աջակցելու համար, դրանով իսկ սաստկացնելով տեղական իշխանությունների հալածանքները⁹²:

Էդովը համառոտակի քննում է ուս-թուրքական պա-

տերազմից հետո ծավալված դիվանագիտական պայքարը ցույց տալիս մեծ տերութիւնների թշնամական դիրքորոշումը Ռուսաստանի նկատմամբ, որը ծանր անդրադարձով թուրքական լծի տակ տառապող քրիստոնյա ժողովուրդների, այդ թվում՝ հայերի, հետագա ճակատագրում:

Էդուլը բացահայտում է խիստ քննադատում է եվրոպական մեծ տերութիւնների քաղաքականութիւնը հայկական հարցում, որը նշանակում էր արձակել Ռուրքիայի ձեռքերը, որովհետև վերջինս, օգտվելով այդ պետութիւնների միջև եղած հակասութիւններից, արեց ամեն ինչ հայկական հարցը դիվանագիտական ասպարեզից վերացնելու համար: «Մենք,— գրում է Էդուլը,— կանգ չենք առնի այն վշտալի իրադարձութիւնների վրա, որոնք տեղի ունեցան Հայաստանում 1894—1896 թթ.: Դրանք ծանր տպավորութիւն թողեցին ամբողջ քաղաքակիրթ աշխարհի վրա. ...Այս դեպքերը դարձան դիվանագիտական լայն գրագրութիւն առարկա և այս հարցի վերաբերյալ մանրամասն տեղեկութիւններ կան անգլիական կապույտ գրքում, Ֆրանսիական դեղին և հրապարակված ուրիշ փաստաթղթերում»⁹⁵:

Բայց այդ ձևական գրագրութիւններից արեւմտահայութիւնի գրութիւնը, բնականաբար, չբարելավվեց, քանի որ մեծ տերութիւններից ոչ մեկը չդիմեց որեւէ ռեալ քայլի շարաննգ բարձրորոշութիւնը կանխելու համար: Ավելին, դոստակ նախերգանք էր, որովհետև արեւմտահայերին ի սպառ բնաջնջելու նպատակով սուլթանի պալատում արդեն մշակվող պլանները հետագայում ժառանգվեցին նրա բարձրագույն հետեորդների կողմից:

Անընդմեջ սպառնալիքները արեւմտահայութիւնը հարկադրում էին բռնել գաղթի ճանապարհը, մփուկել աշխարհի ամենատարբեր անկյունները: «...Ռուսաստանին սահմանակից շրջանների տասնյակ հազարավոր հայ ընտանիքներ,— գրում էր Էդուլը,— փրկելով իրենց կյանքը, շարժվեցին Ռուսաստան, որպեսզի այնտեղ գտնեն ապաստան և ապրուստ, ցնցոտիների մեջ կրելով սառնամանիքը և սովը՝ նրանք թափառում են ոչ միայն Անդրկովկասի երկրամասում, այլ նաև հարավային Ռուսաստանում և հասնում նույնիսկ մինչև Մոսկվա և Պետերբուրգ... Կայսրը բարձրագույն բարեհաճ թույլտվութեամբ իրավունք տվեց ամենուրեք այդ դժբախտ-

ների օգտին կատարել կամավոր հանգանակութիւն»⁹⁴:

Արեւելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին, նկատում էր Էդուլը, գիտական աշխարհին հնազույն այդ երկրի պատմութիւնն ու մշակույթը ուսումնասիրելու հնարավորութիւններ էր նախանշում: Պատմաբանը հենվում է նշանավոր արեւելագետ Սեն-Մարտենի գրութիւն վրա, որը Ռուսաստանի արտաքին գործերի մինիստրին՝ Նեսելրոդին այցելելու ժամանակ հանձնեց գերմանական ակադեմիայի գիտնական Ռիդերիսի Հովաթուղտի կրտսեր եղբայր Ալեքսանդր Հովաթուղտը: Այդ գրութեամբ Սեն-Մարտենը առաջարկում էր հին Հայաստանի հնագիտութեան պատմութեան և գրականութեան ուսումնասիրութեան ընդարձակ պլան՝ հետագայում այդ հարցերի վերաբերյալ սովորածովալ աշխատութիւն հրատարակելու նպատակով: Կոմս Նեսելրոդին պատասխանեց, որ ինքը մեծ հետաքրքրութեամբ կարդացել է Սեն-Մարտենի գրութիւնը, բայց դժբախտաբար, նոր միացած շրջանները պատերազմից հետո գտնվում են այնքան անբարեկարգ վիճակում, որ գիտական նպատակով ճանապարհորդութիւնը ստացված անհնարին է⁹⁶:

Ալեքսանդր Հովաթուղտը Ռուսաստան այցելեց այն ժամանակ, երբ նոր էր ավարտվել ռուս-պարսկական պատերազմը ու դեռևս չէին լուծվել ներգաղթի հետ կապված բազմաթիւ պրոբլեմներ: Բնականաբար պատերազմի ծանր հետևանքները, ներգաղթի հետ առնչվող դժվարութիւնները, իսկապես, բացառում էին գիտական արշավախմբի գործունեութիւնի հնարավորութիւնը:

Չի կարելի մոռանալ նաև հարցի քաղաքական կողմը. ցարական կառավարութիւնը, իր հեղինակութեան նկատմամբ, չէր կարող հայտնի գիտնականին թույլատրել այցելելու Արեւելյան Հայաստան, որը գտնվում էր ծայրաստիճան քայքայված վիճակում: Չնայած դրան, «Այժմ Նվրոպան,— գրում է Ի. Շոպենը,— եռանդով ջանում է հատուցել անցյալի համար, շատ համալսարաններին կից բացվում են հայտնի լեզվի ամբիոններ, հայկական գրքերը արագորեն տարածվում են և պետք է հուսալ, որ մոտ ժամանակում Ռուսաստանի բարերար հովանու ներքո այս դասական լեզուն Արեւելքի այլ լեզուների մեջ կգերակշռի իրեն պատկանող տեղը»⁹⁷:

Արեւելյան Հայաստանի միացման պատմական նշանո-
կութիւնը մեկնաբանելիս՝ ուսական պատմագրութեան ներ-
կայացուցիչները կարողացան, ընդհանուր առմամբ, ճիշտ
կողմնորոշվել և հանգել ուշագրավ եզրակացութիւններին:
Սակայն կանգնած լինելով պահպանողական-միապետական
դիրքերում նրանք փառաբանում էին ցարիզմը, նրա գահա-
կալներին ներկայացնում որպէս հայ ժողովրդի անշահա-
խնդիր բարեկամների, որոնք, իբր, գրեթե ամբողջովին մտա-
հոգւած էին հայ ժողովրդին հուզող հարցերով: Այդ պատ-
ճառով ընդհանրապէս ոչինչ չի ասվում այն մասին, որ
հայ ժողովրդի մի զանգվածը Ռուսաստանի հովանավորու-
թեան տակ անցնելուց հետո էլ բնավ չազատագրվեց սոցիա-
լական և մասամբ ազգային ճնշումից ու մեծապետական քա-
ղաքականութեան բացասական անդրադարձումներից: Բայց
այդ ամենով հանդերձ ուսական պատմագիտութիւնը անու-
րանալի գործ է կատարել հայ-ուսական քաղաքական հա-
րաբերութիւնների պատմութեան, ռազմական իրադարձու-
թիւններին, պատերազմներին վերաբերող հարցերի ուսում-
նասիրութեան, Արեւելյան Հայաստանի Ռուսաստանին միա-
նալու գնահատման ասպարեզում, համաքել, ի մի է բերել
փաստական հարուստ ու արժեքավոր շատ նյութեր, որոնք
լույս են սփռում շատ հարցերի վրա:

ԳՆՈՒՆ ԵՐՐՈՐԴ

ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԳԵՄՈԿՐԱՏԱԿԱՆ ԵՎ ՀԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ՄԻՏՔԸ
ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻՆ ՄԻԱՆԱԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

1. Արեւելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին և Ա. Ս. Գրիբոյեդովը

Հայ ժողովրդի հավատարիմ բարեկամ Ա. Ս. Գրիբոյեդովը, որ ծանոթ էր Անդրկովկասի, հատկապէս բախտակից
հայ և վրաց ժողովուրդների պատմութեանը, մեծ գործ կա-
տարեց Արեւելյան Հայաստանը Ռուսաստանին միանալու
համար:

Իր տպավորութիւնները հայկական գեղատեսիլ բնութեան,
պարսկական կառավարող շրջանների կամայականութիւննե-
րի մասին պատկերավոր կերպով նկարագրել է «Ճանապար-
հորդական նոթերում»: «Ահա երկրորդ օրն է, — գրում էր
Գրիբոյեդովը, — հայկական մայրաքաղաքումն ենք»¹: «Ոչ
Ստեփան-Սմիւղան, ոչ էլ կովկասյան մյուս հսկաները չէին
ապշեցրել ինձ այդպիսի վիթխարիութեամբ. երկուսը միասին
գրավեցին հորիզոնի մեծ մասը, երկգագաթ Արարատն էր դա՝
յոթնասանուն վերստ այնտեղից հեռու, ուր առաջին անգամ
երևում է այդպիսի փառահեղութեամբ: Դեռ երեկ կապտին
էին տալիս նրա կատարները: Բացի այն վերհուշներից, ո-
րոնք տրոփւում էին լցնում են յուրաքանչյուրի հոգին, ով
երկյուղածութիւն է զգում սրբազան ավանդույթների նկատ-
մամբ, այդ վաղնջական լեռան լոկ տեսքը շշմեցնում
է անպատմելի զարմանքով: Ես երկար կանգնել էի անշարժ:
Արարատի հիմքը անհետացավ, միջին մասը նմանապէս,

սակայն ամենավերին մասը ամպի պես կախված մնաց մեր գլխին մինչև Երևան»²։

Թեև Ա. Ս. Գրիբոյեդովը հատուկ ուսումնասիրության առարկա չի դարձրել ռուս-պարսկական պատերազմը, բայց առանձին մտքերից և դատողություններից պարզվում է, թե որքան ճիշտ է նա հասկացել հայերի դիրքորոշումն ու այդ պատերազմի նշանակությունը հայ ժողովրդի համար³։ Ռուս-պարսկական պատերազմը նա բնորոշում էր որպես «ամենամարդասիրականը»⁴։ Երևանի բերդի գրավումից երկու օր հետո նա Հախվերդյանին գրում էր. «Այստեղ, մեծաքանակ ու աղմկալից բազմություն մեջ, մենք բոլորս արբեցած ենք հաղթանակով։ Սարգարապատի գրավումը չորս օրում և երկվանը՝ վեց օրում, այ թե ինչքան կշարմացնի ձեզ... Երեկ մեզ մոտ տեղի ունեցավ մեծ գորահանդես՝ բերդի պատերի ետեվում և գոհունական մաղթանք փլվածքների առջև... երբ երգեցին «Տեր ողբեմյան», հենակների վրա հենված երևաց Սիմոնիչը, շրջապատված իր բոլոր սպաներով։ Չգիտեմ ինչու աչքերիցս արցունքներ թափվեցին»⁵։

Գրիբոյեդովը ուրախանում էր ռուսական զենքի հաջողություններով և խանդավառությամբ դրանց մասին հայտնում Մոսկվայի և Պետերբուրգի իր բարեկամներին։ Անցողակի հիշատակելով իր անձնական ծառայությունների մասին՝ նա գրավչորեն նկարագրում էր մարտական այն փորձանքները, որոնց վկան էր եղել⁶։ Գրիբոյեդովին 1827 թ. դեկտեմբերին կոմս Պասկևիչի միջնորդությամբ տրվեց կոլեգիական խորհրդականի աստիճան։

Հատկապես մեծ էր Գրիբոյեդովի դերը Թուրքմենչայի պայմանագրի կնքման գործում, որի ընթացքում վերստին երևաց հայերի հանդեպ ունեցած նրա ուշադրությունը, համակրանքը, հարգանքը և մեծ սերը։ Ընդհանրապես դիվանագիտական բոլոր բանակցությունները, որոնք տեղի ունեցան 1826—1828 թթ. պատերազմի ժամանակ, ընթանում էին նրա անմիջական մասնակցությամբ։ Այս հարցում Գրիբոյեդովին մեծ օգնություն էին ցույց տալիս հայ հասարակական աշխի ընկնող գործիչներ Ներսես Աշտարակեցին, Բարսեղ արքեպիսկոպոսը, Նդիազար Լազարյանը, Մովսես Արղությանը, ովքեր պարսիկների հետ բանակցությունների նախօրեին և ընթացքում հանդիպում էին Գրիբոյեդովի և

Պասկևիչի հետ, տեղեկացնում իրենց պահանջների և ցանկությունների մասին։

Բանակցությունները ցույց տվեցին, որ Գրիբոյեդովը, Պուշկինի և Բելինսկու արտահայտությամբ, ոչ միայն «Ռուսաստանի ամենախելոք մարդկանցից մեկն է»⁷, «Ռուսական հանձարի ամենախոշոր արտահայտիչներից մեկը»⁸, այլև մեծ դիվանագետ և քաղաքական գործիչ։ Գրիբոյեդով—դիվանագետի հմտությունը, ձևոնությունը և ողջ տաղանդը հատկապես երևաց Կարադիադինում, Գեհլարհանում և Թուրքմենչայում Աբաս Միրզայի հետ տեղի ունեցած բանակցությունների ժամանակ։ «Ես,— գրում է Գրիբոյեդովը Կարադիադինի բանակցությունների ժամանակ Պասկևիչին հղած գեկուցագրում,— պատասխանեցի, որ սահմանների վերաբերյալ վեճի առթիվ դժգոհություններ երկկողմանի էին, բայց մեր կողմից ելքեր չէին մղվի ռազմական գործողություններ, եթե ինքը Շահադեն չներխուժեր մեր մարզերը»⁹։ Դա հիմնավորելու համար Գրիբոյեդովը հարկ համարեց թագածառանգին հիշեցնել իշխան Մենշիկովի դեսպանության մասին, որին ծագած տարաձայնությունները վերացնելու նպատակով կայսրն անձամբ ուղարկել էր Պարսկաստան։ Գրիբոյեդովը Աբաս Միրզային առաջարկում էր խոհեմ լինել և ընդունել ռուսական պատվիրակության ներկայացրած պահանջները, որովհետև փոխել ռազմաքաղաքական իրադրությունը, առավել ևս շահել պատերազմը, անհնարին էր, իսկ հետագա ռազմական գործողությունները կարող էին ավելի վատացնել նրա դրությունը։ Ընդ որում Գրիբոյեդովը զգուշացնում էր, որ եթե Աբաս Միրզան ներկայացնի այլ առաջարկներ, կամ շարունակի մտքերի փոխանակությունը այն հարցի շուրջը, թե ով է պատերազմի պատճառ դարձել, նա ոչ միայն չի ստանա բավարարող պատասխան, այլև գերադույն հրամանատար Պասկևիչը իրեն իրավունք չի վերապահի անգամ լսել նրա ներկայացուցիչներին։ Մերժելով Գրիբոյեդովի առաջարկները՝ Աբաս Միրզան մասնավորապես նկատում էր. «Ուրեմն դրանք են ձեր պայմանները։ Դուք դրանք կարգադրում եք Իրանի շահին, ինչպես ձեր հլու ծառային։ Երկու մարդերի դիջում, դիմամհարկ։ Բայց դուք ե՞րբ եք լսել, որ պարսից շահը դառնա ուրիշ կայսեր հպատակը։ Նա ինքն է թագեր բաժանել։ Պարսկաստանը

գեոսես չի կործանվել: Պարսկաստանը ևս ունեցել է երջան-
կության և փառքի իր օրերը»¹⁰:

Պատերազմի ելքը համարելով վաղուց արդեն կանխորոշ-
ված՝ Գրիբոյեզովը Աբաս Միրզային հիշեցնում էր Հուսեյն
շահի ճակատագիրը¹¹, անհրաժեշտ համարելով բերել մեկ
այլ ամելի պերճախոս և ազդեցիկ օրինակ, արդեն 1812 թ.
հայրենական պատերազմից. «Ես ձեզ կտամ մեծ մարդու և
կայսեր՝ Նապոլեոնի անունը, որը պատերազմ սկսեց... և վար-
ձահատույց եղավ՝ կորցնելով իր զահը»¹²: «Եվ իսկական հե-
րոս էր, — պատասխանեց թագաժառանգը, — նա պաշտպան-
վում էր մինչև վերջ: Բայց դուք..., ցանկանում եք նվաճել
ամեն ինչ, պահանջում եք մարդեր, դրամ և չեք ընդունում
ոչ մի վերապահություն»¹³: Սա մի կատարյալ անհիմն մե-
ղադրանք էր Ռուսաստանի և նրա կենսագործած քաղաքա-
կան կուրսի նկատմամբ:

Գրիբոյեզովը սառնասրտորեն մերկացնում էր զրպար-
տանքները. «Մեր դեմ անարդարացիորեն սկսած յուրա-
քանչյուր պատերազմի ավարտից հետո մենք հեռացնում ենք
մեր սահմանները, ինչպես նաև հակառակորդին, որը կհան-
դրվեն խախտել դրանք: Ահա թե ինչու ներկայումս պա-
հանջվում է Նրևանի և Նախիջևանի մարզերի զիջումը: Դրա-
մը նույնպես զենքի տեսակ է, առանց որի հնարավոր չէ
պատերազմ մղել: Դա առևտուր չէ, Ձերդ գերազանցություն,
և ոչ էլ պարզևատրություն կրած վնասների համար. դրամ
պահանջելով՝ մենք երկար ժամանակ հակառակորդին զըր-
կում ենք մեզ վնասելու միջոցներից»¹⁴:

Կարազիադինի բանակցությունները ցույց տվեցին, որ
Աբաս Միրզան պարզապես ցանկանում էր զինադադար կրն-
քել 10 ամսով, ապա մեկնել Պետերբուրգ կամ իր որդինե-
րից մեկին ուղարկել այնտեղ՝ թագավորից զիջումներ ստա-
նալու համար: Աբաս Միրզայի այս մտադրությունը Պաս-
կելիչը համարում էր անընդունելի և անիմաստ, թերևս այն
պատճառով, որ թե ինքը և թե Գրիբոյեզովը գործում էին
կայսեր անունից, նրա հրահանգներով և հրամաններով: Բա-
ցի այդ, Պասկելիչը, որպես գլխավոր հրամանատար և Կով-
կասի կառավարիչ, անձամբ լիազորված էր հաշտություն
կնքել:

Սակայն թագաժառանգը չէր ցանկանում ընդունել Ռու-

սաստանի առաջարկը և անգամ պահանջում էր, որպեսզի
ոռաները, բացի Աբաս Աբադից, թողնեն Նախիջևանի մարզը,
նաև էջմիածինը¹⁵:

Կարազիադինի բանակցություններից Գրիբոյեզովը կարե-
վոր և ճիշտ եզրահանգումներ կատարեց, որոնք լիովին ա-
պացուցվեցին հետագա իրադարձություններով: «Շահի խոր-
հրդում այժմ հաղթել են Ալայար խանի և Սարդարի, նրա
կորոր ձայները, նրանք դեռևս ամուր կանգնած են հաշ-
տության դեմ և դրա համար ունեն իրենց անձնական զորա-
պատճառները. առաջինը պաշտպանում է իր նախնիին տեսա-
կետը և վախենում է, որ գործը հատուցման կհասնի այն
պատերազմի համար, որի գլխավոր հարուցիչը ինքն էր.
Սարդարը և նրա եղբայրը, Նրևանի մարզը մեզ զիջելով,
զրկում են իրենց հարստության աղբյուրից: Միայն այն ժա-
մանակ, երբ կընկնի Նրևանը..., — եզրակացնում էր Գրիբո-
յեզովը, — կարելի է սպասել հաշտության կնքմանը այն
պայմաններով, որոնք մենք այժմ նրանց առաջարկում ենք»¹⁶:
Կարա Բաբա գյուղից Միրզա Սալին գրած նամակում նա
հիշեցնում էր, որ Պասկելիչը անընդունելի է համարում տասը
ամսով զինադադարի կնքումը և իր հերթին խորհուրդ է
տալիս համաձայնելու Կարազիադինում ներկայացված պայ-
մաններին:

Թուրքմենչայում վերսկսված բանակցություններն իրենց
ընթացքով բնավ նման չէին ոչ Կարազիադինում և ոչ էլ
Դեհկարհանում տեղի ունեցած բանակցություններին: Այս-
տեղ Գրիբոյեզովը զիմանազետի տաղանդ փայլեց իր ամբողջ
ուժով: «Հաշտության բանակցություններին Գրիբոյեզովը ա-
մենագործուն մասնակցությունն ունեցավ: Նա այցելեց Աբաս
Միրզային իր ճամբարում և չնայած պարսկական բարձր ա-
տիճանավորների խորամանկություններին ու խուսափանք-
ներին, արհամարհելով Պարսկաստանի համար աղետալի պա-
տերազմի գլխավոր մեղսակից, Ֆաթհ Ալի շահի փեսա Ալա-
յար խանի բանասարկությունները, Գրիբոյեզովը բանակցու-
թյունները հանգեցրեց ցանկալի, հաջող ավարտի»¹⁷:

Հաշվի առնելով Գրիբոյեզովի ծառայությունները՝ զենե-
րալ Պասկելիչը հենց նրան ուղարկեց մայրաքաղաք՝ կայսրին
հանձնելու Թուրքմենչայի պայմանագիրը: «Ես համարձակ-
վում եմ Գրիբոյեզովին ներկայացնել որպես մի մարդու, որն

ինձ մոտ քաղաքացիական գործերում չափազանց օգտակար է եղել»¹⁸, — ցարին գրում էր Պասկևիչը:

1828 թ. փետրվարի 12-ին արտաքին գործերի մինիստր Նեսեյրովին Պասկևիչը գրում էր. «Հաշտության պայմանագիրը թագավորին ուղարկում եմ Գրիբոյեդովի միջոցով, որը գործուն մասնակցություն է ունեցել բանակցություններին: Թույլ տվեք Ձերդ գերազանցությանը ներկայացնել Գրիբոյեդովին որպես այստեղի գործերի հիանալի, ժրջան ու փորձված պաշտոնյայի: Նա լիովին արժանի է պարգևի իր գերազանց ծառայությունների համար»¹⁹:

Գրիբոյեդովը Պետերբուրգ ժամանեց 1828 թ. մարտի 14-ին: Կայսրը նրան շնորհեց ստատս քարտուղարի աստիճան ադամանդով զարդարված սուրբ Աննայի շքանշան և չորս հազար չերվոնեց²⁰:

1828 թ. ապրիլի 12-ին Նիկոլայ I-ը Գրիբոյեդովին նշանակեց լիազոր մինիստր Պարսկաստանում, որը նրան ավելի շատ տխրեցրեց, քան ուրախացրեց: «Ինչ որ մոռյլ նախագագցում, — գրում է «Ռուսկայա ստարինա» ամսագիրը, — ծանրացրեց նրա հոգին: Տասը տարվա ընթացքում գրեթե անընդհատ շփվելով պարսիկ շրջանների հետ, նա ուսումնասիրեց այդ ժողովրդի բնավորությունը բռնակալից մինչև վերջին ստրուկը, և այս բնավորությունը անհուսալի երաշխիք էր դեպանորդի անձնական անվտանգության համար՝ արյունոտության և երգմնադանցության այդ երկրում»²¹:

Արդարև, ռուսական կառավարությունը, Գրիբոյեդովին ուղարկելով Պարսկաստան, ելնում էր ոչ միայն Արևելքի նրա փայլուն իմացությունից, այլև դիվանագիտական մեծ ունակություններից: Թուրքմենշայի պայմանագրի կնքումից հետո անհրաժեշտ էր Պարսկաստան ուղարկել այնպիսի մի դիվանագետի, որը մի կողմից քաջատեղյակ լիներ ստեղծված դրությունը, իսկ մյուս կողմից՝ ունենար վճռականություն և համարձակություն, որպեսզի պարսկական կառավարող շրջանները լիովին կատարեին Թուրքմենշայի պայմանագրի բոլոր կետերը, մասնավորապես չարգելեին ներգաղթը և վճարեին սահմանված ռազմատուգանքը:

Պարսկաստանում Գրիբոյեդովի դիվանագիտական առաքելության սկիզբը համընկնում էր բավականին բարդ քաղաքական իրադրության: Անգլիային և Ֆրանսիային շարուն-

ակում էր խստորեն անհանգստացնել Ռուսաստանի ազդեցության ուժեղացումը Արևելքում, և նրանք բնավ չէին երկմրտում պարսկական արքունիքի հակառուսական տարրերին Ռուսաստանի դեմ հրահրել, իրողություն, որն, ի վերջո, նրապատեց Գրիբոյեդովի ողբերգական մահվանը:

Ընթանում էր ռուս-թուրքական պատերազմը (1828—1829), քաղաքական այդ հանգամանքը Ֆաթհ Ալի շահին ու նրա արքունիքին, կարծես, հնարավորություն էր ընձեռում փորձեր կատարել խուսափելու ռազմատուգանքի վճարումից:

Գրիբոյեդովի դեսպանական առաքելության հետ մեծ հույսեր էին կապում հայերը՝ ի դեմս նրա տեսնելով իրենց մեծ քարեկամին ու պաշտպանին: Իսկ Գրիբոյեդովին անհրաժեշտ էր մի կողմից պաշտպանել ռուսական պետության շահերը, իսկ մյուս կողմից՝ աջակցել այդ պատերազմում բոլորից շատ տուժած հայերին, բարենպաստ պայմաններ ստեղծել նրանց ներգաղթի համար, որը ոչ միայն չէր հակասում, այլև լիովին համընկնում էր ռուսական պետության հետապնդած քաղաքականությանը: Պարսկաստանից նորաստեղծ Հայկական մարզ հայերի ներգաղթելու մասին Գրիբոյեդովը գրում էր. «...Մեր կողմն անցան մինչև 8000 հայկական ընտանիքներ: Եվ ես հիմա նրանց մնացած գույքն անմիջապես պահպանելու համար գիշեր-ցերեկ քուն չունեմ, պահպանում եմ նրանց ունեցվածքը և նույնիսկ եկամուտները: Այս բոլորը ինչ-որ կերպ արվում է իմ ցուցումներով»²²:

Պասկևիչին ուղղված զեկուցագրերում, ինչպես Լազարյանը, Գրիբոյեդովը ևս, գլխավոր հրամանատարի ուղարկությունը հրավիրում էր այն դժվարությունների վրա, որոնք առկա էին ներգաղթի ընթացքում: Ի դեպ, դրանք բացահայտում էին թե գաղթականների ծանր վիճակը, և թե տեղավորման հարցերով զբաղվող համապատասխան մարմինների կամայականությունները և խարդախությունները: Նկատի ունենալով Նախիջևանի և Երևանի մարզերում տիրող անկարգությունները և կամայականությունները՝ Գրիբոյեդովը Պասկևիչին զգուշացնում էր, որ եթե դրանք չվերացվեն, ապա բացառված չէ, որ «այդ ամենը շուտով կերևա արտասահմանյան թերթերում» և ոչ Ռուսաստանի օգտին²³: Գրիբոյեդովը նաև անբավարար էր համարում գանձարանից

հատկացված դրամը և թախանձագին խնդրում ու համոզում Պասկևիչին, ելնելով հայ ներգաղթողների ծանր վիճակից, լրացուցիչ ֆինանսական օգնություն տրամադրել նրանց. «...Ձերդ պայծառափայլության կողմից դրա համար տրված ամբողջ գումարը ոչ միայն կթվա չափավոր, այլ նույնիսկ չնչին այն օգուտների համեմատությամբ, որ նա պետք է բերի»²⁴: Եվ եթե հայ ներգաղթողների դրությունը որևէ չափով բարելավվեց, ապա դրանում մեծ էր Գրիբոյեդովի ներդրումը, որը մինչև իր ողբերգական վախճանը անընդհատ հետաքրքրվում էր հայերի ճակատագրով:

Նրա հետևողական գործունեությունը ուժեղացնում էր մոլեռանդ ուժերի և հետադիմական հոգևորականության ատելությունը դեպի ռուսական ղեսպանը: Մոլթ ամպերը կուտակվում էին Թեհրանի ռուսական ղեսպանատան վրա:

Թեհրանի ֆանատիզմով լի ամբոխը, օգտագործելով Միրզա Յաղուբին, հայ և վրացի գերիներին ղեսպանատանը պատսպարելու առիթը և հատկապես նրանց հայրենիք ուղարկելու Գրիբոյեդովի մտադրությունը, ներխուժեց ռուսական ղեսպանատուն: Պարսկական խաժամոժի դիվալին ոճրագործությունը կատարվեց 1829 թ. հունվարի 30-ին առավոտյան: Զոհվեցին Գրիբոյեդովը, ղեսպանատան աշխատակիցները, պարսկական հարեմներից ու գերությունից ազատված հայեր և վրացիներ:

Գրիբոյեդովի ողբերգական մահը լայն արձագանք գտավ ռուսական հասարակայնության շրջանում՝ խոր վիշտ պատճառելով նաև հայ ժողովրդին: Թեհրանում ապրող հայերը տեղի հայկական եկեղեցում հոգեհանգիստ կազմակերպեցին՝ հարգանքի վերջին տուրքը մատուցելով այն գործչին, որի դիվանագիտական գործունեությունը Պարսկաստանում սերտորեն կապված էր նաև հայ ժողովրդի ճակատագրի հետ:

Եղբրական իրադարձությունը ռուսական և պարսկական պետական-քաղաքական գործիչների միջև պաշտոնական գրագրության առարկա դարձավ: Ընդ որում, կատարված ոճրագործությունը տարբեր կերպ մեկնաբանեցին պարսկական բարձրաստիճան ներկայացուցիչները:

Պարսից շահը, թագաժառանգ Աբաս Միրզան, Միրզա Սալեհը փարիսեցիաբար ցավակցություն էին հայտնում ռուսական ղեսպանի ողբերգական մահվան առթիվ: Այսպես,

Աբաս Միրզան կայսրին, Ռուսաստանի արտաքին գործերի մինիստր Նեսելրոդին, Պասկևիչին հասցեագրված նամակներում նողկալի և ամոթալի էր համարում Թեհրանում կատարված դեպքերը: «Բայց պարսկական կառավարությունը,— գրում էր թագաժառանգը կայսրին,— այժմ ջանում է պատժել այս դեպքի խոտվարաններին ու մեղավորներին»²⁵: Իսկ Պասկևիչին հղած նամակում Աբաս Միրզան անհրաժեշտ էր համարում նշել. «Մեր վիճակը անձամբ տեսած պ. Ամբուրգերը, իհարկե, Ձերդ պայծառափայլությանը կզեկուցի, թե որքան մեծ է մեր վիշտը, մենք ավելի լավ է համաձայնեինք բոլոր եղբայրներով ու մեր որդիներով մեռնել, միայն թե այս հավերժական խայտառակությունը ընկած չլիներ Պարսկաստանի վրա»²⁶:

Միրզա Սալեհը ավելացնում էր, որ «նորին գերագնացության թագաժառանգը, երբ տեղեկացավ այդ մասին... սուղ սահմանեց արքունիքում, կարգադրեց պալատական բոլոր աստիճանավորներին սգազգեստ կրել, այգանվազ շնեփորել, թմբուկները վրա հագցնել սգաժապավեն և եկեղեցիներին կից աղքատներին բաժանել... սղորմություն»²⁷: Դրան հակառակ պարսկական արքունիքի հակառուսական թևը ամեն կերպ փորձում էր եթե ոչ արդարացնել այդ ոճրագործությունը, ապա գոնե մեղքը թարգել հենց ողբերգական դեպքերի զոհի՝ Գրիբոյեդովի վրա, որն իբր չարաշահում էր իր իրավունքները՝ ռուսահարկով պարսկական սովորությունները և ավանդույթները:

Գններալ Պասկևիչը, Ամբուրգերի զեկուցագրից տեղեկանալով դեպքերի մասին, Նեսելրոդին գրած նամակում կասկածի տակ էր առնում Գրիբոյեդովի սպանության վերաբերյալ ռուսական հյուպատոսի տեղեկությունները, թերևս, այն պարզ պատճառով, որ դրանց հիմքում պարսկական՝ իրենց բնությունով սուբյեկտիվ տվյալներն էին: «Կասկածել կարելի է,— գրում էր Պասկևիչը,— որ այդ պատճառները լինեն ճիշտ այնպիսին, ինչպես դրանք շարադրված են պ. Ամբուրգերի հեռագրում և Զիլի Սուլթանի նամակում»²⁸: Ավելին, Պասկևիչը Գրիբոյեդովի ողբերգական մահվան մեջ մեղադրում էր պարսկական արքունիքի հակառուսական խմբավորման պարագլուխ Ալայար խանին, «...որը նախորդած պատերազմի զխափոր ղսպանակն էր... այս դառնադեմ դեպքը ամե-

նաուխտադրուծ խարդավանքի հետեանք էր, և դրա նպատակը շահին ու Աբաս Միրզային վերստին մեր դեմ պատերազմի մեջ ներգրավելու մտադրությունն էր»²⁹։ Այլ խոսքով, Պասկևիչը հիմնականում ճիշտ էր մեկնաբանում Գրիբոյեզովի ողբերգական մահվան գլխավոր պատճառները։

Աբաս Միրզային հղած զեկուցագրում 1829 թ. հունվարի 30-ին տեղի ունեցած ռճրագործության մեջ հայերին մեղադրելու փորձեր էր անում Զիլի Սուլթանը։ Ներգաղթի հետ կապված հարցերով հայերը հաճախ էին այցելում ռուսական դեսպանատուն, հանդիպում դեսպանին։ Հենց այդ հանգամանքն էլ ի վնաս հայերի ցանկանում էր օգտագործել Զիլի Սուլթանը։ Ակնհայտորեն կեղծելով իրողությունը և խոսք բացելով ռուսական դեսպանի միանգամայն մոտացածին հանդուգն կամայականության մասին՝ նա նշում էր, թե Գրիբոյեզովին իբր ձգտում էր ռուսական հպատակության տակ պահել այն անձանց, ովքեր կամ չէին ուզում անցնել Ռուսաստան, կամ կատարել էին զանազան զանցանքներ, հանցանքներ և հափշտակումներ։

Մեղքը Գրիբոյեզովի և Միրզա Յաղուբի վրա բարդելու անհաջող փորձեր է կատարել պարսիկ պատմաբան Ռիզա Կուլին։ «Ռուսկայա ստարինա» ամսագրում որոշ վերապահումներով հակադրվելով նրան՝ Բերժեն հերքել է նրա հարցադրումները։

Իրականում Ալայար խանի գլխավորած պարսկական արքունիքի հակառուսական խմբավորման բանասերկությունները, որոնք հրահրվում էին Անգլիայի կողմից, Գրիբոյեզովի ողբերգական մահվան պատճառ դարձան։ Ինչ վերաբերում է Միրզա Յաղուբին և երկու հայ կանանց դեսպանատանը «անհիմն» թաքցնելուն, ապա դրանք սոսի առիթ էին դեսպանի հետ հաշվհարդար տեսնելու համար։ Ինչպես վկայում է ռուսական դեսպանության քարտուղար Մալցևը, Գրիբոյեզովը Միրզա Յաղուբին նույնիսկ «համոզում էր... մնալ Թեհրանում... բայց տեսնելով Միրզա Յաղուբի նրան մեկնելու հաստատ մտադրությունը, նա ընդունեց նրան ներկայացուցչության շնքում, որպեսզի իր հետ տանի Թավրիզ, իսկ այնտեղից պայմանագրի հիման վրա ուղարկի Նրևան»³⁰։ Թուրքմենշայի պայմանագրի համաձայն Միրզա Յաղուբը արդեն ռուսական հպատակ էր, և ռուսական դեսպանը այլևս իրա-

վոնք չուներ ոչ հանձնել նրան, ոչ էլ մերժել իր հովանավորությունը³¹։ Եվ միայն այն բանից հետո, երբ պարզ դարձավ, որ Միրզա Յաղուբը անպայման վերադառնալու է նրեվան, Մանուչար խանը առաջ քաշեց զանձարանից դրամ հափշտակելու մասին առաջադեմը։ «Միրզա Յաղուբը շահի զանձապետին պարտք է մի քանի հազար թուման, — ասաց Մալցևին Մանուչար խանը, — մի՞թե այժմ այդ փողերը պետք է կորչեն»։ Մալցևը Մանուչար խանից պահանջեց այդ մեղադրանքները հավաստել փաստաթղթերով։ Խանը ստիպված էր խոստովանել, որ այդպիսի փաստաթղթեր չկան³²։

Մալցևի զեկուցագրից պարզ է դառնում նաև, որ գերված հայ կանանց ռուսական դեսպանատուն բերեցին Ալայար խանի մոտից։ «Պ. Գրիբոյեզովը, — հավաստում էր Մալցևը, — նրանց հարցաքննեց իմ ներկայությամբ և երբ նրանք ցանկություն հայտնեցին մեկնել իրենց հայրենիք, ապա նրանց թողեց ներկայացուցչության շնքում...»³³։ Հետաքրքիրն այն է, որ մինչև Գրիբոյեզովի սպանությունը երկու հայ կանանց դեսպանատանը պահելու մասին պարսկական արտաքին գործերի մինիստրության հետ ոչ մի պաշտոնական զրույց կամ որևէ վեճ չէր եղել և միայն դեսպանի սպանությունից հետո ծայր առան զանազան անհիմն մեկնաբանությունների գերությունից ազատված հայ կանանց մասին։ Նկատի ունենալով հենց այս հանգամանքը՝ Մալցևը անհրաժեշտ էր համարում հիշեցնել Պասկևիչին, որ ինքն այդ մասին տեղեկացրել է Թավրիզի կայսկամին, որովհետև վերջինս պնդում էր, թե, իբր, հենց այդ երկու հայ կանայք դեսպանի սպանության պատճառ դարձան։ Հետևաբար ոչ մի հիմք չկա Գրիբոյեզովին մեղադրելու իրավունքները չարաշահելու, անհիմն կերպով հարեմներից գերիներին ազատելու մեջ։ Ռուսական դեսպանը խստիվ գործում էր թուրքմենշայի պայմանագրի շրջանակներում։ Պարզապես Գրիբոյեզովի եռանդուն և նպատակասլաց դիվանագիտական գործունեությունը թշնամանք էր առաջացնում ոչ միայն պարսկական արքունիքում, այլև անգլիական ներկայացուցչության շրջանում։ Թեհրանում, գրում էր Մալցևը, մեր դեսպանորդը ընդունվեց այնպիսի մեծարանքով, որպիսին երբեք Պարսկաստանում ցույց չի տրվել և ոչ մի եվրոպացու։ «Դես-

պանորմը, — շարունակում է Մալցեր, — մասնավոր ունիլըն-
դրություն ունեցավ նորին մեծություն մոտ, շահը նրա նկատ-
մամբ չափազանց բարեհամբույր էր»³⁴։ Դա էլք կարող չան-
հանգստացնել անգլիացիներին, մասնավանդ որ շահը դեսպա-
նին ուղարկեց հարուստ նվերներ, Առլոսի և Արևի առաջին
աստիճանի շքանշան։ Իսկ Թեհրանում ստեղծված մթնոլոր-
տում անգլիացիների համար դժվար էր ռճրագործություն
հրահել մոթ մամբխին ու նրա թիկունքում կանգնած ար-
քունիքի հակառուսական խմբավորմանը։ Ուստի, ինչպես
գրում է ռուսական դեսպանության առաջին քարտուղար Մալ-
ցեր, միանգամայն հասկանալի էր, թե ինչու «անգլիացիներ-
ից ոչ ոք դուրս չեկավ նրան ընդառաջ»։ Ավելին, հենց
«նրանց համառ պնդմամբ դիակը չմտցրին Թավրիզ քաղաք,
այլ դրեցին հայկական արվարձանային փողոկի եկեղեցում,
որը նույնպես անգլիացիներից ոչ ոք չայցեկեց»³⁵։ Սակայն
ուղղակի փաստերի բացակայությունը մի կողմից, Անգլիայի
հետ բախվելուց խուսափելու միտումը մյուս կողմից Ռու-
սաստանին հարկադրում էին չարել հարաբերությունները,
գործը չհասցնել պատերազմական վիճակի։

Հարձակումը ռուսական դեսպանատան վրա և դեսպանի
ողբերգական մահը, ընդհանրապես Թեհրանում տեղի ունե-
ցած բացահայտ հակառուսական ընդվզումները, անշուշտ,
հարվածում էին Ռուսաստանի հեղինակությունը՝ և ոչ մի-
այն Պարսկաստանում, այլև Եվրոպայում։ Եվ միանգամայն
հասկանալի պատճառներով ռուսական կառավարությունը
պարսկական արքունիքին առաջարկեց տալ իր բացատրու-
թյունն ու մեկնաբանությունը, միաժամանակ պահանջելով
պաշտոնական ցավակցություն հայտնել կատարված դեպե-
րի համար։ «Ռուսական կայսրության արժանապատիվությու-
նը, — գրում էր Պասկևիչը Նեսեիրոզին, — պահանջում է...
բավարարում այդքան գազանային արարմունքի համար...
բայց Թուրքիայի հետ ներկայիս պատերազմում... Անգրկով-
կասում այժմ գտնվող զորքերի թվի պայմաններում, միան-
գամայն անհնարին է նոր պատերազմ սկսել Պարսկաստանի
դեմ»³⁶։ Այդ իսկ պատճառով Պասկևիչը ռուսական հյուպա-
տոս Ամբուրգերին կարգադրեց մնալ Թավրիզում, գործի դնել
բոլոր միջոցները նոր պատերազմից խուսափելու համար։
Միաժամանակ Պասկևիչը խնդրում էր տասը հազարանոց

հետևակային ջոկատ ուղարկել Աստրախանի շրջան, որպես-
զի հնարավոր պատերազմի դեպքում կարելի լիներ անմիջա-
պես հարվածել թշնամուն և ռազմական գործողությունները
փոխադրել Պարսկաստան։

Պարսկական կառավարող շրջանները վախենալով նոր
պատերազմից և սթափ պատկերացնելով դրա հետևանքները,
մի կողմից փորձում էին միջադեպը հարթել դիվանագիտու-
րեն, իսկ մյուս կողմից՝ գաղտնի նախապատրաստվում դա-
շինք կնքել Թուրքիայի հետ։

Դաշինքը Պարսկաստանի և Թուրքիայի միջև կարևոր էր
մի քանի տեսանկյունից։ Այն հավաստում էր Պարսկաստա-
նին վերստին պատերազմի մեջ ներքաշելու թուրքական կա-
ռավարող շրջանների ձգտումները։ «Թուրքական դավերը, —
գրում էր Նեսեիրոզեն, — հնարավոր է, նույնպես խառնված
են այդ գործին»³⁷, այսինքն՝ Գրիբոյեզովի սպանությանը։
Միայն Թուրքիայի դեմ Ռուսաստանի տարած հաղթանակի
շնորհիվ թե պարսկական և թե թուրքական կառավարող շր-
ջանների մտադրությունները ի դերն ելան։ Հենց այդ իրողու-
թյունը Աբաս Միրզային հարկադրեց միջոցներ ձեռնարկել
միջադեպը հարթելու և իր որդուն՝ Խոսրով Միրզային ուղար-
կել Պետերբուրգ պաշտոնապես ցավակցություն հայտնելու
համար։

Աբաս Միրզան էլք կարող անտեսել նաև կովկասյան կոր-
պուսի գլխավոր հրամանատար կոմս Պասկևիչի զորեղ նա-
խադրուշացումը։ «Ի չարը մի գործադրեք ռուսական կայսրի
համբերությունը, — գրում էր կոմս Պասկևիչը թագաժառան-
գին, — իմ կայսրի մի խոսքը՝ և ես Ադրբեջանում կլինեմ...
և կաշարների դինաստիան կոշնչանա, մի ապավինեք ան-
գլիացիների խոստումներին և թուրքերի հավաստիացումնե-
րին»³⁸։ Միայն Խոսրով Միրզայի ժամանումը Թիֆլիս փոխեց
իրադրությունը։ Ռուսաստանը և Պարսկաստանը խուսափե-
ցին նոր պատերազմից, հիմնականում նորմալ մնացին
Ռուսաստանի և Անգլիայի հարաբերությունները։

Մինչ պարսկական կառավարող շրջանները Ռուսաստանի
հետ նոր պատերազմից սարսափած իրենց թագաժառանգի
միջոցով հարթում էին միջպետական հարաբերությունները,
այդ նույն ժամանակ հայերը սրտի կսկիծով հրաժեշտ էին
տալիս Գրիբոյեզովին, որի դագաղը Պարսկաստանի մայրա-

քաղաք Թեհրանի հայկական եկեղեցու գավթի եղբայրական գերեզմանից նրա կնոջ Նինա Ճավճավաձեի պահանջով Հայաստանի վրայով տեղափոխվում է Թիֆլիս՝ Ս. Դավթի վանքում մեկընդմիջում հանգրվանելու համար: «Մայիսի 1-ը, որը միշտ ուրախությամբ և խնդությամբ էր բերում, մեզ համար վշտի ու տրամոսթյան օր եղավ»³⁹, — գրում էր Թավրիզի գլխավոր հյուպատոս Ամբուրգերը 1829 թ. մայիսի 4-ին Նախիջևանից Պասկելիին ուղարկած ղեկուցագրում: «Բացի ուս հոգևորականից, հանգուցյալին ընդառաջ դուրս եկավ ամբողջ հայ հոգևորականությունը՝ Բարսեղ արքեպիսկոպոսի գլխավորությամբ, — շարունակում էր Ամբուրգերը, — որն էլ ավելի վեհությամբ էր տալիս սգո թափոթին»⁴⁰:

Նախիջևանում Գրիբոյեդովի դազազը գրվեց հայկական եկեղեցում: Երկու օր անընդհատ քաղաքի բնակչությունը հրաժեշտ էր տալիս սիրելի ղեսպանին: «Ժողովուրդը անասելիորեն բազմաթիվ էր... Կանայք մինչև ուշ գիշեր շէին հեռանում եկեղեցուց, անհրաժեշտ է միայն նկատել, որ դրանք մեծ մասամբ հայեր էին, և այդպիսի մասնակցությունն, իհարկե պատիվ է բերում այդ ժողովուրդին»⁴¹:

1829 թ. մայիսի 10-ին մեծ բազմության մասնակցությամբ հոգեհանգիստ է կատարվում նաև էջմիածնի մայր տաճարում: Հայ ժողովուրդը ամենուրեք սգում էր իր մեծ բարեկամի կորուստը⁴²:

2. Դեկաբրիստները հայ ժողովրդի և Արևելյան Հայաստանի Ռուսաստանին միանալու մասին

Հայ ժողովրդի քաղաքական պատմության համար ամենակարևոր իրադարձություններից մեկին՝ Արևելյան Հայաստանի Ռուսաստանին միացմանը նախորդեց հեղափոխական պայքարն ընդդեմ ճորտատիրության և ինքնակալության, որը պատմության մեջ հայտնի է դեկաբրիստական շարժում անունով: Դեկաբրիստների ապստամբությամբ Ռուսաստանում սկսվեց ազատագրական շարժումը, որի առաջին փուլում հանգեց եկան տիրապետող դասակարգի՝ ազնվականության լավագույն ներկայացուցիչները, որոնց պատկերացմամբ ճորտատիրական կարգերի և ինքնակալության պահպանումը

անպատվաբեր էր Ռուսաստանի նման երկրի համար, որովհետև այն խոչընդոտում էր նրա տնտեսական ու քաղաքական հետագա զարգացմանն ու հզորացմանը: Դեկաբրիստական շարժումը պարտութուն կրեց, և դա՛ բարձրացած Նիկոլայ առաջինը դաժան հաշվեհարդար տեսավ Ռուսաստանի ամենաառաջավոր ու հեղափոխականորեն տրամադրված, հայրենիքը ջերմորեն սիրող, նրա բարօրության մասին մշտապես մտահոգված զավակների հետ: Այդ շարժման ամենապայլուն դեմքերը կախաղան բարձրացվեցին, շատերն աքսորվեցին Սիբիր տաժանակրության, իսկ մի մասն էլ Կովկաս՝ ուսուպարսկական, ապա նաև ուսթուրքական պատերազմների թատերաբեմ, որպեսզի իրենց «արշան գնով» փոխհատուցեն հայրենիքի հանդեպ կատարած «դավաճանություն» համար: Մինչդեռ հենց Կովկասում մեկ անգամ ևս բացահայտվեց նրանց անսահման սերը հայրենիքի հանդեպ, նրանց մեծ հոսմանիզմը և մտահոգությունը պարսկական և թուրքական բռնակալների ճիրաններում դարեր շարունակ հեծող քրիստոնյա ժողովուրդների, մասնավորապես հինավուրց հայ ժողովրդի նկատմամբ:

Դեկաբրիստները, որպես ժամանակի ամենակրթված և զարգացած անձնավորություններ, անշուշտ, գիտեին ու ընդհանուր պատկերացում ունեին հայ ժողովրդի քաղաքական պատմության ու նրա դարավոր մշակույթի մասին, մասնավա՛րդ որ մինչև պատմական ապստամբության օրը՝ դեկտեմբերի 14-ը, նրանք արդեն եղել էին Կովկասում, մոտիկից հաղորդակցվել հայ բազմաշարժար ու հերոսական ժողովրդի քաղաքական կացությանն ու ակնկալություններին: Հայ ժողովրդի մասին նրանք առավել լիարժեք պատկերացում կազմեցին ուսուպարսկական և ուսթուրքական պատերազմների ժամանակ՝ ակառատես լինելով հայ կամավորների սիրանքներին: Բացի այդ, Կովկաս ուղարկված ղեկաբրիստների շատ-շատերը սերտ ու բարեկամական կապերի մեջ էին հայ հասարակական-քաղաքական գործիչների՝ Ն. Աշտարակեցու, Հ. Ալամդարյանի, Ա. Խոսրոբաշյանի, Ն. Լազարյանի և մյուսների հետ:

Հայ կամավորների սիրանքները, հայ ժողովրդի ուսուպական կողմնորոշումը համոզում էին դեկաբրիստներին, որ եթե ամբողջ Հայաստանը միանա Ռուսաստանին, ապա ու-

սական պետութիւնը հարաւում կստանա ամուր սահմանները Զէ որ նրանց անհաշտ և անզիշում պայքարը ճորտատիրութեան և ինքնակալութեան դեմ ինքնանպատակ չէր, այն հետապնդում էր Ռուսաստանի հետագա հզորացման և բարգաւաճման հայրենասիրական նպատակները: Հենց այս հանգամանքով է բացատրվում դեկաբրիստների ակտիվ մասնակցութիւնը ռուս-պարսկական և ռուս-թուրքական պատերազմներին:

Դեկաբրիստները քաջ գիտակցում էին, որ ճորտատիրական ու ինքնակալական Ռուսաստանը, իր բոլոր արատներով հանդերձ, թե տնտեսական, թե քաղաքական և թե մշակութային զարգացման մակարդակով, ակնհայտորեն բարձր է կանգնած ինչպես Պարսկաստանից, այնպես էլ Թուրքիայից: Այստեղից էլ նրանց այն ճշմարիտ համոզմունքը, որի համաձայն հայ ժողովրդի ազատագրումը պարսկական և թուրքական լծից, նրա միացումը Ռուսաստանին կարող էր ունենալ միայն դրական նշանակութիւն: Հարկ է նշել, որ հենց այս ըմբռնմամբ, 1851 թ. Կ. Մարքսին գրած նամակում, Ֆ. էնգելսը հիմնավորում էր Արևելքում Ռուսաստանի խաղաղած առաջադիմական դերը⁴³:

Ռուս-պարսկական պատերազմին մասնակցեց նաև 1825 թ. դեկտեմբերի 14-ի ապստամբութիւնը մասնակցած լեյքզվարդիական մոսկովյան և գրենադերական զորքերից կազմված հավաքական զվարդիական գունդը՝ «Բարօրութեան միութեան» անդամ և 1812 թ. հայրենական պատերազմի մասնակից, գնդապետ Շիպովի ղեկավարութեամբ, որի անցած մարտական ուղուն է նվիրված Սկրուտովսկու 1896 թ. Պետերբուրգում լույս տեսած գիրքը: Հեղինակն անդրադառնում է գնդի ստեղծման, նրան կովկաս ուղարկելու շարժառիթներին, տեղեկութիւններ հաղորդում դեկաբրիստների ռազմական գործողութիւններին մասնակցելու վերաբերյալ:

Դուռըդը ակտիվորեն մասնակցեց Սարդարապատի և Երևանի ազատագրմանը: Դեկաբրիստների ծառայութիւնը այնքան մեծ էր ու ակնհայտ, որ անգամ Պասկևիչը՝ կայսեր ամենասիրելի, ամենամոտ անձնավորութիւններից մեկը, որը ոչ միայն չէր համակրում, այլև մտաւախորեն էր տրամադրված նրանց նկատմամբ, փաստերի ճնշման տակ հարկադրված էր նիկողայ I-ին տեղեկացնել, որ ռազմական գոր-

ծը լավ իմացող մարդկանց բացակայութեան պատճառով շատ ու շատ դեպքերում ինքը ստիպված էր օգնութեան համար դիմել «խոռվարար» դեկաբրիստներին: Այսպես, «Кавказский сборник»-ում տպագրված «Հիշողութիւններ Կովկասի հնութիւններին» հոդվածում բարձր է գնահատված Մ. Պուշկինի ծառայութիւնը, որի ներդրումը, հեղինակի իրավացի համոզմամբ մեծ էր Աբաս-Աբադի, Սարդարապատի և Երևանի զրավման գործում: Շարքային զինվորի շինելով նա հաճախ մյուս ինժեներների հետ հրավիրվում էր գլխավոր հրամանատարի վրանը՝ մասնակցելու խորհրդակցութիւններին:

Ինքը՝ Պուշկինը ևս արժեքավոր տեղեկութիւններ է հաղորդում ռուս-պարսկական պատերազմի մասին. նրա նոթերը տպագրված են «Ռուսկի արխիվ»-ում: Նոթերից պարզ է դառնում, որ նա ոչ միայն ճանաչել է Ներսես Աշտարակեցուն, այլև սերտ, բարեկամական կապերի մեջ է եղել նրա հետ:

Պուշկինին Ներսես Աշտարակեցու հետ ծանոթացրեց արևելեքում տարիներ շարունակ ապրած բժիշկ Մարտինենկոն: «Նա (Մարտինենկոն.— Ս. Մ.)— գրում է Պուշկինը,— մտերիմ էր պատրիարքի հետ, որին էլ ինձ ներկայացրեց էջմիածնում»⁴⁴:

Որպես Երևանի ազատագրման ականատես ու ակտիվ մասնակից, Պուշկինը ընդհանուր գծերով նկարագրում է ճակատամարտը՝ հպանցիկորեն հիշատակելով նաև իր ծառայութեան մասին: «Հաճախ,— գրում է նա,— ես պարսկական համազգեստով երեկոները գնում էի ամրոց (Երևան—Մ. Մ.): ...Երևանի տակ երկու ամսվա դադարի ընթացքում ես հավաքեցի բոլոր անհրաժեշտ տեղեկութիւնները և նախապատրաստեցի պաշարման համար բոլոր նյութերը: Պարսիկները կատարյալ անգործութեան մեջ էին և առանց դիմադրութեան թուլատրում էին մեր ամենօրյա տեղազննումները»⁴⁵:

Ռուսական հրամանատարութեանը Երևանի բերդը գրավելու ժամանակ Պուշկինի մատուցած մեծ և կարևոր ծառայութիւնների մասին հարկադրված էր խոստովանել անգամ Պասկևիչը՝ նրան, որպես ռազմական ինժեների, անհամեմատ բարձր գասելով հայտնի ինժեներ-մեթոդիստ Տրուպունից:

Պուշկինի վկայութեամբ Երևանի գրավման համար մըղ-

միջ մարտերի ժամանակ Պասկևիչը, սպասելով գրոհի հաջող ավարտին, հանգիստ քնած էր⁴⁶:

Պուշչինին բարձր են գնահատել նաև նրա գաղափարակից ու մարտական ընկերները: Այսպես ռուս-պարսկական և ռուս-թուրքական պատերազմներին մասնակցած Պ. Ա. Բեստուփը նրա մասին գրել է. «Քիչ կարելի է գտնել մարդիկ այդպիսի խիստ նորմաներով, այդպիսի ուժեղ բնավորությամբ, այդպիսի անբասիր վարքով, ինչպես նա է»⁴⁷: Իսկ հուլիսի 1-ին Սոլտոլը 1857 թվականին Պ. Վ. Անենկովին գրած իր նամակներից մեկում այսպես է բնութագրել նրան. «Պուշչինը սքանչելի և բարեսիրտ մարդ է»⁴⁸: Պարսկական բռնակալների ճիրաններից Արևելյան Հայաստանի ազատագրմանը մասնակցել են ռուս-մեծ զորավար Ա. Վ. Սուվորովի թոռ Ալեքսանդր Ալեքսանդրովիչ Սուվորովը, որը համարվում էր դեկաբրիստների «մեղսակիցը» և ռուս հանձարեղ բանաստեղծ Ա. Ս. Պուշկինի կրտսեր եղբայր և Անդեյևիչ Պուշկինը⁴⁹:

Հայերի ռուսական կողմնորոշման և Արևելյան Հայաստանի Ռուսաստանին միանալու պատմական նշանակության մասին ուշագրավ գնահատական է տվել դեկաբրիստական «Հարավային ընկերության» անդամ Եվ. Ե. Լաչինովը, որի հուշերը և օրագրերը տպագրվել են «Մոսկովսկի տեղեկագրում» և «Կավկասյան սերունդի»-ում: Սովետահայ պատմաբանները քաջատեղյակ են Լաչինովի օրագրի բովանդակությանը:

Հեղափոխական դեկաբրիստին շատ էր մտահոգում հայ ժողովրդի ապագան: «Դուք, դեռևս, երբեք ձեր քաղաքացիությանը, կրթությանը չհռչակված... ժողովուրդներ, դուք կարող եք համոզված լինել, որ կգա և ձեր հերթը, փայլելու աշխարհի թատերաբեմում, բայց դու, երբեմնի նշանավոր Հայաստան, դու որ մեզ թողել ես հզորության, հարստության այդքան հուշարձաններ և մինչև այժմ մեզ հիացնող... արվեստների հուշարձաններ՝ ի՞նչ է սպասում քեզ: Կհայտնվեն դու արդյոք նորից փառքի ասպարեզում, թե՞ քո թախժոտ զավակներին հավիտենապես սահմանված է վատ գոյությունը»⁵⁰: Հակվելով նման հարցադրումը՝ Լաչինովը համոզմունք էր հայտնում, որ հայ ժողովուրդը կկարողանա ուժեր գտնել ստեղծված ծանր վիճակից դուրս գալու համար

մասնավորապես նշելով. «Կարևոր իրադարձություններ պետք է բացվեն մեր հարյուրամյակում...»: Հիմնավորելով իր տեսակետը հայ ժողովրդի ապագայի և նրա ճակատագրի վերաբերյալ՝ Լաչինովը միաժամանակ հիշատակում է նաև Հունաստանը: Եվ դա պատահական չէր: Հուլյն ու հայ բախտակից ժողովուրդները, որոնց պատմությունը նշանավորվել էր մշակութային անփոխարինելի արժեքների ստեղծմամբ, ազատագրական պայքար կին մղում թուրքական բռնատիրության դեմ և հավասարապես իրենց ազատագրության հնարավորությունը կապում Ռուսաստանի հետ: Ինչպես հունական պրոբլեմը, այնպես էլ արևմտահայկական հարցը ռուս-թուրքական հարաբերություններում իր վրա էր սեփեղծել եվրոպական տերությունների ուշադրությունը:

Դեկաբրիստ Լաչինովի օրագրերը ուշագրավ է նաև այն առումով, որ հեղինակն այդ դեպքերի անմիջական ականատեսն է, ռուս-պարսկական ու ռուս-թուրքական պատերազմների ամենամեծ ճակատամարտերի ակտիվ մասնակիցը:

Նա նույնպես բարձր էր գնահատում Կրասովսկու հրամանատարական ունակությունները և խիզախությունը, որին պատշաճ հարգանքով էին վերաբերվում հայերը, առանձնապես Եփրեմ կաթողիկոսը և Ներսես Աշտարակեցին: «Թիֆլիսի հայերի պատվիրակությունը շնորհակալ էր նրան, — գրում էր Լաչինովը, — հայ ժողովրդին նրա մատուցած ծառայության համար: Նրանց... կաթողիկոսը... հոգևոր հայր Եփրեմը, շնորհակալ էր նրան էջմիածնի նախաթոռ եկեղեցին քրիստոնեության թշնամիների վրեժխնդրությունից փրկելու համար...»⁵¹: Լաչինովը նկատի ունի գեներալ Կրասովսկու զինավորած Օշականի հաղթական ճակատամարտը, որով ձախողվեցին Աբաս Միրզայի էջմիածնի վանքը հիմնովին ոչնչացնելու և ռուսական ջոկատներին ջախջախելու պլանները: Ի դեպ, Լաչինովը իր օրագրում նշում է, որ գեներալ Կրասովսկին 1828 թ. սկզբին, այսինքն՝ Երևանի ազատագրումից հետո, իրեն հանձնարարեց «կաղմելու երևանյան մարզի մանրամասն վիճակագրական նկարագրությունը...»:

«Ես... տեղեկություններ էի սպասում տարբեր անձնավորություններից, — շարունակում է Լաչինովը, — մասնավորապես արքեպիսկոպոս Ներսեսից, որի՝ այդ ամբողջ երկրամասին

վերաբերող բազմաբովանդակ գիտելիքները, կարող էին ե-
րաշխավորել մեր նկարագրության իսկություն օգտին: Թիֆ-
լիս մեկնելիս գեներալը ինձ տարավ իր հետ, որպեսզի
հնարավորություն ունենամ օգտվելու հայ գիտնական Զրը-
պետյանի դիտողություններից և խրատներից, որը պրոֆե-
սոր էր եղել Փարիզում և հայտնի էր Արևելքի մասին իր
ստեղծագործություններով: Նորին գերազանցության մեկնու-
մը Ռուսաստան դադարեցրեց մեր զբաղմունքը, և ես ճա-
նապարհովեցի գունդ, որն արդեն Նրևանից ժամանել էր թուր-
քական սահմանը»⁵²:

Լաշինովը հասկանալի պատճառով չի կարողանում կա-
տարել հանձնարարված գործը: Մինչդեռ նման վիճակագրա-
կան նկարագրությունը, անշուշտ, կարող էր դառնալ հետա-
քըքիր փաստաթուղթ հայ ժողովրդի պատմության կարևոր
ժամանակաշրջանի ուսումնասիրության համար:

Իր օրագիրը նա գրում էր այն ժամանակ, երբ արդեն ա-
վարտվել էր ռուս-պարսկական պատերազմը և կնքվել
Թուրքմենչայի պայմանագիրը: Հետևաբար Լաշինովն արդեն
կարող էր որոշակիորեն ամփոփել կատարվածը և գնահատել
հայ ժողովրդի կյանքում նրա նշանակությունը:

«Գաղափար կազմելու համար,— գրում է Լաշինովը,—
մարդկության թշվառ վիճակի մասին անհրաժեշտ է խորա-
մտիս լինել բնակիչների, հատկապես Թուրքիայի և Պարս-
կաստանի սահմանագծի վրա եղած գյուղերի հայ բնակչու-
թյան կյանքի մեջ: Բացի իրենց տիրակալների ճնշումներից,
նրանք անընդհատ ենթակա են ավազակների հարձակումնե-
րին, երբեք չունեն կատարյալ հանգստություն, համոզված
լեն, որ կարող են լինել մշտական անվտանգության մեջ»⁵³:

Լաշինովի խորին համոզմամբ հայերի ռուսական «կա-
ռավարության նկատմամբ անկեղծ նվիրվածության մեջ
կասկածել չի կարելի: Նոր փոփոխության մեջ նրանց նկա-
տած օգուտները չափազանց մեծ են, կեղեքման փոխարեն՝
հեղություն, կողոպուտների փոխարեն՝ հովանավորություն,
քամահրանքի փոխարեն՝ արդարություն: Ով չի ցանկանա
կատարել այդքան հաջող փոխանակություն»⁵⁴: Իսկ հայկա-
կան հինավուրց հողը պարսկական սատրապներից ազատա-
գրվելուց հետո նա գրում էր. «Հոգիչ է ազատագրված հա-
յերի հրճվանքը: Սրտից է բխում նրանց արտահայտած ու-

րախովությունը: Նրանք իրենց երկիրը հարսանքատան
են նմանեցնում, որտեղ հիմա ամեն ինչ ցնծում է: Նրանք
պատմում են, որ դեռ վաղուց ի վեր մահացող հայերը ա-
վանդ էին թողնում երեխաներին, որ զանգերի ուրախ դո-
ղանջով գերեզմանում իրենց լուր տան, երբ հայերի երջան-
կության արևը ծագի, երբ ռուսները կազատեն նրանց ծանր
լծից և կհավաքեն թշվառության մեջ գտնվող Հայաստանի
ցրված զավակներին: Եվ եկավ նրանց համար այդ երանելի
ժամանակը, ազատարարները այցելում են մեռածների շի-
րիմները ու հաղորդում ողջերի բարեբախտության մասին»⁵⁵:

Լաշինովի օրագիրը չափազանց հետաքրքիր է նաև այն
առումով, որ այնտեղ կարևոր տեղեկություններ են հաղորդ-
վում ոչ միայն Ռուսաստանին միացած Արևելյան Հայաս-
տանի, այլև Արևմտյան Հայաստանի, այդ տարածքում ապ-
րող հայերի ծանր կացության, Ռուսաստանի կազմի մեջ
մտնելու նրանց ձգտման, թուրքական բռնությունների, ռուս-
թուրքական պատերազմի առանձին ճակատամարտերի և
կովկասյան կորպուսի մարտական փայլուն գործողությու-
նների մասին: «Անհրաժեշտ է պարտ ու պատշաճը հատուցել
կովկասյան կորպուսին՝ նրանից կարող են մարտնչել սովո-
րել աշխարհի լավագույն զորքերը»⁵⁶: Լաշինովի մեկնա-
բանմամբ կովկասյան կորպուսի համար «այժմյան կամպա-
նիան (1828—1829 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը—Մ.
Մ.) ...պարսկականից ավելի փայլուն է. Կարսի գրավու-
մը, ճակատամարտը Ախալցխայի պարիսպների տակ և նրա
գրոհը, պետք է ամենայն արդարացիությամբ տեղ զբաղեց-
նի ռուսական զենքի փառավորագույն սխրանքների մեջ»⁵⁷:
Լաշինովը միանգամայն օրինաչափ է համարում արևմտա-
հայերի թուրքական լուծը թրթափելու և Ռուսաստանին միա-
նալու ձգտումը: Կարսի և Արդահանի հայ բնակչությունը խրնդ-
րեց իշխան Բեկովիչ-Չերկասկուն աջակցել նրանց ներ-
գաղթին և այդ նպատակով 1828 թ. օգոստոսի 16-ին ռուս
զինվոր և այդ նպատակով 1828 թ. օգոստոսի 16-ը համա-
պատգրելու համար»⁵⁸: Լաշինովը օգոստոսի 16-ը համա-
րում է հիշարժան օր, որովհետև եթե դրանից ուղիղ մեկ տա-
րի առաջ գեներալ Կրասովսկին իր փոքրիկ ջոկատով շտա-
պեց ազատագրել էջմիածինը, ապա այժմ ռուս զինվորները
շտապում էին օգնել Արևմտյան Հայաստանում ապրող հայ

բնակչությանը թուրքերը փորձում էին ամեն կերպ խոչընդոտել գրանդ թուրքական փաշան, նկատում է Լաչինովը, շտապում է էրզրում բռնել այն բնակիչներին, որոնց ետևից «...մենք եկանք. նրա զինվորները հարկադրում են հայերին պատրաստվել և լծել սալերը, նրանք հապաղում են, կանայք, օգտվելով տղամարդկանցից դեմքը թաքցնելու սովորովից, կամացուկ լաց են լինում»⁵⁹:

Ռուս զինվորների վճռական գործողությունները, ի վերջո, թուրքերին ստիպեցին նահանջել, իսկ հայ շինականները, օգտվելով առիթից, անհապաղ անցան ռուսների կողմը: Արևմտահայերի ռուսական կողմնորոշումը, ռուս զինվորներին օգնելու նրանց պատրաստակամությունը մեծ տպավորություն էր գործել Լաչինովի վրա: Նա գրում է. «Նմանապես իզուր կցանկանայի ես պատկերել ազատարարների հանդեպ նրանց ուրախության և շնորհապարտության սրբատառու նշանները... Խոստովանում եմ, ես զգացված էի և, իհարկե, բոլորը բաժանում էին իմ զգացմունքները»⁶⁰: Հայ բնակչությանը թուրքական յաթաղանից փրկելու գործում իր ներդրումն ունեցավ նաև 70 հոգուց կազմված հայկական աշխարհազորային հեծյալ ջոկատը, որը, գնալով առջևից ու գործելով ավանգարդում, ռուս զինվորների հետ պաշտպանում էր հայ շինականների տեղաշարժը: Իսկ ռուս զինվորներին անհրաժեշտ էր ոչ միայն հարված հասցնել թուրքերին, այլև ապահովել հայերի անվտանգ տեղափոխությունը: Թուրքերը փորձեցին հարձակման միջոցով ոչ միայն ջախջախել ռուսական փոքրաթիվ ջոկատը, այլև ոչնչացնել և սրի բաշել խաղաղ բնակչությանը: Այս առթիվ ճակատամարտին մասնակցած Լաչինովը գրում է. «Ոչ, եղեռնագործներ, ոչ, կարճատև կլինի ձեր հաջողությունը, մոտ է հետևակը, մոտ է ձեր կործանումը»⁶¹:

Ճակատամարտերի ընթացքում կովկասյան կորպուսին հարկ էր լինում ոչ միայն պայքարել թուրքական բանակի դեմ, այլև հանգստացնել հայերին, համոզել, որ իրենք նրանց չեն լքի, միախառնվել իրենց, առավել ևս չեն հանձնի թուրքերին: «Նկատելի էր, որ աչքի ընկնելու ցանկությունը չէր միայն, այլ անօգնականների նկատմամբ յուրաքանչյուրի հոգուն հարազատ ինչ-որ կարեկցության զգացմունքն էր առաջ մղում բոլորին...: Նրանք իրենց հանձնեցին մեր

պաշտպանությանը, մենք տեսնում էինք ռուսական բնավորության հանդեպ նրանց լիակատար վստահությունը, նրանց երախտագիտությունը հոգեց մեզ... ամեն մեկը հարձակվողների մեջ տեսնում էր իր անձնական թշնամիներին և ձրգտում էր պաշպանել ոչ թե օտար մարդկանց, այլ, կարծես, իր արյունակիցներին...»⁶²:

Լաչինովի օրագրում ընդգծվում են ռուս զինվորների բարոյական քարձր հատկանիշները, նրանց մեծահոգությունը և մարդասիրությունը հայ շինականի նկատմամբ, որը նույնպես կարևոր քաղաքական գործոն էր ռուս ժողովրդի ու Ռուսաստանի հանդեպ հայերի տածած համակրանքի համար:

Ռուսական ջոկատը ազատագրեց 23 հայկական գյուղեր, որից հետո հայերը, նորից վերադառնալով իրենց բնակավայրերը, հավաքեցին հունձը, հացի ավելցուկը վաճառեցին՝ այդ կերպ ռուսական բանակին ապահովելով սննդամթերքով:

Լաչինովը մոտիկից ծանոթ էր նաև հայ աչքի ընկնող քաղաքական գործիչ Ներսես Աշտարակեցուն. «Այս պատկառելի հոգևոր հայրը այնքան է հոգացել իր հայրենակիցներին Ռուսաստանի իշխանության ներքո հաստատուն բարօրություն բերելու համար, այնքան բան է արել նրանց համար, որ նրա անունը, անկասկած, պատկանում է պատմությանը... Նրա եղբորորդի Պետրոս Մարկարովը ամենավտանգավոր պահին հաճախ մեր գեներալին (Կրասովսկուն. — Մ. Մ.) կարևոր թղթեր էր հասցնում էջմիածնից և տեղեկություններ բերդերից ու հակառակորդի ճամբարից: Հավատարիմ հային որպեսզի ցույց տրվի, թե նրա գործերը չեն մոռացվել, գեներալը մտավ նրա տուն. պետք էր տեսնել Մարկարովի հիացմունքը»⁶³:

Լաչինովի օրագիրը մեզ տեղեկացնում է նաև մի սրտատույզ դեպքի մասին. «Ներսեսի հոր վերջին ցանկությունը եղել էր այն, որ նա չգա իր գերեզմանին այնքան ժամանակ, մինչև չիրագործվեն հայերի կաթոգին սպասելիքները և չվերածնվի մահմեդականների կողմից ճնշված քրիստոնյա սուրբ հավատը. արքեպիսկոպոսի ցանկությունն էր գալ խոնարհվել հոր շիրմին ռուս զորապետի հետ. այդ ցանկությունը իրականացվեց: Գյուղից (Աշտարակից. — Մ. Մ.) կես ավերատի վրա է գտնվում Շահադիզյան-Կամսարական ընտանիքի ա-

ռանձնացած գերեզմանատուներ, հոգևոր հայրը այնտեղ բերեց ռուս գններալին և, արցունքներն աչքներին ծնկի իջնելով հոր գերեզմանին՝ ջերմորեն աղոթեց ամենատեսին»⁶⁴։

Այնուհետև կաշինովը տեղեկացնում է, որ Ռուսաստանի հետ միավորվելու պատմական իրադարձությունը հավերժացնելու նպատակով հայերը ցանկություն են հայտնել թուլլտըվություն ստանալուց հետո Սարգարապատում վանք կառուցել։ Երևան վերադառնալիս՝ էջմիածնից մոտ երկու վերստ հեռավորության վրա գեներալը արքեպիսկոպոս Ներսեսի և մյուս անդամների հետ դիտեց այն տեղը, որտեղ կառուցվելու էր հուշարձան՝ ի պատիվ 1827 թ. օգոստոսի 16-ին էջմիածնի համար մղված ճակատամարտի։

Գեկաբրիստներն իրենց հիշողություններում, նոթերում, օրագրերում ու նամակներում շատ արժեքավոր տեղեկություններ են հաղորդում ինչպես ռուս-պարսկական, այնպես էլ նրան հաջորդած ռուս-թուրքական պատերազմի և հայերի մասին։ Նրանք ջերմ համակրանքով են խոսում հայ ժողովրդի ազատագրության և հայ-ռուսական բարեկամական կապերի մասին։ Գեկաբրիստները քաջ գիտակցում էին Ռուսաստանի հետ միավորելու քաղաքական ողջ կարևորությունը հայ ժողովրդի համար։

* * *

Վ. Ի. Լենինը «Գերցենի հիշատակին» հոդվածում, բարձր գնահատելով գեկաբրիստների հեղափոխական շարժումը, մատնանշում էր, որ նրանց պայքարը ոչ միայն իզուր չանցավ, այլև ունեցավ պատմական մեծ նշանակություն, որովհետև ազնվական-հեղափոխականները արթնացրին Գերցենին, վերջինս, շարունակելով նրանց գործը, ծավալեց հեղափոխական ագիտացիա, որն ընդլայնեցին, ամրապնդեցին, կոսիցին և տարածեցին հեղափոխական մյուս սերնդի ներկայացուցիչները՝ ռազմոչինցիները Զերնիշևսկուց սկսած մինչև հերոս նարոդովոլականները⁶⁵։ Ուկրաինայում, Մերձբալթիկայում և Անդրկովկասում ռուսական հեղափոխական միտքը, պարարտ հող գտնելով, արթնացնում էր ճնշված ժողովուրդների ինքնագիտակցությունը, ոտքի հանում նրանց պայքարելու ազգային և սոցիալական ազատագրման համար։

«Կա երկու ազգ,— գրում էր Վ. Ի. Լենինը,— ժամանակակից յուրաքանչյուր ազգի մեջ... Կա երկու ազգային կուլտուրա յուրաքանչյուր ազգային կուլտուրայի մեջ։ Կա Պուրիշկեիչների, Գուշկովների և Ստրովենների վերիկոռուական կուլտուրա,— բայց և կա վերիկոռուական կուլտուրա, որը բնորոշվում է Զերնիշևսկու և Պլեխանովի անուններով»⁶⁶։

Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին հնարավորություն ընձեռեց հայ ժողովրդին հաղորդակցվել ռուսական առաջադեմական-դեմոկրատական ու հեղափոխական մտքին, որի բարերար ազդեցությունը արագորեն իրեն զգացնել տվեց հայ իրականության մեջ։ Այդ գաղափարների անմիջական կրողները դարձան հայ ժողովրդի երկու մեծագույն զավակները՝ լուսավորիչ և գրող խաչատուր Աբովյանն ու հեղափոխական-դեմոկրատ, Գերցենի, Օգարյովի բարեկամ ու ղինակից Միքայել Նալբանդյանը։ Վերջինս ոչ միայն առաջ քաշեց հայ ժողովրդի սոցիալական ազատագրման խիստ կարևոր քաղաքական խնդիրը, այլև հստակորեն ուղենշեց նրա իրագործման ռեալ ուղիները՝ դրանք կապելով ռուսական հեղափոխության հաղթանակի, ռուսական հեղափոխականների հետ համատեղ պայքարի հետ։

Նալբանդյանի հեղափոխական գործունեությունը և նրա կապերը ռուս հեղափոխական-դեմոկրատների հետ համընկան Ռուսաստանում 1859—1861 թթ. ստեղծված հեղափոխական իրադրության, ռեֆորմի անցկացման և դրանից անմիջապես հետո երկրում տեղի ունեցած դասակարգային բուռն մարտերի, գյուղացիական մասսայական դժգոհությունների ու պայքարի ժամանակաշրջանի հետ, որից ելնելով էլ՝ Մարքսը էնգելսին գրած նամակներում մատնանշում էր, թե Ռուսաստանում սկսվել է հեղափոխություն, որ ներկայումս աշխարհում մեծագույն իրադարձություններն են ամերիկյան ստրուկների շարժումը մի կողմից և ճորտերի շարժումը Ռուսաստանում մյուս կողմից⁶⁷։ Ռուսաստանում տեղի ունեցած գյուղացիական մասսայական ապստամբությունները, քաղաքական անցուղարձերը, սերտ կապերը Գերցենի, Օգարյովի, Բակունինի և այլ հեղափոխական գործիչների հետ և, վերջապես, գիտական կոմունիզմի հիմնադիրներ Մարքսի և էնգելսի գլխավորած առաջին ինտերնացիոնալի ստեղծման նախօրյակին շրջագայությունը Եվրոպայում ահա վերջնա-

կանապեան ձևավորեցին Նալբանդյան հեղափոխական-դեմոկրատիկ «Եվրոպայի հասարակական երկնակամարը,— գրում էր Ալ. Մյասնիկյանը Նալբանդյանին նվիրված փոքրիկ զբոսայգիում—60-ական թվականներին սկզբներին,— պարզվել էր սկսվում. հեղափոխական ու սոցիալական հայտնի-ութեանը խմբվել էին գլխավորապես Լոնդոնում... Հռչակավոր ինտեր-նացիոնալի նախապատրաստական շրջանն էր: Այս ամենը տեղի է ունենում Նալբանդյանի աչքերի առաջ, դեպի այն նա գիտակից ու համակիր վերաբերմունք է ցույց տալիս»⁶⁸:

Մի քայլ Նալբանդյանի հեղափոխական դեմոկրատական հայացքները, նրա և ուսումնական հեղափոխական-դեմոկրատների միջև եղած գաղափարական ընդհանրությունը լիովին զբոսայգիում են «Եվրոպայի զբոսայգիում» որպես ուղիղ ճանապարհ» հանրահայտ աշխատությունում: Հեղինակը լավ պատկերացում էր նախառեֆորմյան ժամանակաշրջանում Ռուսաստանում ստեղծված քաղաքական իրադրությունը, ճորտատիրական իրավունքի վերացման անխուսափելիությունը, որի օգտին, գյուղացիական հոսովու ապստամբություններից խուսափելու նպատակով, հանդես էին գալիս անգամ տիրապետող դասակարգի ներկայացուցիչները: Նրանց չափազանց անհանգստացնում էր ու մտահոգում գյուղացիական հեղափոխության «ուրվականը», և նրանք պատրաստ էին կատարել որոշ զիջումներ, որպեսզի վերացնեն երկրում ստեղծված հեղափոխական իրադրությունը և կանխեն հեղափոխությունը նրա վերաճումը: Նալբանդյանը լիովին գիտակցում էր, որ ճորտատեր ազնվականների ու նրանց շահերի հավատարիմ պաշտպան ցարական կառավարության կողմից անցկացված ռեֆորմից գյուղացիությունը երբեք չի շահի, հետևաբար չի լինի նաև իսկական ազատություն: «Մարդուն համար վերևից եկած ազատությունը այն ցողից ավելի չէ, եթե մարդը, նախ ինքը, յուր մեջ ազատ չէ, և երկրորդ, եթե ինքը այսուհետև պիտի բռնանա յուր ընկերի վրա: Եվ քանի որ տնտեսական խնդիրը—այն բազմակնճիռ Գորդիասի կապը լուծված չէ, հասարակությունը յուր ընկերական և ընտանեկան հարաբերությունաց մեջ ազատ չէ, թող քառասուն անգամ, եթե կամենան, փոփոխեն կառավարության ձևը, բայց քանի որ հասարակության մի մասը տիրապետել է հողին, իսկ մյուս մասը մնում է մուրացիկ, այնտեղ թագավորում

է բռնությունը»⁶⁹: Ն. Գ. Զերնիշևսկին՝ ուսումնական գրող դեմոկրատը և մինչևարքայան ժամանակաշրջանի մեծ սոցիալիստը, ինչպես անվանել է նրան Վ. Ի. Լենինը, նույնպես զգուշացնում էր աշխատավոր գյուղացիությանը, որ ցարական ռեֆորմից կատարվի միայն գարշապ, իսկ Գերցենի և Օգարյովի կարծիքով ու տեսակետով ճորտատիրական իրավունքը ռեֆորմից հետո ընդհանրապես չվերացվեց, գյուղացիությունը պարզապես խաբվեց ցարի կողմից: «...Զերնիշևսկին,—գրել է Վ. Ի. Լենինը,—միայն սոցիալիստ-ուսուցիչներն են: Նա նաև հեղափոխական-դեմոկրատ էր, նա կարողանում էր իր դարաշրջանի բոլոր քաղաքական իրադարձությունների վրա ազդել հեղափոխական ոգով, անցկացնելով—գրաքննություն խոշորագույնների ու արդենքների վրայով—գյուղացիական հեղափոխության գաղափարը, մասսաների պայքարի գաղափարը՝ բոլոր հին իշխանությունների տապալման համար»⁷⁰: Համամիտ լինելով նրանց հետ՝ Նալբանդյանը Զերնիշևսկու նման կացնի էր կոչում գյուղացիությանը և խորապես համոզված էր, որ միայն կացնով կարելի է արմատապես համոզված էր, որ միայն կացնով կարելի է արմատապես լուծել հարցերը, ձեռք բերել հող ու իսկական ազատություն: «Բայց այս ջերմախտական և լարյալ վիճակը,— գրում է Նալբանդյանը,— անհնար է, որ լինի երկարատև: Եթե վաղորդ, խելք գործ չդրվի, ստորուկը յուր հոգով հանդերձ կատարելապես ազատ չքարոզվի, և այս կերպով այն կնճիռը չլուծվի, ստորուկը կացինով կվճռե գործը»⁷¹: Նալբանդյանը հանդես էր գալիս որպես համոզված ինտերնացիոնալիստ, նրան խորթ էին ազգային սահմանափակվածությունը և նախապաշարումները, որը էլ ավելի է բարձրացնում նրա դիրքը և նշանակությունը: Նա դնում էր ոչ միայն հայ ժողովրդի, այլև կայսերական Ռուսաստանում ապրող մյուս բոլոր ժողովուրդների ինչպես ազգային, այնպես էլ սոցիալական ազատագրման հարցը, պայքարում բոլոր ազգերի ու ժողովուրդների երջանկության, բարօրության և անկախության համար: Քաջ պատկերացնելով, որ հայ ժողովրդին, որը էնգելսի դիպուկ ու պատկերավոր արտահայտությամբ զրտնրվում էր թուրքական բռնակալության Սցիլլայի և ուսումնական բռնապետության Խարիբդայի ճիրանների միջև⁷², ազատագրվելու համար անհրաժեշտ էր միաժամանակ պայքար մղել թե ցարիզմի և թե օսմանյան Թուրքիայի դեմ,

այնուամենայնիվ, Նալբանդյանը չէր նույնացնում Ռուսաստանը Թուրքիայի հետ, տեսնում էր թուրքական բռնակալության ծանր հետևանքները հայ ժողովրդի համար: Ընդ որում, սուր քննադատության էր ենթարկում եվրոպական տերություններին, որոնց քաղաքականությունը Թուրքիայի նկատմամբ բացասաբար էր անդրադառնում օսմանյան կայսրության լծի տակ ապրող հայերի, սլավոնների, հույների քաղաքական կացության վրա. «Եվրոպական տերությունները անդադար օգնություն են տալիս Թուրքիային, որ նա դիմանա և չկործանվի: Որպիսի Թուրքիո ստրկացած հայ, սլավոն (սլավոն—Մ. Մ.) և հույն ժողովուրդը քաղաքակրթիչ հոգաբարձից չզրկվի»⁷³: Այստեղից էլ Արևելյան Հայաստանի միացման քաղաքական ողջ կարևորության պատշաճ գնահատումը: «...Մեր ազգը Նախիջևանու մեջ,— գրում էր Նալբանդյանը,— ...ապրում է այսօր մեծ մոր— Ռուսիայի հողի վերա, որպես յուր սեփական տան մեջ»⁷⁴:

քաղաքը մինչև այսօր վայելում է այս իրավունքները և առանձնաշնորհությունը. մինչև այսօր քաղաքական կառավարությունը գտնվում է հայ քաղաքագլխի և հայ դատավորների ձեռքում, որ լիճակով ընտրվում են հասարակության կամեցողությամբ, երեք տարի ժամանակով»⁷⁷:

ազատ և անկախ ըլլան Մեծ Ռուսիայեն, որպէսզի ինքը 43 միլիոն զուտ ռուսական ազգը ստուգապէս ազատվի, ամեն ստրկության, և ամեն բռնաբարոյթյան սկզբունք մերժելով և իր բարոյական ու նշովական ուժը և զորութիւնը միմիայն իր մեջը ամփոփելով, որպէսզի երջանկութիւն ճաշակե, հազարամյա գերութենէ ետքը և հառաջանա քաղաքակրթության մեջ Ռուսիո ազատութիւնը, ընդհանուր մարդկության ազատության վերաբերութեամբ, մեծ խորհուրդ ունի...»⁷⁹։ Նախնայնոր ռուսական հեղափոխութեան անխուսափելի հազարամիլիոն զնախատում էր որպէս պատմական մեծ նշանակութիւն ունեցող իրադարձութիւն, որը հսկայական ներդրածութիւն կունենար առաջին հերթին ռուսական կայսրութեան սահմաններում ապրող ազգերի, ապա նաև մյուս երկրների ժողովուրդներին վրա։

Ալ. Մյասնիկյանի կարծիքով Նախնայնայնը ծանոթ է եղել և կապեր է ունեցել նաև Չերնիշևսկու հետ⁸⁰, մի բան, որը առայսօր էլ վիճելի պրոբլեմ է սովետահայ պատմագրութեան մեջ։ Ալ. Մյասնիկյանը գտնում էր, որ Նախնայնային շատ է հուզել արևմտահայերի մեջ «հեղափոխական շարժում առաջ բերելու միտքը» և «այդ փնդիրների շուրջը նա կապեր է ունեցել հայտնի Մադժինու (Մացձինի.—Մ. Մ.) հետ»⁸¹։

Հայ ժողովրդի երկու հատվածների՝ արևելահայութեան ու արևմտահայութեան դեմոկրատական շարժումները միավորելու Նախնայնայնի փորձերի մասին հայտնի էր նաև Լեմկելին։ Ավելին, նա նշում էր, որ Սվաճյանը, կապեր հաստատելով Նախնայնայնի հետ, ձգտում էր ստեղծել հայկական հեղափոխական կազմակերպութիւն⁸²։

Մ. Նախնայնայնը սկիզբ դրեց ռուսական հեղափոխական-դեմոկրատների հետ համատեղ պայքարին, որը շարունակեցին հաջորդ սերնդի՝ պրոլետարական էտապի ներկայացուցիչները՝ այն հասցնելով սոցիալիստական հեղափոխութեան հաղթանակին ու պրոլետարիատի դիկտատուրայի հաստատմանը։

ԵԶՐԱՓԱԿՈՒՄ

19-րդ դարի ռուսական պատմագիտական և հասարակական մտքի պատմութեան ուսումնասիրութիւնը ցույց է տալիս, որ նրա ներկայացուցիչները բավարար չափով անդրադարձել են հայ ժողովրդի հազարամյա տարեգրութեան համար չափազանց կարևոր նշանակութիւն ունեցող հայ-ռուսական քաղաքական հարաբերութիւնների և Արևելյան Հայաստանի Ռուսաստանին միանալու պրոբլեմին։ Նրանք առանձնահատուկ ուշադրութիւն են դարձրել հայ ազատագրական շարժման ռուսական կողմնորոշման և նրա վերջնական ձևավորման հրատապ հարցերին։

Բոլորովին պատահական չէր, որ այդ առումով ռուսական պատմագրութիւնը անդրադարձավ 18-րդ դ. ընդհանրապես և Պյոտր I ու Եկատերինա II թագավորութեան ժամանակաշրջաններին մասնավորապես։ Եթե 18-րդ դարի առաջին քառորդում վերջնականապես ձևավորվեց հայ ազատագրական շարժման ռուսական կողմնորոշումը, ապա դարի երկրորդ կեսին ռեալ էին թվում հայկական կիսաանկախ, Ռուսաստանի հովանավորութեան ներքո պետականութեան վերականգնման պլանները, որոնք մշակվել էին ռուսական արքունիքում։

Ռուսական պատմաբանների աշխատութիւններում պարզորոշ նշվում է հայ ազատագրական շարժման ռուսական կողմնորոշումը, ընդհանուր առմամբ հաջողութեամբ վեր են հանված դրա օբյեկտիվ պատճառները, ընկալված են նրա անհրաժեշտութիւնը և կարևորութիւնը հայ ժողովրդի քաղաքական կյանքում։ Ինչ վերաբերում է հայ ազատագրական շարժման դեկավարներին, ապա վերջիններս ռուսական արքունիքում ունեցած որոշակի կապերի շնորհիվ փորձեցին

օգտագործել պատեհ առիթը և Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականությունը նպատակամղել նաև հայ ժողովրդի ապագա օգտին, նրա պետականության վերականգնմանը:

Չնայած նրան, որ XIX դարի ռուսական պատմագրությունը, ելնելով միապետական դիրքերից, անվերապահորեն ջատագովում էր ցարիզմի արտաքին քաղաքականությունը, այնուամենայնիվ, հայ ժողովրդի ռուսական կողմնորոշման և Արևելյան Հայաստանի Ռուսաստանին միանալու գնահատման հարցերում արտահայտել է օբյեկտիվ տեսակետներ, որոնց գիտական լուսաբանումը կարևոր է և անհրաժեշտ: Քաղաքական հրատապ նշանակություն ունեցող որոշ հարցերում ռուսական պատմագիտական մտքի ներկայացուցիչները ընդհուպ մոտեցան պատմական ճշմարտությանը: Դա նրանց հնարավորություն ընձեռեց ուղադրությունը սեփական նաև ռուս-պարսկական պատերազմներին հայ ժողովրդի մասնակցության պրոբլեմին: Հատկապես նշվում էր այն մեծ ակտիվությունը, որ ցուցաբերեց հայ ժողովուրդը 19-րդ դ. առաջին երեսնամյակում Անդրկովկասում Ռուսաստանի ժափալած ռազմա-քաղաքական իրադարձություններում, Արևելյան Հայաստանի Ռուսաստանին միանալու առթիվ հայ ժողովրդին համակած ցնծությունը և խանդավառությունը:

Այդ ամենը արվել է ազնվականական և բուրժուական պատմագիտական մտքի շրջանակներում, հանգամանք, որը բնականաբար բացառում էր բոլոր պրոբլեմների գիտական լիաբժեք լուսաբանումն ու հիմնավորումը: Մասնավորապես անտեսվեց, որ Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին հայ ժողովրդին չփրկեց սոցիալական ճնշումից:

Այդ և հարակից այլ հարցեր իրենց գիտական լուծումը ստացան սովետահայ պատմաբանների մեկնաբանություններում:

Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին համընկավ այն ժամանակաշրջանին, երբ շարունակվում էր ֆեոդալաճորտատիրական կարգերի քայքայման պրոցեսը, երբ արդեն առաջադիմական-դեմոկրատական մտքի ներկայացուցիչները բացահայտ պայքարի դուրս ելան ինքնակալության դեմ: Վերջիններս նույնպես իրենց ծանրակշիռ խոսքն ասացին ինչպես հայ-ռուսական քաղաքական հարաբերություն-

ներին, այնպես էլ հայ ժողովրդի ռուսական կողմնորոշման և Արևելյան Հայաստանի Ռուսաստանին միանալու վերաբերյալ: Այդ տեսակետների և գնահատականների նշանակությունը չափազանց մեծ է, քանի որ դեկաբրիստական շարժման շատ ներկայացուցիչներ դարձան հայ ժողովրդի համար պատմա-քաղաքական կարևոր նշանակություն ունեցող իրադարձությունների ակտիվ մասնակիցներ. դրսևորելով ոչ միայն իրենց կարեկցանքն ու համակրանքը, այլև հավատարմությունը հինավուրց ու ստեղծագործ ժողովրդի նկատմամբ: Ազնվական-հեղափոխականները, փաստորեն, հայ ժողովրդին համարում էին ռուս մեծ ժողովրդի հավատարիմ դաշդին համարում էին ռուս մեծ ժողովրդի հավատարիմ դաշնակիցները և հենց այդ կողմնորոշմամբ գնահատում ժամանակի քաղաքական շատ իրադարձություններ, միաժամանակ գտնելով, որ Արևելյան Հայաստանի և ընդհանրապես ամբողջ Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին, հայերի ներգաղթը զգալիորեն կամրապնդի և կուժեղացնի ռուսական կայսրության հարավային սահմանները:

Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին պատմական մեծ իրադարձություն էր, որը շրջադարձային ուղենիշ եղավ հայ ժողովրդի համար, նրան հնարավորություն ընձեռեց իր բախտը առհավետ կապել Ռուսաստանի հետ, ներգրավվել պատմական այն պրոցեսի մեջ, որը հասցրեց սոցիալական ու ազգային վերածննդի:

«Ռուսաստանի հետ միավորելը հայ ժողովրդին փրկեց ֆիզիկական բնաջնջման սպառնալիքից, Ռուսաստանի կազմում Արևելյան Հայաստանը դարձավ ի սփյուռս աշխարհի մեծ հայերի միատեղման կենտրոն՝ հետագա ազգային համախմբման կենտրոն: Ռուսաստանի կազմի մեջ մտնելը հայ ժողովրդի առջև բարենպաստ հեռանկարներ բացեց նրա տնտեսական և քաղաքական զարգացման համար»¹:

Միավորումը օբյեկտիվ նախադրյալներ ստեղծեց իմպերիալիզմի և պրոլետարական հեղափոխությունների դարաշրջանում ռուսաստանյան պրոլետարիատի հեղափոխական շարժման հետ հայ ժողովրդի պայքարի համարձ:

Եվ այսօր Սովետական Հայաստանը ՍՍՀՄ եղբայրական ընտանիքում, որպես հավասարը հավասարների մեջ, կերտում է իր պայծառ ապագան:

МУРАДЯН М. А.

ПРИСОЕДИНЕНИЕ ВОСТОЧНОЙ АРМЕНИИ К РОССИИ В ОЦЕНКЕ РУССКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ И ОБЩЕСТВЕННОЙ МЫСЛИ XIX ВЕКА

(Резюме)

Русская историография XIX века, особенно представители прогрессивной, демократической, революционной мысли России в целом положительно и правильно оценили присоединение Восточной Армении к России. Поэтому совершенно закономерно, что после этого исторического акта, она начинает проявлять сравнительно большой интерес к истории Армении, ее древней и самобытной культуре, армяно-русским сношениям, русской ориентации армянского народа и, конечно же, значению присоединения Восточной Армении к России.

Безусловно, русская историография выражала интересы господствующих классов—дворянства и буржуазии, поэтому при рассмотрении этих проблем занималась апологетикой самодержавного строя, идеализировала внутреннюю и особенно внешнюю политику двора.

Главная цель царизма заключалась в том, чтобы окончательно утвердиться в Закавказье, расширить территорию государства, которое соответствовало интересам господствующих классов России—дворянства и буржуазии. Вместе с тем непременно следует подчеркнуть, что эта политика российского государства одновременно

объективно совпадала с интересами армянского народа, который стремился свергнуть тяжелое персидское иго и невыносимое турецкое ярмо, именно с помощью России. Поэтому при оценке взглядов дворянских и буржуазных историков необходимо с одной стороны проявлять критический подход, строго соблюдать принцип классового анализа, с другой—принцип историзма. Следовательно, умение различить объективно-положительное, исторически ценное, от откровенной апологетики внешней политики самодержавия, представляет первостепенное, актуальное политическое значение. И с позиций марксистско-ленинской методологии выявить объективные причины, показать в конкретно историческом плане, почему представителям русской дворянской и буржуазной исторической мысли прошлого столетия удалось вплотную приблизиться к исторической действительности в оценке главных вопросов, выдвинуть позитивные, близкие к истине и порой приемлемые точки зрения. Дворянские и буржуазные историки хотя и не в полной мере выявили проблему участия армянского народа в войнах против Персии и Турции, тем не менее отдельные факты и сообщения в целом достаточны. Они свидетельствуют о том, что армянский народ действительно оказывал определенную помощь русской армии и вел вооруженную борьбу с целью свержения шахского ига. Это помогло русской историографии дойти до правильного понимания значения Туркменчайского договора в политической жизни армянского народа и дать близкую к истине оценку. Поэтому она сумела дать в целом весьма оригинальные и объективные оценки.

Прежде всего это было обусловлено той объективно прогрессивной ролью, которую играла Россия в отношении Закавказского населения вообще и армянского народа в частности. В общеизвестном письме к К. Марксу от 23 мая 1851 г. Ф. Энгельс писал, что Россия действительно играет прогрессивную роль по отношению к Востоку, а господство России играет цивилизаторскую роль для Черного и Каспийского морей и Центральной Азии. Русская историография прежде всего стремилась показать именно эту прогрессивную роль России, поэтому она тщательно выявляла все то объективно положительное, которое действительно имело место во внешней по-

литике российского государства. Более того, это обстоятельство позволило ей вплотную приблизиться к осознанию того, что с присоединением Восточной Армении к России часть армянского народа была спасена от угрозы физического истребления. Нам представляется, что именно это надо считать большим достижением русской историографии XIX столетия. Общеизвестна та острая политическая обстановка, в которой проходил весь исторический процесс присоединения Закавказья к России. Особенно обострились отношения между Россией и Англией, чье правительство стремилось с одной стороны предотвратить, пресечь дальнейшее продвижение русского государства, с другой—укрепить свое господство в этом регионе. Такая политическая конфронтация не могла не воздействовать на русскую историографию, которая не только отражала ход событий, но и значительно влияла на них, способствовала формированию общественного мнения. Необходимо было оправдать проводимый внешнеполитический курс России, связать его с освободительной борьбой народов Закавказья, показать их симпатию к русскому народу, варварство и произвол восточных деспотий и тем самым отметить положительное значение присоединения Восточной Армении к России. А для этого русской историографии объективно было не только выгодно, но и необходимо проявить определенный интерес к истории и богатой культуре армянского народа, показать его тяжелое положение под игом персидских шахов и турецких султанов, тем самым обосновать положительную роль России в политической жизни армянского народа, в его исторических судьбах. Для правильного в целом понимания ими русской ориентации армянского народа, нам представляется важнейшим политическим фактором само присоединение Восточной Армении к России. Нельзя забывать того важного факта, что представители русской историографии писали свои исследования и создавали работы именно тогда, когда часть армянского народа находилась под покровительством России. Русское правительство по отношению к Восточной Армении проводило осторожную и очень гибкую политику. Более того, проводимые ею мероприятия особенно в первые два десятилетия после присоединения Восточной Армении к России объективно способствовали быстрому развитию хозяйства, что

безусловно положительно сказывалось на положении армянского населения. Даже если учесть национально-колониальную политику царизма, то и в этом случае, их положение, строго говоря, было намного лучше, по сравнению с армянами, проживающими в Персии и Турции. Представители русской историографии и передовой общественной мысли, безусловно, не только видели благодарное отношение армянского народа к России и русскому народу, но и отмечали те благоприятные условия, которые были необходимы для мирной созидательной жизни. Отдельные представители исторической мысли России, особенно демократические и революционные деятели, были лично знакомы с некоторыми деятелями армянской общественно-политической мысли, и даже имели с ними тесные связи, и через них еще лучше узнавали о чаяниях армянского народа, ближе знакомились с его историей. Следовательно, армянская общественность в России в свою очередь тоже в какой-то мере воздействовала на русских историков. Все это безусловно способствовало правильному пониманию русской ориентации армянского народа, акта присоединения Восточной Армении к России.

Русская историография, давая такие позитивные оценки, исходила не только из богатого опыта предыдущих войн России с Персией и Турцией, но и учитывала текущую и конкретную политическую обстановку. Речь идет о позиции западных армян по отношению к России вообще и, в частности, в годы Крымской и русско-турецкой войны 1877—1878 гг. Именно тогда весь армянский народ, как восточные, так и особенно западные, сделали все возможное, чтобы помочь России, оказать ей всяческое содействие для победы над Турцией. Представители русской историографии XIX столетия, будучи свидетелями и очевидцами этих важнейших военно-политических событий, познавали русскую ориентацию армянского народа, значение присоединения Восточной Армении к России не только и даже не столько из архивных материалов и истории армяно-русских отношений, а из самой жизни, на богатом конкретно-историческом опыте.

Все эти важнейшие факторы окончательно повлияли, оказали свое воздействие, помогли русской историографии XIX века правильно воспринять позицию армянского народа и в целом убедиться в его русской ориентации, положительно оценить присоединение Восточной Армении к России.

Նույնի, Армяно-русские экономические отношения в XVII в. Роль армян в русско-персидской торговле (канд. диссертации), Ереван, 1948;

Նույնի, Հայերը Մոսկովյում XV—XVII դարերում, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1971 № 1:

Р. Г. Хачатрян, Материалы по истории армянского народа в трудах Н. М. Карамзина, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1975, № 7; Նույնի К наследию В. Н. Татищева, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1976, № 3; Նույնի История армяно-русских торгово-экономических отношений в трудах М. Д. Чулкова, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1976, № 3; Նույնի Вопросы истории русско-армянских отношений в русской дворянской историографии XVIII века «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1977, № 2; Նույնի Русско-армянские отношений при Петре I в освещении русских историков XVIII в., «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1977, № 5; Նույնի, Отражение русской ориентации армянского освободительного движения в русской исторической литературе XVIII в., «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1978, № 10: Վ. Ա. Պաгсамյան, Հայ-ռուսական հարաբերությունների պատմությունը, ՀՍՍՀ «Տեղեկագիր», 1952, № 7:

6 Զ. Տ. Գրիգորյան, Ռուս և հայ ժողովուրդների ռազմական համագործակցությունը XIX դարի սկզբին, Երևան, 1957; Նույնի՝ Հայ և ռուս ժողովուրդների դարավոր բարեկամությունը, Երևան, 1960, Նույնի, Արևելիկան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին և նրա պատմական նշանակությունը, Երևան, 1978; Նույնի՝

Присоединение Восточной Армении к России в начале XIX в. М., 1959; А. Р. Иоаннисян, Присоединение Закавказья к России и международные отношения в начале XIX столетия, Ереван, 1958; М. Г. Нерсисян, Из истории русско-армянских отношений кн. I, Ереван, 1956; кн. II, 1961; «Армяно-русские отношения в первой трети XVIII в.», Сб. докум. под ред. А. Г. Иоаннисяна, т. 2, ч. I, Ереван, 1964, ч. II, 1967. «Навеки вместе», Е., 1978, под ред. Г. Р. Симоняна, В. А. Мурадяна; «Присоединение Восточной Армении к России и его историческое значение», Е., 1978, под ред. Г. М. Казаряна, В. А. Дилояна, Г. М. Арутюняна, Л. А. Хуршудяна; Г. А. Галоян, Россия и народы Закавказья. Очерки политической истории их взаимоотношений с древних времен до победы Великой Октябрьской социалистической революции, М., 1978; Г. М. Казарян, Армянское общественно-политическое движение в 50—60-х годах XIX века и Россия, Е., 1979;

Վ. Ա. Պաгсамյան, Ռուսաստան և հայ ժողովրդի պատմական բախումը, Երևան, 1978; Բաղխտատյան Վ., Ոսկանյան Վ., Հայ-ռուսական պատմական կապերը և Արևելիկան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին, Եր., 1978; Մ. Պ. Աղայան, Ռուսաստանի դերը հայ ժողովրդի պատմական ճակատագրում, Երևան, 1981:

Н. Тавакалян, Присоединение Восточной Армении к России и его прогрессивное значение, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների»,

1978; № 10; его же: Роль России в освобождении Восточной Армении и армянского народа от деспотического ига шахской Персии. («Ученые записки Чечено-Ингушетского государственного педагогического института», 1958, № 10). З. Т. Григорян, Борьба Англии и Франции против освобождения Армении из под ирано-турецкого ига, «Вопросы истории», 1952, № 3;

7. Վ. Ա. Միխայելյան, Ղրիմի հայկական գաղութի պատմություն, Ե., 1964; Նույնի Ղրիմի հայկական գաղութի պատմություն (1801—1917), Եր., 1970; Բաղխտատյան Վ. Բ., Նոր նախնիների հայկական գաղութի պատմություն (1779—1861), Երևան, 1967; Ж. А. Ананян, Армянская колония Григориполь, Ереван, 1964; В. Хачатрян, Астраханская армянская колония и русско-армянские отношения в XVIII в., «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1978, № 10:

Առաջին գլուխ

1 С. М. Соловьев, История России с древнейших времен, М., 1963, кн. IX, (т. 17—18), стр. 345

2 Նույն տեղում, գիրք IX (հ. 17—18), էջ 365:

3 Նույն տեղում, գիրք IX (հ. 17—18), էջ 386:

4 Նույն տեղում, գիրք IX (հ. 17—18), էջ 386:

5 Նույն տեղում, գիրք IX (հ. 17—18), էջ 387:

6 Նույն տեղում, գիրք IX (հ. 17—18), էջ 387:

7 Նույն տեղում, գիրք IX (հ. 17—18), էջ 387—388:

8 Նույն տեղում, գիրք IX (հ. 17—18), էջ 388:

9 Նույն տեղում, գիրք IX (հ. 17—18), էջ 388:

10 Նույն տեղում, գիրք IX (հ. 17—18), էջ 388:

11 Նույն տեղում, գիրք IX (հ. 17—18), էջ 388:

12 Նույն տեղում, գիրք IX (հ. 17—18), էջ 388:

13 Նույն տեղում, գիրք IX (հ. 17—18), էջ 389:

14 Նույն տեղում, գիրք IX (հ. 17—18), էջ 389:

15 Նույն տեղում, գիրք IX (հ. 17—18), էջ 389:

16 Նույն տեղում, գիրք IX (հ. 17—18), էջ 390:

17 Նույն տեղում, գիրք IX (հ. 17—18), էջ 390:

18 Նույն տեղում, գիրք IX (հ. 17—18), էջ 390:

19 Նույն տեղում, գիրք IX (հ. 17—18), էջ 390:

20 Նույն տեղում, գիրք IX (հ. 17—18), էջ 386:

21 Նույն տեղում, գիրք IX (հ. 17—18), էջ 403:

22 Г. Эзов, Сношения Петра Великого с армянским народом,

- СПб., 1898, стр. LXXV—LXXVI.
- 23 Նույն տեղում, էջ LXXVII:
- 24 Նույն տեղում, էջ LXXVIII:
- 25 Նույն տեղում, էջ LXXXIV:
- 26 Նույն տեղում, էջ II:
- 27 Նույն տեղում, էջ X:
- 28 Նույն տեղում, էջ X—XI:
- 29 Նույն տեղում, էջ XI:
- 30 В. Потто, Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах и биографиях, т. 3-й: Персидская война 1826—1828 г. выпуск 4-й. СПб., 1887, стр. 713 (далее см.: В. Потто, Кавказская война...).
- 31 Նույն տեղում, էջ 724:
- 32 Նույն տեղում, էջ 698:
- 33 Նույն տեղում, էջ 697—698:
- 34 Նույն տեղում, էջ 698:
- 35 Նույն տեղում, էջ 714:
- 36 П. Г. Бутков, Материалы для новой истории Кавказа, 1722—1803 год, СПб., 1869, ч. I, стр. 30:
- 37 Նույն տեղում, էջ 29—30:
- 38 Նույն տեղում, էջ 68:
- 39 Նույն տեղում, էջ 69:
- 40 Г. А. Эзов, Сношения Петра Великого с армянским народом, СПб., 1898, стр. LXXIV.
- 41 Նույն տեղում, էջ LXXIV:
- 42 Նույն տեղում, էջ LXVI—LXVIII:
- 43 В. Потто, Кавказская война..., т. 3, вып. 4, стр. 714.
- 44 Նույն տեղում, էջ 714—715:
- 45 Նույն տեղում, էջ 715:
- 46 В. Потто, Кавказская война.. т. 3, вып. 4, стр. 717.
- 47 Նույն տեղում, էջ 717:
- 48 Նույն տեղում, էջ 717:
- 49 С. Н. Глинка, Описание переселения армян аддербиджанских в пределы России с кратким предварительным изложением исторических времен Армении, М., 1831 стр. 16.
- 50 С. Н. Глинка, Обзорение истории армянского народа от начала бытия его до возрождения области армянской в российской империи, М., 1832, стр. 240.
- 51 Նույն տեղում, էջ 241:
- 52 М. Ахов, Россия и Армяне, СПб., 1897, стр. 9.
- 53 Նույն տեղում, էջ 9:
- 54 Г. А. Эзов, Сношения Петра Великого с армянским народом, стр. LXXXVII.
- 55 С. Жигарев, Русская политика в восточном вопросе, М., 1896, т. I, стр. 200.
- 56 Т. П. Юзефович, Договоры России с Востоком, СПб., 1869, стр. V.
- 57 М. Ахов, Россия и армяне, СПб., 1897, стр. 15.
- 58 Նույն տեղում, էջ 15—16:
- 59 Նույն տեղում, էջ 16:
- 60 Նույն տեղում, էջ 17—18:
- 61 Նույն տեղում, էջ 18:
- 62 Նույն տեղում, էջ 18:
- 63 Г. А. Эзов, Сношения Петра Великого с армянским народом, стр. ХСII.
- 64 Նույն տեղում ХСII:
- 65 Նույն տեղում, էջ ХСII—ХСIII:
- 66 Նույն տեղում, էջ С:
- 67 В. Потто, Кавказская война... т. 3, вып. 4, стр. 718.
- 68 Նույն տեղում, էջ 718:
- 69 Նույն տեղում, էջ 718:
- 70 Г. А. Эзов, Сношения Петра Великого с армянским народом, стр. CI.
- 71 П. Г. Бутков, Материалы для новой истории Кавказа, ч. II, стр. 341.
- 72 Նույն տեղում, էջ 343:
- 73 Նույն տեղում, էջ 345:
- 74 Նույն տեղում, էջ 356:
- 75 Г. А. Эзов, Сношения Петра Великого с армянским народом, стр. СIII.
76. Նույն տեղում, էջ CIV:
- 77 Նույն տեղում, էջ CIV:
- 78 Նույն տեղում, էջ CVI:
- 79 Նույն տեղում, էջ CVII:
- 80 Նույն տեղում, էջ CVII:
- 81 П. Г. Бутков, Материалы для новой истории Кавказа, ч. II, стр. 424—425.
- 82 В. Потто, Кавказская война... т. 3-й, вып. 4, стр. 721.
- 83 П. Г. Бутков, Материалы для новой истории Кавказа, ч. II, стр. 428.
- 84 Նույն տեղում, էջ 454—455:
- 85 Г. А. Эзов, Сношения Петра Великого с армянским народом, с. СXII.
- 86 Նույն տեղում, էջ СXIII:
- 87 Նույն տեղում, էջ СXIII:
- 88 Н. Дубровин, История войны и владычества русских на Кавказе, СПб., 1871, т. I, кн. II, стр. 117.
- 89 В. Потто, Кавказская война, т. 3, вып. 4, стр. 721—722.
- 90 Б. Р. Бутков, Материалы для новой истории Кавказа, ч. II, с. 456.

- 91 В. Потто, Кавказская война..., т. 3, вып. 4, стр. 721.
- 92 Նույն տեղում, էջ 722:
- 93 Նույն տեղում, էջ 722:
- 94 Նույն տեղում, էջ 722:
- 95 П. И. Ковалевский, Завоевание Кавказа Россией, стр. 98.
- 96 Վ. Պոստոլ, Ղարաբաղի տառչին կամավորները, Երևան, 1974, էջ 15:
- 97 Նույն տեղում, էջ 20:
- 98 Նույն տեղում, էջ 30:
- 99 Նույն տեղում, էջ 37:
- 100 Նույն տեղում, էջ 27—28:
- 101 Նույն տեղում, էջ 40:
- 102 Նույն տեղում, էջ 40:
- 103 Վ. Պոստոլ, Ղարաբաղի տառչին կամավորները, էջ 46:
- 104 С. Н. Глинка, Описание переселения армян адербиджанских в пределы России, стр. 10.
- 105 Վ. Պոստոլ, Ղարաբաղի տառչին կամավորները, էջ 46:
- 106 Նույն տեղում, էջ 46:
- 107 М. Коцебу, А. С. Хомяков, И. М. Бакунин, Жизнь генерал-лейтенанта князь(я) Мадатова, СПб., 1863, стр. 116.
- 108 Վ. Պոստոլ, Ղարաբաղի տառչին կամավորները, էջ 48:
- 109 Նույն տեղում, էջ 50:
- 110 «Утверждение русского владычества на Кавказе», Тифлис, 1906, т. IV, ч. I, с. 110.
- 111 Վ. Պոստոլ, Ղարաբաղի տառչին կամավորները, էջ 48—49:
- 112 Նույն տեղում, էջ 50:
- 113 «Русская старина», 1874, т. II, стр. 150.
- 114 «Исторический, статистический и географический журнал или современная история света», 1827, ч. II, стр. 43.
- 115 Վ. Պոստոլ, Ղարաբաղի տառչին կամավորները, էջ 53:
- 116 «Кавказский сборник», Тифлис, 1903, т. XXIV, стр. 111—112.
- 117 П. Зубов, Картина последней войны России с Персией, стр. 60.
- 118 С. Н. Глинка, Описание переселения армян адербиджанских в пределы России., стр. 25.
- 119 «Утверждение русского владычества на Кавказе», т. IV, ч. I, стр. 277—278.
- 120 М. Я. Алавердянец, Граф Иван Федорович Паскевич-Эриванский и его деятельность на Кавказе в очерках армянского историка, СПб., 1912, стр. 114.
- 121 Նույն տեղում, էջ 14:
- 122 Նույն տեղում, էջ 14:
- 123 «Утверждение русского владычества на Кавказе», т. IV, ч. I, с. 278.

- 124 «Московский телеграф», 1828, ч. 21, № 9, стр. 25.
- 125 «Утверждение русского владычества на Кавказе», т. IV, ч. I, стр. 289.
- 126 «Военный журнал», СПб., 1828, № 1, стр. 177.
- 127 «Русский архив», М., 1908, № 12, стр. 510.
- 128 «Утверждение русского владычества на Кавказе», т. IV, ч. I, стр. 275.
- 129 П. Зубов, Картина последней войны России с Персией, стр. 14.
- 130 С. Н. Глинка, Описание переселения армян адербиджанских в пределы России., стр. 33.
- 131 Նույն տեղում, էջ 18:
- 132 «Հայ ժողովրդի պատմություն» հ. 5, էջ 157:
- 133 «Подробное описание Персии и государств Кабула, Сеидстана, Синди, Бальха, Белуджистана, земли Хорассана, также Грузии и Персидских провинций, присоединенных к России. С присовокуплением описания похода Персиян против России в 1826, 1827 и 1828 годах», М., 1829, стр. 71.
- 134 Նույն տեղում, էջ 71:
- 135 «Присоединение Восточной Армении к России и его историческое значение», Ереван, 1978, стр. 56—62.
- 136 М. Алавердянец, Граф Иван Федорович Паскевич-Эриванский..., стр. 8.
- 137 Վ. Ա. Պաղտամյան, Թուսսուտյանը և հայ ժողովրդի պատմական րախտը, Ե., 1978, էջ 67:
- 138 «Русский инвалид или Военные ведомости», 1827, № 219, стр. 874—875.
- 139 Նույն տեղում, էջ 875:
- 140 М. Алавердянец, Граф Иван Федорович Паскевич-Эриванский..., с. 8—9.
- 141 Նույն տեղում, էջ 12:
- 142 Նույն տեղում, էջ 12:
- 143 Г. Эзов, Сношения Петра Великого с армянским народом, СПб., 1898, стр. СХХVI.
- 144 С. Н. Глинка, Описание переселения армян адербиджанских в пределы России..., стр. 11.
- 145 М. Алавердянец, Граф Иван Федорович Паскевич-Эриванский..., стр. 10—11.
- 146 Նույն տեղում, էջ 11:

Եզիկադ գլուխ

- 1 С. Н. Глинка, Описание переселения армян адербиджанских в пределы России..., стр. 43.
- 2 «Русский архив», 1908 г., № 12, стр. 519.

- 3 «Отечественные записки», СПб., 1828, ч. 34, № 96, стр. 186—187.
- 4 Նույն տեղում, էջ 187:
- 5 «Военный журнал», СПб., 1828, № 1, стр. 150.
- 6 «Собрание актов относящихся к обозрению истории армянского народа», М., 1833, ч. I, стр. 270—276, 278—279.
- 7 «Русская старина», СПб., 1874, т. 10, № 6, стр. 293.
- 8 «Военный журнал», СПб., 1828, стр. 159.
- 9 Նույն տեղում, էջ 163:
- 10 С. Н. Глинка, Описание переселения армян аддербиджанских в пределы России, стр. 44.
- 11 М. Алавердяни, Граф Иван Федорович Паскевич-Эриванский..., стр. 24.
- 12 В. Потто, Кавказская война в отдельных очерках..., т. 3, вып. 4, стр. 579.
- 13 Նույն տեղում, էջ 580:
- 14 Նույն տեղում, էջ 581:
- 15 «Утверждение русского владычества на Кавказе», Тифлис, 1908, т. IV, ч. II, стр. 436—437.
- 16 Նույն տեղում, էջ 437:
- 17 Նույն տեղում, էջ 437:
- 18 Նույն տեղում, էջ 438:
- 19 Նույն տեղում, էջ 438—439:
- 20 «Кавказский сборник», 1876, т. I, стр. 12—13.
- 21 Утверждение русского владычества на Кавказе», т. IV, ч. II, с. 440.
- 22 С. Жигарев, Русская политика в восточном вопросе, М., 1896, т. I, стр. 363.
- 23 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 363:
- 24 «Утверждение русского владычества на Кавказе», т. IV, ч. II, стр. 441.
- 25 Նույն տեղում, էջ 441:
- 26 Նույն տեղում, էջ 442—443:
- 27 Նույն տեղում, էջ 442—443:
- 28 «Кавказский сборник», 1910, т. XXX, стр. 50.
- 29 Նույն տեղում, էջ 44:
- 30 Նույն տեղում, էջ 44:
- 31 Նույն տեղում, էջ 46:
- 32 Նույն տեղում, էջ 50:
- 33 Նույն տեղում, էջ 46:
- 34 Նույն տեղում, էջ 47:
- 35 Նույն տեղում, էջ 47:
- 36 Նույն տեղում, էջ 47:
- 37 Նույն տեղում, էջ 60—61:
- 38 Նույն տեղում, էջ 56:

- 39 Նույն տեղում, էջ 56:
- 40 Նույն տեղում, էջ 48:
- 41 Նույն տեղում, էջ 49:
- 42 Նույն տեղում, էջ 66:
- 43 Նույն տեղում, էջ 66:
- 44 Նույն տեղում, էջ 66:
- 45 Նույն տեղում, էջ 52:
- 46 В. Потто, Кавказская война в отдельных очерках..., т. 3, вып. 4, стр. 653.
- 47 С. Н. Глинка. Обзорение истории армянского народа..., стр. 21.
- 48 Նույն տեղում, էջ 37:
- 49 С. Н. Глинка, Описание переселения армян аддербиджанских в пределы России..., стр. 48.
- 50 Նույն տեղում, էջ 37:
- 51 Նույն տեղում, էջ 37:
- 52 Նույն տեղում, էջ 36:
- 53 Նույն տեղում, էջ 46:
- 54 Նույն տեղում, էջ 111:
- 55 Նույն տեղում, էջ 48:
- 56 Նույն տեղում, էջ 76—77:
- 57 Նույն տեղում, էջ 69:
- 58 Նույն տեղում, էջ 70:
- 59 Նույն տեղում, էջ 54:
- 60 Նույն տեղում, էջ 133:
- 61 Նույն տեղում, էջ 92:
- 62 Նույն տեղում, էջ 64:
- 63 Նույն տեղում, էջ 49:
- 64 Նույն տեղում, էջ 93:
- 65 В. Потто, Кавказская война в отдельных очерках..., т. 3, вып. 4, стр. 727.
- 66 Նույն տեղում, էջ 731—732:
- 67 Նույն տեղում, էջ 732:
- 68 Նույն տեղում, էջ 732:
- 69 Г. Эзов, Сношения Петра Великого с армянским народом, СПб., 1898, стр. СХХVIII.
- 70 Նույն տեղում, էջ СХХIX:
- 71 С. Н. Глинка, Описание переселения армян аддербиджанских в пределы России..., стр. 140—141.
- 72 Г. Эзов, Сношения Петра Великого с армянским народом, стр. СХХXVII.
- 73 Նույն տեղում, էջ СХХXVII:
- 74 Նույն տեղում, էջ СХХXVII:
- 75 Նույն տեղում, էջ СХХXVIII:
- 76 Նույն տեղում, էջ XCL:

77 «Собрание актов относящихся к обозрению истории армянского народа», ч. I, стр. 298.

78 М. Ахов, Россия и Армяне, СПб., 1897, стр. 40.

79 Р. Фадеев, Шестдесят лет Кавказской войны, Тифлис, 1860, стр. 17.

80 М. Нейман, Армяне, СПб., 1899, стр. 17.

81 Նույն տեղում, էջ 199:

82 «Нынешние Армяне». Сочинение Дюлорье. Тифлис, 1856, стр. 38.

83 Նույն տեղում, էջ 86:

84 И. Шопен, Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху присоединения к Российской империи, СПб., 1852, стр. VI.

85 А. Гакстгаузен, Закавказский край..., стр. 20.

86 Նույն տեղում էջ 35:

87 Նույն տեղում, էջ 36:

88 Նույն տեղում, էջ 37:

89 «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. 5, էջ 158:

90 С. Н. Глинка, Описание переселения армян аддербиджанских в пределы России..., стр. 93.

91 Г. Эзов, Сношения Петра Великого с армянским народом, стр. CXLI.

92 Նույն տեղում, էջ CXLI:

93 Նույն տեղում, էջ CXLIH:

94 Նույն տեղում, էջ CXLIH:

95 Նույն տեղում, էջ CXL:

96 Նույն տեղում, էջ CXL—CXLI:

97 И. Шопен, Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи, СПб., 1852, стр. 208.

Երրորդ գլուխ

1 Ա. Ա. Գրիբոյեդով, Ճանապարհորդական նոթեր, Երևան, 1945, էջ 20:

2 Նույն տեղում, էջ 20:

3 Նույն տեղում, էջ 57—60:

4 Նույն տեղում, էջ 61:

5 Վ. Ա. Պաղասյան, Ռուսաստանը և հայ ժողովրդի պատմական բախար, Ե., 1978, էջ 84:

6 «Русская старина», СПб., 1874, т. 10, № 6, стр. 293.

7 Թ. Ա. Մայիլյան, Գրիբոյեդովը և Հայաստանը, Ե., 1976, էջ 29:

8 Տ. Հախումյան, Ալեքսանդր Սերգեևիչ Գրիբոյեդով, Ե., 1945, էջ 5:

9 «Кавказский сборник», Тифлис, 1910, т. XXX, стр. 4.

10 Նույն տեղում, էջ 7:

11 Նույն տեղում, էջ 7:

12 Նույն տեղում, էջ 7:

13 Նույն տեղում, էջ 7:

14 Նույն տեղում, էջ 7:

15 Նույն տեղում, էջ 12:

16 Նույն տեղում, էջ 18:

17 «Русская старина», 1874, т. 10, № 6, стр. 293.

18 Վ. Ա. Պաղասյան, Ռուսաստանը և հայ ժողովրդի պատմական բախար, էջ 86:

19 Նույն տեղում, էջ 86:

20 «Русская старина», 1874, т. 10, № 6, стр. 294.

21 «Русская старина», 1874, т. 10, № 6, стр. 295.

22 Զ. Տ. Կրիբոյան, Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին և նրա պատմական նշանակությունը, Երևան, 1978, էջ 291:

23 «Кавказский сборник», т. XXX, стр. 91.

24 Նույն տեղում, էջ 83—84:

25 «Кавказский сборник», т. XXX, стр. 141.

26 Նույն տեղում, էջ 141:

27 Նույն տեղում, էջ 114:

28 Նույն տեղում, էջ 118:

29 Նույն տեղում, էջ 119:

30 Նույն տեղում, էջ 160:

31 Նույն տեղում, էջ 160:

32 Նույն տեղում, էջ 161:

33 Նույն տեղում, էջ 162:

34 Նույն տեղում, էջ 159:

35 Նույն տեղում, էջ 184:

36 Նույն տեղում, էջ 120:

37 Նույն տեղում, էջ 172:

38 Նույն տեղում, էջ 196:

39 Նույն տեղում, էջ 179:

40 Նույն տեղում, էջ 179:

41 Նույն տեղում, էջ 180:

42 Վ. Ա. Պաղասյան, Ռուսաստանը և հայ ժողովրդի պատմական բախար, էջ 94:

43 К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 27, стр. 238—242.

44 «Русский архив», М., 1908, № 12, стр. 508—509.

45 Նույն տեղում, էջ 510:

46 Նույն տեղում, էջ 516:

47 Մ. Ներսիսյան, Դեկաբրիստների Հայաստանում, Երևան, 1958, էջ 36:

48 Նույն տեղում, էջ 36:

49 Նույն տեղում, էջ 55—58:

50 «Кавказский сборник», 1876, т. I, стр. 129.

51 Նույն տեղում, էջ 128:

- 52 Նույն տեղում, էջ 124—126:
- 53 Մ. Ներսիսյան, Դեկարրիստները Հայաստանում, էջ 253:
- 54 «Кавказский сборник», 1876, т. I, стр. 186.
- 55 Մ. Ներսիսյան, Դեկարրիստները Հայաստանում, էջ 374:
- 56 «Кавказский сборник», 1876, т. I, стр. 135.
- 57 Նույն տեղում, էջ 147:
- 58 Նույն տեղում, էջ 151:
- 59 Նույն տեղում, էջ 152:
- 60 Նույն տեղում, էջ 155:
- 61 Նույն տեղում, էջ 157:
- 62 Նույն տեղում, էջ 157:
- 63 «Московский телеграф», 1828, № 4, стр. 561—562.
- 64 Նույն տեղում, էջ 563:
- 65 Վ. Բ. Լենին, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 21, էջ 315—323:
- 66 Վ. Բ. Լենին, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 24, էջ 162:
- 67 К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 29, стр. 294—295:
- 68 Ա. Մարտունի, Միքայել Նալբանդյան, Մ., 1919, էջ 14:
- 69 Միքայել Նալբանդյան, Հրապարակախոսական երկեր, Երևան, 1979, էջ 332:
- 70 Վ. Բ. Լենին, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 20, էջ 214—215:
- 71 Միքայել Նալբանդյան, Հրապարակախոսական երկեր, էջ 336:
- 72 К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 39, стр. 270—271.
- 73 Միքայել Նալբանդյան, Հրապարակախոսական երկեր, էջ 376:
- 74 Նույն տեղում, էջ 87:
- 75 Նույն տեղում, էջ 87:
- 76 Նույն տեղում, էջ 87:
- 77 Նույն տեղում, էջ 92:
- 78 Г. М. Казарян, Армянское общественно-политическое движение в 50—60-х годах XIX века и Россия, Ереван, 1979, стр. 263.
- 79 Միքայել Նալբանդյան, Հրապարակախոսական երկեր, էջ 339—340:
- 80 Ա. Մարտունի, Միքայել Նալբանդյան, էջ 15:
- 81 Նույն տեղում, էջ 15:
- 82 Мих. Лемке. Очерки освободительного движения «шестидесятых годов», СПб., 1908, стр. 113—115.

Եզրափակում

- 1 «Հավերժ բարեկամություն», Ե., 1980, էջ 9:
- 2 Նույն տեղում, էջ 17—18:

ԲԱՎԱՆԴԱԳԻՓՅՈՒՆ

Ներածություն

ԳՂՈՒՆ ԱՌԱՋԻՆ. Հայ ժողովրդի առաջին կողմնորոշումը և նրա մասնակցությունը Անգլոպկասում ծավալված ազգա-
փառական իրադարձություններին 19-րդ դարի առ-
աջին պատմագիտական մտքի լուսարանում

1. Հայ-ռուսական քաղաքական հարաբերությունները և հայ ժողովրդի առաջին կողմնորոշումը առաջին պատմագիտական մտքի զննմամբ
2. Հայ ժողովրդի մասնակցությունը ռուս-պարսկա-կան պատերազմներին ժամանակակիցների, պատմա-րանների, մամուլի, ազգական և պետական գործիչ-ների լուսարանում

ԳՂՈՒՆ ԵՐԿՐՈՐԿ. Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին 19-րդ դ. առաջին պատմագրության լուսարանում

1. Փոքրմենջախի պայմանագրի արձագանքները առաջին պատմագրության մեջ և մամուլում
2. Հայերի ներգաղթը ռուսական պատմագիտական մտքի լուսարանում
3. Արևելյան Հայաստանի Ռուսաստանին միանալու պատմական նշանակության զննմամբ առաջին պատմագրության մեջ

ԳՂՈՒՆ ԵՐԿՐՈՐԿ. Ռուսական դեմոկրատական և հեղափոխական միավոր Արևելյան Հայաստանի Ռուսաստանին միանալու մասին

1. Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին և Ա. Ս. Գրիբոյեդովը
2. Դեկարրիստները հայ ժողովրդի և Արևելյան Հայաստանի Ռուսաստանին միանալու մասին

Եզրափակում

Резюме

Հղումների ցանկ

ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ ՄԻՔԱՅԵԼ ԱԶԱՏԻ

ԱՐԵՆԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ միացումը Ռուսաստանին
**XIX դարի ռուսական պատմագիտական և հասարակական
մտքի գնահատմամբ**

Հրատարակության է ներկայացրել
համալսարանի ՍՍՀՄ պատմության ամբիոնը

Հրատարակչության խմբագիրներ՝ Ա. Մ. Գաբրիելյան,
Ս. Ն. Փանոսյան

Գեղարվեստական խմբագիր՝ Ն. Ա. Թովմասյան
Տեխնիկական խմբագիր՝ Հ. Ս. Ալվրցյան
Վերստուգող սրբագրիչ՝ Ս. Ա. Ղալբախչյան

ԻԲ 619

ՎՖ 03115: Պատվեր 3008: Տպաքանակ 1000: Հանձնված է շարվածքի
11.12. 1984 թ.: Ստորագրված է տպագրության 16.01.85: Թուղթ № 1,
չափեր 84×108¹/₃₂: Տառատեսակը՝ «Սովորական»: Տպագրության
եղանակը՝ «Բարձր»: Հրատարակչական 6,56 մամուլ: Տպագրական 4,625
մամուլ=պլամ. 7,77 մամուլ: Գինը՝ 1 ո. 10 կ.:

Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, Երևան, Մոսկվյան փ. № 1:

Издательство Ереванского университета, Ереван, ул. Мравяна, 1.

Երևանի համալսարանի տպարան, Երևան, Արտվյան փ. № 52: